

(BIBLIOTHECA INDICA.)

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1209.

परिक्षामुखसूत्रम्

(PARĪKṢĀMUKHĀ-SŪTRAM.)

A DIGAMBARA JAINA WORK, ON LOGIC (NYĀYA)

BY

MAṆIKYA NĀNDĪ

TOGETHER WITH THE COMMENTARY CALLED

परिक्षामुखलघुवृत्तिः

PARĪKṢĀMUKHĀ-LAGHUVṚTTIḤ

BY

ANANTA VĪRYA.

EDITED BY

MAHAMAHOPIADHYAYĀ SATIS CHANDRA VIDYABHŪṢAṆA,
M.A., Ph.D.

*Professor of Sanskrit and Pāli, Presidency College, Calcutta ; Joint
Philological Secretary, Asiatic Society of Bengal ;
and Fellow of the Calcutta University.*

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1909.

15.96.9.

CONTENTS.

INTRODUCTION

परौक्षामुखसूचम् ।

1. प्रमाणस्य स्वरूपोद्देशः प्रथमः ...	१०
2. प्रत्यक्षोद्देशो द्वितीयः ...	११
3. परोक्षोद्देशस्तृतीयः ...	२०
4. प्रमाणस्य विषयोद्देशश्चतुर्थः ...	४०
5. प्रमाणस्य फलोद्देशः पञ्चमः ...	४५
6. परौक्ष्यमाणस्य आभासोद्देशः षष्ठः ...	४५

परौक्षामुखलघुवृत्तिः ।

1. प्रामाण्यस्वरूपोद्देशः प्रथमः ...	८
2. प्रत्यक्षोद्देशो द्वितीयः ...	१३
3. परौक्षप्रपञ्चस्तृतीयः ...	२५
4. विषयसमुद्देशश्चतुर्थः ...	४०
5. फलसमुद्देशः पञ्चमः ...	४८
6. प्रमाणाद्याभाससमुद्देशः षष्ठः ...	४९

INTRODUCTION.

The text of *Parikṣāmukha-sūtra* together with its commentary called *Parikṣāmukha-laghuvṛtti* printed in this fasciculus is based on three manuscripts of which one was procured from Jaipur, Rājputana, another from the Deccan College, Poona, and the third from the Asiatic Society of Bengal.

The *Parikṣāmukha-sūtra* is a well-known Digambara Jaina work on Logic (Nyāya) divided into six chapters which treat respectively of (1) the characteristic of valid knowledge, *pramāṇa-svānūpa*; (2) direct apprehension or perception, *pratyakṣa*; (3) indirect apprehension, *parokṣa*; (4) object of valid knowledge, *viśaya*; (5) the result of valid knowledge, *phala*; and (6) the semblances or fallacies, *ābhāsa*.

The author of the Sūtra is named Māṇikya Nandi¹ or Ratna Nandi, who belonged to the Digambara sect. In chapter vi of the work he mentions the Bauddha,² Mīmāṃsaka,³ Sāṃkhya,⁴ Laukāyātika,⁵ Saugata,⁶ Yauga,⁷ Prābhākara⁸ and Jaiminiya¹⁰ systems of philosophy. In chapter iii he refers to a certain philosopher¹¹ who distinguishes three phases of the reason or middle term. This philosopher is evidently Dharmakīrti who divides the reason or

¹ देवस्य सप्ततमपाखणसमस्यदोषं .

बोध्यं प्रपञ्चवचिरं रचितं समस्य .

मौखिकमन्दिबिभुना शिशुबोधयेतीः .

मानस्यरूपमधुना सङ्गमभ्याधायि ॥ (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chapter i, p. 13).

² प्रत्यक्षेतरभेदभिन्नमरुतं मानं द्विधैवोदितं

देवैर्दिग्गुणैर्विचार्यं विधिवत् संज्ञातवेः संग्रहात् ।

मानानामिति तद्विषयभिहितं त्रोरजनस्याकथैः

तस्याज्ञानमदो विप्रदधिपत्तेर्नोदयमवाहृतम् ॥ (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chapter ii, p. 25).

³ Aphorism 6.

⁴ Aphorism 7, 13.

⁵ Aphorism 27, 57.

⁶ Aphorism 56.

⁷ Aphorism 57.

⁸ Aphorism 57.

⁹ Aphorism 57.

¹⁰ Aphorism 57.

¹¹ को वा विधा चेतुसुक्ता समर्थयमानो न पचवति (Parikṣāmukha-sūtra, chap. iii, aph. 31).

middle term¹ into three kinds according to the relation which it bears to the major term.

Māṅikya Nāṇḁi is stated in the Parīkṣāmukha-laghuvṛtti to have got his inspiration in Logic from Akalaṅka Deva² (often called simply Akalaṅka³ or Deva⁴) who flourished about 750 A.D.⁵ The approximate date in which Māṅikya Nāṇḁi lived is 800 A.D.⁶

The Parīkṣāmukha-laghuvṛtti is also known by the names of Parīkṣāmukha-pañjikā⁷ and Prameyاراتnamālā. It is the work of a Dīgambara logician named Anantavīrya,⁸ the famous author of a gloss on Akalaṅka's Nyāyaviniścaya called Nyāyaviniścaya-vṛtti. Anantavīrya observes that it was at the request of Hirapa, the beloved son of Vaijeya, that he undertook for the sake of Śāntiṣena to write the Parīkṣāmukha-pañjikā.¹⁰ Now, Śāntiṣena, supposed to be identical with Śānti Sūri, died in samvat 1096 or A.D. 1039.¹¹ His contemporary Anantavīrya must, therefore, have flourished

¹ चौण्येव च लिङ्गानि । अमपलब्धिः स्वभावकार्यं चेति (Dharmakīrti's Nyāyabindu. Peterson's edition, chap. ii, p. 104).

² अकलङ्कवचोऽन्नाधेवदधे येन धौमता ।
न्यायविद्यावृत्तं तन्मै नमो माणिक्यनन्दिने ॥ (Parīkṣāmukha-laghuvṛtti, chap. i, opening lines.)

³ अकलङ्कशशाङ्कैर्यत् प्रकटौकतमखिलमाननिभनिकरम् ।
तत् सत्तिप्रं स्वरिभिरुदमतभिर्यक्तमेतेन ॥ (Parīkṣāmukha-laghuvṛtti, chap. vi, p. 54).

⁴ मुख्यमन्वैचाराभ्यां प्रत्यक्षमुपदर्शितम्
देवाक्तमुपजोवद्धिः स्वरिभिर्ज्ञापितं भया ॥ (Parīkṣāmukha-laghuvṛtti, chap. ii, p. 25).

⁵⁻⁶ Vide my "History of the Medhaval School of Indian Logic" published by the Calcutta University, pp. 26, 28.

⁷ Vide footnote 10.

⁸ इति प्रमेयरत्नमालापरनामधेया परौक्षासुवृत्तिः समाप्ता ॥ (Parīkṣāmukha-laghuvṛtti, chap. vi, p. 55).

⁹ तस्योपराधवशतो विशदीरकोर्तेः
माणिक्यनन्दितशस्त्रमगाधबोधम् ।
स्यदौकतं कतिपयैवेचनैरदारैः
बालप्रबोधकरमेतदनन्तवौर्यैः ॥ (Parīkṣāmukha-laghuvṛtti, chap. vi, p. 55).

¹⁰ वैजयप्रियपुत्रस्य हौरप्रस्योपरोक्षः ।
शान्तिषेणायमारब्धा परौक्षासुवृत्तिका ॥ (Parīkṣāmukha-laghuvṛtti, opening lines).

¹¹ Vide the Indian Antiquary, vol. xi, p. 253; and Dr. R. G. Bhandarkar's Report on Sanskrit MSS. during 1883-84, p. 129.

about that time. He lived undoubtedly before the 14th century A.D., for he is mentioned by Mādhavācārya in the *Sarvadarśana-saṁgraha* (chapter on Jaina darśana).

In the *Parīkṣāmukha-laghuvṛtti* Anantavīrya mentions numerous philosophers and philosophical systems and quotes several important couplets which have yet to be identified. It is interesting to note that Vidyānanda's *Āptaparīkṣā*¹ is mentioned as an old work while his *Āptamīmāṃsālaṅkāra* (also called *Aṣṭasāhasrī*) is designated as *Devāgamālaṅkāra*² or simply *Alaṅkāra*.³

Besides Anantavīrya's work, there is another very excellent commentary on the *Parīkṣāmukha-sūtra* called *Prameya-kamala-mārtanda* by a Digambara logician named Prabhācandra whose date is generally assigned at the first quarter of the 9th century A.D.⁴ Prabhācandra who was a disciple of Padma Nandi⁵ speaks of Māṅikya Nandi⁶ and Akalaṅka Deva⁷ in very high terms.

Presidency College, }
Calcutta, May, 1909. }

SATIS CHANDRA VIDYABHUSANA

¹ तदसम्भवश्च पुरातनैर्विस्तरेणभिहितश्चाप्तपरौक्षादौ (Parīkṣāmukha-laghuvṛtti, chap. ii, p. 23).

² अपरमण्यञ्च विस्तरेण देवागमालङ्कारे चिन्तितमिति नेह प्रतन्यते (Parīkṣāmukha-laghuvṛtti, chap. ii, p. 24).

³ विस्तरेणैतदङ्कारे प्रतिपादितं बोद्धव्यम् (Parīkṣāmukha-laghuvṛtti, chap. ii, p. 17).

⁴ Vide my "History of the Mediæval School of Indian Logic" published by the Calcutta University. pp. 33-34.

⁵ गण्डः श्रीपद्मनन्दिसिद्धान्तशिष्योजेकगणपालयः
प्रभाचन्द्रश्चिरं जीयाद्रजनन्दिपदे रतः ॥ (Prameyakamala-mārtanda, MSS. of A.S.B., chap. vi, p. 118).

⁶ शास्त्रं करोमि वरमण्यतरावबोधो
माषिकजनन्दिपदवङ्कजसत्प्रसादात् ॥ (Prameyakamala-mārtanda, MSS. of A.S.B., chap. i, p. 1).

⁷ श्रीमदकलङ्कार्यायुत्पन्नप्रज्ञैरवगन्तुं न शक्यते इति तद्युत्पादनाय करतलामलक-
वदयसुबन्ध प्रतिपादयितुकामक्षित्परिज्ञानानुग्रहे वा प्रेरितस्तदयप्रतिपादनप्रवणं प्रकरणमिदमा-
चर्यः प्राह (Prameyakamala-mārtanda, MSS. of A.S.B., chap. i, p. 1).

परीक्षामुखसूत्रम् ।

प्रमाणादर्थसंसिद्धिस्तदाभासतद्विपर्ययः ।

इति वक्ष्ये तयोर्लक्षणं सिद्धमल्पं लघीयसः^१ ॥

स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रमाणम् ॥१॥ हिताहितमाप्तिपरिहारसमर्थं हि प्रमाणं ततो ज्ञानमेव तत् ॥२॥ तन्निश्चयात्मकं समारोपविरुद्धत्वाद्नुमानवत् ॥३॥ अनिश्चितोऽपूर्वार्थः ॥४॥ दृष्टोऽपि समारोपात्तादृक् ॥५॥ स्वोन्मुखतया प्रतिभासनं स्वस्य व्यवसायः ॥६॥ अर्थस्येव तदुन्मुखतया ॥७॥ घटमहमात्मना वेद्मि ॥८॥ कर्मवत्कर्तृकरणक्रियाप्रतीतेः ॥९॥ ज्ञानानुच्चारणेऽपि स्वस्यानुभवनमर्थवत् ॥१०॥ को वा तत्प्रतिभासिनमर्थमध्यक्षमिच्छंस्तदेव तथा नेच्छेत् ॥११॥ प्रदीपवत् ॥१२॥ तत्रांमाण्यं स्वतः परतश्च ॥१३॥

इति प्रमाणस्य स्वरूपोद्देशः प्रथमः ॥१॥

तद्द्वेषा ॥१॥ प्रत्यक्षेतरभेदात् ॥२॥ विशदं प्रत्यक्षम् ॥३॥ प्रतीत्यन्तराव्यवधानेन विशेषवत्तयां वा प्रतिभासनं वैशद्यम् ॥४॥ इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं देशतः सांख्यव्यवहारिकम् ॥५॥ नार्थालोकौ कारणे परिच्छेद्यत्वात्तमोवत् ॥६॥ तदन्वयव्यतिरेकानुविधानाभावाच्च केशोण्डुकज्ञानवन्नक्तं चरज्ञानवच्च ॥७॥ अतश्चून्यमपि तत्प्रकाशकं प्रदीपवत् ॥८॥ स्वावरणचयोपशमलक्षणयोग्यतया हि प्रतिनियतमर्थं व्यवस्थापयति ॥९॥ कारणस्य च परिच्छेद्यत्वे करणादिना व्यभिचारः ॥१०॥ साम्योविशेषविशेषिताखिलावरणमतीन्द्रियमशेषतो मुख्यम् ॥११॥ सावरणत्वे कारणजन्यत्वे च प्रतिबन्धसम्भवात् ॥१२॥

इति प्रत्यक्षोद्देशो द्वितीयः ॥२॥

^१ लघीयसो विनेयानुद्दिश्य । इति टीका ।

परोक्षमितरत् ॥१॥ प्रत्यक्षादिनिमित्तं कृतिप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागम-
 भेदम् ॥२॥ संस्कारोद्बोधनिबन्धना तदित्याकारां कृतिः ॥३॥ स देवदत्तो
 यथा ॥४॥ दूर्शनस्मरणकारणकं सङ्कलनं प्रत्यभिज्ञानं तदेवेदं तत्सदृशं तद्वि-
 लक्षणं तत्प्रतियोगीत्यादि ॥५॥ यथा स एवायं देवदत्तः गोसदृशो गवयः
 गोविलक्षणो महिष इदमस्माद्दूरं दृष्टोऽयमित्यादि ॥६॥ उपलब्धानुपलम्भ-
 निमित्तं व्याप्तिज्ञानमूहः इदमस्मिन् सत्येव भवत्यसति न भवत्येवेति च ॥७॥
 यथाग्नावेव धूमस्तदभावे न भवत्येवेति च ॥८॥ साधनात् साध्यविज्ञानमनुमा-
 नम् ॥९॥ साध्याविनाभावित्वेन निश्चितो हेतुः ॥१०॥ सहक्रमभावनियमो-
 ऽविनाभावः ॥११॥ सहचारिणोर्व्याप्यव्यापकयोश्च सहभावः ॥१२॥ पूर्वोत्तर-
 चारिणोः कार्यकारणयोश्च क्रमभावः ॥१३॥ तर्कान्तस्मिर्णयः ॥१४॥ इष्टम-
 बाधितमसिद्धं साध्यम् ॥१५॥ सन्दिग्धविपर्यस्तव्युत्पन्नानां साध्यत्वं यथा
 स्यादित्यसिद्धपदम् ॥१६॥ अनिष्टाध्यक्षादिबाधितयोः साध्यत्वं माभूदिति इष्टा-
 बाधितवचनम् ॥१७॥ न चासिद्धवदिष्टं प्रतिवादिनः ॥१८॥ प्रत्यायनाय
 हीच्छा वक्तुरेव ॥१९॥ साध्यं धर्मः क्वचित्तद्विशिष्टो वा धर्मी ॥२०॥ पक्ष इति
 यावत् ॥२१॥ प्रसिद्धो धर्मी ॥२२॥ विकल्पसिद्धे तस्मिन् सत्तरे साध्ये ॥२३॥
 अस्ति सर्वज्ञो नास्ति खरविषाणम् ॥२४॥ प्रमाणोभयसिद्धे तु साध्यधर्म-
 विशिष्टता ॥२५॥ अग्निमूनयं देशः परिणामी शब्द इति यथा ॥२६॥ व्याप्तौ
 तु साध्यं धर्म एव ॥२७॥ अन्यथा तदघटनात् ॥२८॥ साध्यधर्माधारसन्दे-
 हापनोदाय गम्यमानस्यापि पक्षस्य वचनम् ॥२९॥ साध्यधर्मिणि साधनधर्माव-
 बोधनाय पक्षधर्मोपसंहारवत् ॥३०॥ को वा चिधा हेतुमुक्त्वा समर्थयमानो
 न पक्षयति ॥३१॥ एतद्व्यमेवानुमानाङ्गं नोदाहरणम् ॥३२॥ न हि तत्साध्य-
 प्रतिपत्त्यङ्गं तत्र यथोक्तहेतोरेव व्यापादात् ॥३३॥ तदविनाभावमिच्छयार्थं
 वा विपक्षे बाधकादेव तत्सिद्धेः ॥३४॥ व्यक्तिरूपं च निदर्शनं सामान्येन तु
 व्याप्तिस्तथापि तद्विप्रतिपत्तावनवस्थानं स्याद्दृष्टान्तान्तरापेक्षणात् ॥३५॥ नापि

१ सत्ता च तदपेक्षयेतराऽसत्ता च ते द्वे । इति टीका ।

व्याप्तिस्वरणार्थं तथाविधहेतुप्रयोगादेव तस्मृतेः ॥३६॥ तत्परमभिधीय-
 मानं साध्यधर्मिणि साध्यसाधने सद्देहयति ॥३७॥ कुतोऽन्यथोपनयनिगमने ॥३८॥
 न च ते तदङ्गे साध्यधर्मिणि हेतुसाध्ययोर्वचनादेवासंशयात् ॥३९॥ समर्थनं
 वा वरं हेतुरूपमनुमानावयवो वास्तु साध्ये तदुपयोगात् ॥४०॥ बाणव्युत्पत्त्यर्थं
 तत्रथोपयमे शास्त्र प्रवासी न वादेऽनुपयोगात् ॥४१॥ दृष्टान्तो द्वेषान्वय-
 व्यतिरेकभेदात् ॥४२॥ साध्यव्याप्तं साधनं यत्र प्रदर्श्यते सोऽन्वयदृष्टान्तः ॥४३॥
 साध्याभावे साधनाभावो यत्र कथ्यते स व्यतिरेकदृष्टान्तः ॥४४॥ हेतोरूप-
 संहार उपनयः ॥४५॥ प्रतिज्ञायास्तु निगमनम् ॥४६॥ तदनुमानं द्वेषा ॥४७॥
 स्वार्थपरार्थभेदात् ॥४८॥ स्वार्थमुक्तलक्षणम् ॥४९॥ परार्थं तु तदर्थपरामर्श-
 वचनात्कामम् ॥५०॥ तद्वचनमपि तद्धेतुत्वात् ॥५१॥ स हेतुर्द्वयोपलब्ध्यनुप-
 लब्धिभेदात् ॥५२॥ उपलब्धिर्विधिप्रतिषेधयोर्नुपलब्धिषु ॥५३॥ अविद्वद्धोप-
 लब्धिर्विधौ षोढा व्याप्यकार्यकारणपूर्वोत्तरसहचारभेदात् ॥५४॥ रसादेक-
 साम्यनुमानेन रूपानुमानमिच्छद्विरिष्टमेव किञ्चित्कारणं हेतुर्न सामर्थ्या-
 प्रतिबन्धकारणान्तरावैकल्ये^१ ॥५५॥ न च पूर्वोत्तरचारिणोस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा
 काणव्यवधाने तदनुपलब्धिः ॥५६॥ भाव्यतीतयोर्मरणजापदोदयोरेपि नारि-
 ष्टोदोधौ प्रति हेतुत्वम् ॥५७॥ तद्वापाराश्रितं हि तद्भावभाषित्वम् ॥५८॥
 सहचारिणोरपि परस्परपरिहारेण व्यवस्थानात् सहोत्पादाच्च ॥५९॥ परिणामी
 शब्दः कृतकत्वाद् य एवं स एवं दृष्टो यथा घटः कृतकश्चायं तस्मात्परिणामीति^२
 यस्तु न परिणामी स न कृतको दृष्टो यथा बन्ध्यास्तनंधयः कृतकश्चायं
 तस्मात्परिणामी ॥६०॥ अस्य च दिशिनि बुद्धिः व्यापारादेः^३ ॥६१॥ अस्य च
 काया कृत्वात् ॥६२॥ उदेत्यति शकटं कृत्तिकोदयात् ॥६३॥ उदगाङ्गरणिः
 प्राकृत एव ॥६४॥ अस्य च मोलुलिङ्गे रूपं रसात् ॥६५॥ विद्वद्धतदुपलब्धिः
 प्रतिषेधे तथा ॥६६॥ नास्य च गीतस्पर्श उष्णात् ॥६७॥ नास्य च गीतस्पर्शा

१ यत्र सामर्थ्याप्रतिबन्धः कारणान्तरावैकल्यञ्च निश्चीयते । इति टीका ।

२ व्याहारादेः । इति पाठान्तरम् ।

धूमात् ॥ ६८ ॥ नास्मिन् शरीरिणि सुखमस्ति इदमस्मिन् ॥ ६९ ॥ नोदेव्यति
 मुहूर्तांते शकटं रेवत्युदयात् ॥ ७० ॥ नोदगाङ्गरणी मुहूर्तात्पूर्वं पुष्योदयात् ॥ ७१ ॥
 नास्त्यत्र भित्तौ परभागांमावोऽर्वाग्भागदर्शनात् ॥ ७२ ॥ अविहङ्गानुपलब्धिः प्रतिषेधे
 सप्रधा स्वभावव्यापककार्यकारणपूर्वात्तरसहचारानुपलम्भभेदात् ॥ ७३ ॥ नास्त्यत्र
 भूतले घटोऽनुपलब्धेः ॥ ७४ ॥ नास्त्यत्र शिंशपा-वृक्षानुपलब्धेः ॥ ७५ ॥ नास्त्यत्रा-
 नुप्रतिबद्धसामर्थ्याऽग्निर्धूमानुपलब्धेः ॥ ७६ ॥ नास्त्यत्र धूमोऽनग्नेः ॥ ७७ ॥ न भविष्यति
 मुहूर्तांते शकटं हत्तिकोदयानुपलब्धेः ॥ ७८ ॥ नोदगाङ्गरणिमुहूर्तात् प्राक्त
 एव ॥ ७९ ॥ नास्त्यत्र समतुलायामुष्णामो नामानुपलब्धेः ॥ ८० ॥ विहङ्गानुपलब्धिर्विधी
 चेधा विहङ्गकार्यकारणस्वभावानुपलब्धिभेदात् ॥ ८१ ॥ यथास्मिन् प्राणिनि व्याधि-
 विशेषोऽस्ति त्विहामयचेष्टानुपलब्धेः ॥ ८२ ॥ अस्त्यत्र देहिनि दुःखमिष्टसंयोगा-
 भावात् ॥ ८३ ॥ अनेकान्तात्मकं वस्त्वैकान्तस्वरूपानुपलब्धेः ॥ ८४ ॥ परम्परया संभ-
 वत्साधनमत्रैवान्तर्भावनीयम् ॥ ८५ ॥ अभूदत्र चक्रे शिवकः स्यात् ॥ ८६ ॥ कार्य-
 कार्यमविहङ्गकार्योपलब्धौ ॥ ८७ ॥ यथा नास्त्यत्र गुहायां मृगक्रीडनं मृगारि-
 संशब्दनात् कारणविहङ्गकार्यं विहङ्गकार्योपलब्धौ यथा ॥ ८८ ॥ व्युत्पन्नप्रयोगस्तु
 तथोपपत्त्यान्यथानुपपत्त्यैव वा ॥ ८९ ॥ अग्निमानयं देशस्तथैव धूमवत्त्वोपपत्ते-
 र्धूमवत्त्वान्यथानुपपत्तेर्वा ॥ ९० ॥ हेतुप्रयोगो हि यथा व्याप्तिग्रहणं विधीयते
 सा च तावन्मात्रेण व्युत्पन्नैव धार्यते ॥ ९१ ॥ तावता च साध्यसिद्धिः ॥ ९२ ॥ तेन
 यत्तदाधारसूचनायोक्तः ॥ ९३ ॥ आप्तवाक्यादिनिबन्धनमर्थज्ञानमागमः ॥ ९४ ॥
 सहजयोग्यतासङ्केतवशाद्विशिष्टादयो वस्तुप्रतिपत्तिहेतवः ॥ ९५ ॥ यथा मेर्वादयः
 सन्ति ॥ ९६ ॥

इति परोक्षोद्देशः तृतीयः ॥ ३ ॥

सामान्यविशेषात्मा तदर्थो विषयः ॥ १ ॥ अनुवृत्तव्यावृत्तप्रत्ययगोचर-
 त्वात्पूर्वात्तराकारपरिहारावाप्तिस्थितिलक्षणपरिणामेनार्थक्रियोपपत्तेः ॥ २ ॥

सामान्यं द्वेषा तिर्यग्द्वैतभिदात् ॥ ३ ॥ सदृशपरिणामस्तिर्यक् खण्डमुण्डादिषु
 गोत्ववत् ॥ ४ ॥ परापरविवर्तव्यापिद्रव्यमूर्द्धता मृदिव स्थासादिषु ॥ ५ ॥ विशेष-
 षश्च ॥ ६ ॥ पर्यायव्यतिरेकभेदात् ॥ ७ ॥ एकस्मिन्द्रव्ये क्रमभाविनः परिणाम-
 पर्याया आत्मनि हर्षविषादादिवत् ॥ ८ ॥ अर्थान्तरगतो विसदृशपरिणामो
 व्यतिरेको गोमहिषादिवत् ॥ ९ ॥

इति प्रमाणस्य विषयोद्देशः चतुर्थः ॥ ४ ॥

अज्ञाननिवृत्तिर्हीनोपादानोपेक्षाश्च फलम् ॥ १ ॥ प्रमाणादभिन्नं भिन्नं च ॥ २ ॥
 यः प्रमिमौते स एव निवृत्ताज्ञानो जहात्यादत्ते उपेक्षते चिति प्रतीतेः ॥ ३ ॥
 इति प्रमाणस्य फलोद्देशः पञ्चमः ॥ ५ ॥

ततोऽन्यत् तदाभासम् ॥ १ ॥ अस्वसंविदितगृहीतार्थदर्शनसंशयादयः प्रमाणा-
 भासाः ॥ २ ॥ स्वविषयोपदर्शकत्वाभावात् ॥ ३ ॥ पुरुषान्तरपूर्वार्थ-गच्छत्तृणस्यार्थ-
 स्थाणुपुरुषादिज्ञानवत् ॥ ४ ॥ चक्षुरसयोर्द्रव्ये संयुक्तसमवायवत् ॥ ५ ॥ अवैशद्ये
 प्रत्यक्षं तदाभासं बौद्धस्याकस्माद्भ्रमदर्शनाद्विज्ञानवत् ॥ ६ ॥ वैशद्येऽपि परोक्षं
 तदाभासं मीमांसकस्य करणज्ञानवत् ॥ ७ ॥ अतस्मिंस्तदिति ज्ञानं स्मरणाभासं
 जिनदत्ते स देवदत्तो यथा ॥ ८ ॥ सदृशे तदेवेदं तस्मिन्नेव तेन सदृशं यमलक-
 वत् इत्यादि प्रत्यभिज्ञानाभासम् ॥ ९ ॥ असंबद्धे तद्ज्ञानं तर्काभासं यावांस्तत्पुत्रः
 स श्यामः ॥ १० ॥ इदमनुमानाभासम् ॥ ११ ॥ तत्रानिष्टादिः पक्षाभासः ॥ १२ ॥
 अनिष्टो मीमांसकस्यानित्यः शब्दः ॥ १३ ॥ सिद्धः आवणः शब्दः ॥ १४ ॥
 बाधितः प्रतिज्ञानुमानागमलोकस्ववचनैः ॥ १५ ॥ तत्र प्रत्यक्षबाधितो यथाऽ-
 नुशोऽग्निर्द्रव्यत्वाज्जलवत् ॥ १६ ॥ अपरिणामी शब्दः कृतकत्वाद् घटवत् ॥ १७ ॥
 प्रेत्यासुखप्रदो धर्मः पुरुषाश्रितत्वाद्धर्मवत् ॥ १८ ॥ शुचि नरशिरःकपालं
 प्राण्यंगत्वाच्छुशुक्तिवत् ॥ १९ ॥ माता मे बन्ध्या पुरुषसंयोगेऽप्यगर्भत्वात्
 प्रसिद्धबन्ध्यावत् ॥ २० ॥ हेत्वाभासा असिद्धविरुद्धानैकान्तिकाकिञ्चित्कराः ॥ २१ ॥

अससत्तानिश्चयोऽसिद्धः ॥ २२ ॥ अविद्यमानसत्ताकः परिणामी शब्दस्यानुष-
 त्वात् ॥ २३ ॥ स्वरूपेणैवासिद्धत्वात् ॥ २४ ॥ अविद्यमाननिश्चयो सुर्ध्वबुद्धिं
 प्रति अग्निरच धूमात् ॥ २५ ॥ तस्य व्याप्यादिभावेन भूतसङ्घाते सन्देहात् ॥ २६ ॥
 साङ्गं प्रति परिणामी शब्दः कर्तृकत्वात् ॥ २७ ॥ तेनार्जातत्वात् ॥ २८ ॥
 विपरीतनिश्चिताविनाभावो विरुद्धः अपरिणामी शब्दः कृतकत्वात् ॥ २९ ॥
 विपक्षेऽप्यविरुद्धवृत्तिरनैकान्तिकः ॥ ३० ॥ निश्चितवृत्तिरनित्यः शब्दः प्रमेय-
 त्वाद् घटवत् ॥ ३१ ॥ आकाशे नित्येऽप्यस्य निश्चयात् ॥ ३२ ॥ शास्त्रितवृत्तिस्तु
 नास्ति सर्वज्ञो वर्तृत्वात् ॥ ३३ ॥ सर्वज्ञत्वेन वर्तृत्वाविरोधात् ॥ ३४ ॥ सिद्धे प्रत्य-
 चादिबाधिते च सार्थे हेतुरकिञ्चित्करः ॥ ३५ ॥ सिद्धः आवणः शब्दः शब्द-
 त्वात् ॥ ३६ ॥ किञ्चिदकरणात् ॥ ३७ ॥ यथानुष्णोऽग्निर्द्रव्यत्वात् इत्यादौ किञ्चि-
 त्कर्तुर्मशक्यत्वाद् ॥ ३८ ॥ लक्षणाएवासौ दोषो व्युत्पन्नप्रयोगस्य पक्षदोषेणैव
 दुष्टत्वात् ॥ ३९ ॥ दृष्टान्ताभासो अन्वये असिद्धसाध्यसाधनोभयाः ॥ ४० ॥ अपौ-
 रुषेयः शब्दो मूर्त्तत्वादिन्द्रियसुखपरमाणुघटवत् ॥ ४१ ॥ विपरीतान्वयस्य यद्-
 पौरुषेयं तदमूर्त्तम् ॥ ४२ ॥ विद्युदादिमातिप्रसङ्गात् ॥ ४३ ॥ व्यतिरेके सिद्धतद्वा-
 तिरेकाः परमाण्विन्द्रियसुखाकाशवत् ॥ ४४ ॥ विपरीतव्यतिरेकस्य यस्मामूर्त्तं
 तस्मापौरुषेयम् ॥ ४५ ॥ वास्तवप्रयोगाभासः पञ्चावयवेषु कियद्भूयता ॥ ४६ ॥
 अग्निमानयं देशो धूमवत्त्वादित्यं तदित्यं यथा महानसम् ॥ ४७ ॥ धूमवा-
 स्यायमिति वा ॥ ४८ ॥ तस्माद्दग्निमान् धूमवांस्यायम् ॥ ४९ ॥ स्पष्टतया प्रकृतप्रति-
 पत्तेरयोगात् ॥ ५० ॥ रागद्वेषमोहाक्रान्तपुरुषवचनाज्जातमागमाभासम् ॥ ५१ ॥
 यथा नद्यास्तीरे मोदकराग्रयः सन्ति धावध्वं माणवकाः ॥ ५२ ॥ अङ्गुल्यष्टे
 हस्तियुथगतमास्ते इति च ॥ ५३ ॥ विसंवादात् ॥ ५४ ॥ प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाण-
 मित्यादिसङ्ख्याभासम् ॥ ५५ ॥ लौकायतिकस्य प्रत्यक्षतः परलोकादिनिषेधस्य
 परबुद्ध्यादेसासिद्धेरतद्विषयत्वात् ॥ ५६ ॥ सौगतसाङ्ख्ययौगप्राभीकरजैमिनी-
 शानां प्रत्यक्षात्मानागमोपमानार्थापत्यभाविरेकैकाधिकैर्थाभिवत् ॥ ५७ ॥ अनु-

१ स्वरूपेणासत्त्वात् । इति पाठान्तरम् ।

माणादेस्तद्विषयत्वे प्रमाणांतरत्वम् ॥५८॥ तर्कस्येव व्याप्तिगोचरत्वेऽप्रमा-
 णान्तरत्वं अप्रमाणस्याव्यवस्थापकत्वात् ॥६०॥ विषयाभासः सामान्यं विशेषो
 द्वयं वा स्वतन्त्रम् ॥६१॥ तथा प्रतिभासनात्कार्यकारणाच्च ॥६२॥ समर्थस्य
 करणे सर्वदोषत्तिरनपेक्षत्वात् ॥६३॥ परापेक्षणे परिणामित्वमन्यथा तद-
 भावात् ॥६४॥ स्वयमर्थस्याकारकत्वात्पूर्ववत् ॥६५॥ फलाभासं प्रमाणादभिन्नं
 भिन्नमेव वा ॥६६॥ अभेदे तद्व्यवहारानुपपत्तेः ॥६७॥ व्यावृत्त्यापि न तत्क-
 ल्पना फलान्तराव्यावृत्त्या फलत्वप्रसङ्गात् ॥६८॥ प्रमाणान्तरव्यावृत्त्येवाप्रमाण-
 त्वस्य ॥६९॥ तस्माद्वास्तवो भेदः ॥७०॥ भेदेत्वात्मान्तरवत्तदनुपपत्तेः ॥७१॥
 समवायेऽतिप्रसङ्गः ॥७२॥ प्रमाणतदाभासौ दुष्टतयीद्वावितौ परिहृतापरि-
 हृतदोषौ वादिनः साधनतदाभासौ प्रतिवादिनो दूषणभूषणे च ॥७३॥
 सम्भवदन्यद्विचारणीयम् ॥७४॥

इति परीक्ष्यमाणस्याभासोद्देशः षष्ठः ॥ ६ ॥

परीक्षामुखमादर्शं हेयोपार्देयतत्त्वयोः ।

संविदे मादृशो वाचः परीक्षादत्तवद्ब्रह्मधाम् ॥

इति श्रीमाणिक्यनन्दिविरचितानि परीक्षामुखसूत्राणि स्माप्तानि ।

सू. सं. ॥ २०७ ॥

परिज्ञानमुखलघुवृत्तिः ।

ॐ नमः सिद्धेभ्यः ॥

नतामराशरोरत्नप्रभाप्रोतनखत्विषे ।
 नमो जिनाय दुर्वारमारवीरमदच्छिदे ॥ १ ॥
 अकलङ्कवचोऽम्बोधेरुद्धे येन धीमता ।
 न्यायविद्यासृतं तस्मै नमो माणिकानन्दिने ॥ २ ॥
 प्रभेभुवचनोदारचन्द्रिकाप्रसरे सति ।
 मदृशाः क्व नु गच्छन्ते ज्योतिरिङ्गणसन्निभाः ॥ ३ ॥
 तथापि तद्वचोऽपूर्वरचनारुचिं सताम् ।
 चेतोहरं भूतं यद्वन्नद्या नवघटे जलम् ॥ ४ ॥
 वेजेयमियपुत्रस्य ष्ठीरपथोपरोधतः ।
 शान्तिषेणप्रथमारब्धा परिज्ञानमुखपञ्जिका ॥ ५ ॥

श्रीमन्महायपारावारस्यामेयप्रमेयरत्नसरस्यवगाहनमव्युत्पन्नैः कर्तुं न पार्यते । इति तद्वगाहनाय पोतप्रायमिदं प्रकरणमार्च्यः प्राह । तत्प्रकरणस्य च सम्बन्धादित्रयापरिज्ञाने सति प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्न स्यादिति तत्तूयानुवादपुरःसरं वस्तुनिर्देशपरं प्रतिज्ञासोकमाह ॥ ७ ॥

इत्यर्थः । अहं वक्ष्ये प्रतिपादयिष्ये । किं तत् । लक्ष्म लक्षणं । किंविशिष्टं लक्ष्म । सिद्धं पूर्वाचार्यप्रसिद्धत्वात् । पुनरपि कथम्भूतम् । अल्पमल्पग्रन्थवाच्यत्वात् । ग्रन्थतोऽल्पमर्थतस्तु महदित्यर्थः । कान् । लघीयसो विनेयानुद्दिश्य । लाघवं सति कृतमिह वृत्त्यते । न परिमाणकृतं । नापि कालकृतं । तस्य प्रतिपाद्यत्वव्यभिचारात् । कयोस्तल्लक्ष्म । तयोः प्रमाणतदाभासयोः । कुतः । यतोऽर्थस्य परिच्छेदस्य संसिद्धिः संप्राप्तिर्नसिद्धिर्न भवति । कस्मात् । प्रमाणात् । न केवलं प्रमाणादर्थसंसिद्धिर्भवति । विपर्ययो भवति । अर्थसंसिद्धरभावो भवति । कस्मात् । तदाभासात् । प्रमाणाभासात् । इति शब्दो हेत्वर्थः । इति हेतोः । अयमत्र समुदायार्थः । यतः कारणात् प्रमाणादर्थसंसिद्धिर्भवति । यस्माच्च तदाभासाद्विपर्ययो भवति । इति हेतोस्तयोः प्रमाणतदाभासयोः लक्ष्म लक्षणमहं वक्ष्ये । इति ॥

ननु सम्बन्धाभिधेयशक्यानुष्ठानेष्टप्रयोजनवन्ति शास्त्राणि भवन्ति । तत्रास्य प्रकरणस्य यावदभिधेयं सम्बन्धो वा नाभिधीयते न तावदस्योपादेयत्वं भवितुमर्हति । एष बन्धासुतो यातीत्यादिवाक्यवत् । दशदाडिमादिवाक्यवच्च । इथा शक्यानुष्ठानेष्टप्रयोजनमपि शास्त्रादाववश्यं वक्तव्यमेव । अशक्यानुष्ठानेष्टप्रयोजनस्य सर्वस्वरहरतत्तुकचूडारत्नालङ्कारोपदेशस्यैव प्रेक्षावन्निरनादरणीयत्वात् । तथा शक्यानुष्ठानस्याप्यनिष्टप्रयोजनस्य विद्वद्भिरवधीरणात् । सीतृविवाहादिप्रदर्शकवाक्यवदिति । सत्यं प्रमाणतदाभासपदोपादानादभिधेयस्यभिहितमेव । प्रमाणतदाभासयोरनेन प्रकारेणाभिधानात् । सम्बन्धस्यार्थायातुः प्रकरणतदभिधेययोर्विच्यवाचकलक्षणः प्रतीयत एव । तथा प्रयोजनञ्चोक्तलक्षणमादिसोकेनैव

संलक्ष्यति । प्रयोजनं हि द्विधा भिद्यते साक्षात् परम्परयेति । तत्र साक्षात्प्रयोजनं वक्ष्ये
इत्यनेनभिधीयते । शास्त्रव्युत्पत्तेरेव विनेयैरन्वेषणात् । पारम्पर्येण तु प्रयोजनमर्थसंसिद्धि-
रित्यनेनोच्यते । शास्त्रव्युत्पत्तयान्तरभावित्वादर्थसंसिद्धेरिति ।

ननु निःशेषविघ्नोपशमनायेष्टदेवतानमस्कारः शास्त्रकृता कथं न कृतः इति न
वाच्यम् । तस्य मनःकायाभ्यामपि सम्भवात् । अथवा वाचनिकोऽपि नमस्कारोऽनेनैवादि-
वाकोनाभिहितो वेदितव्यः । केषाञ्चिद्वाक्यानामुभयार्थप्रतिपादनपरत्वेनापि दृश्यमानत्वात् ।
यथा श्वेतो धावतीत्युक्ते सा इतो धावति श्वेतगुणयुक्तो धावति इत्यर्थद्वयप्रतीतिः ।
तत्रान्वयस्य नमस्कारपरताभिधीयते । अर्थस्य हेयोपादेयलक्षणस्य संसिद्धिर्चाभिर्भवति ।
कस्मात् । प्रमाणात् । अनन्तचतुष्टयस्वरूपान्तरङ्गलक्षणा समवशरणादिस्वभावा वहिरङ्ग-
लक्षणा च लक्ष्मीर्मा इत्युच्यते । अणनमाणः शब्दः । मा च आणश्च माणा । प्रकृतौ प्राणौ
यस्यासौ प्रमाणः । हरिहराद्यसम्भविभिर्भूतिपुक्तो दृष्टेष्टाविरुद्धवाक् च भगवानर्हन्नेवाभि-
धीयते । इत्यसाधारणगुणोपदर्शनमेव भगवतः संस्तवनमभिधीयते । तस्मात् प्रमाणाद-
वधिभूतादर्थसंसिद्धिर्भवति । तदाभासाच्च हरिहरादेरर्थसंसिद्धिर्न भवति । इति हेतोः
सर्वज्ञतदाभासयोः लक्ष्म लक्षणमहं वक्ष्ये । सामग्रीविशेषेत्यादिना ॥ ० ॥

अथेदानीमुपक्षिप्तप्रमाणतत्त्वे स्वरूपसंख्याविषयफललक्षणसु चतसृषु विप्रतिपत्तिषु
मध्ये स्वरूपविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमाह ॥ १ ॥

प्रकर्षेण संशयादिव्यवच्छेदेन मीयते परिच्छिद्यते वस्तुतत्त्वेन तत् प्रमाणम् । तस्य च
ज्ञानमिति विशेषणमज्ञानरूपस्य सन्निकर्षादेः नेयायिकादिपरिकल्पितस्य प्रमाणत्व-
व्यवच्छेदार्थमुक्तम् । तथा ज्ञानस्यापि स्वसंवेदनेन्द्रियमनोयोगिप्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकस्य
प्रत्यक्षत्वेन प्रामाण्यं सौगतैः परिकल्पितं तन्निरासार्थं व्यवसायात्मकग्रहणम् । तथा वहिरर्था-
पङ्क्तौणां विज्ञानाद्देतवादिनां पश्यतीहराणां शून्यैकान्तवादिनां च विपर्ययव्युदासार्थमर्थ-
ग्रहणम् । अस्य चापूर्वविशेषणं गृहीतग्राहिधारावाहिज्ञानस्य प्रमाणापरिहारार्थमुक्तम् ।
तथा प्ररोक्षज्ञानवादिनां मीमांसकानामस्वसंवेदनज्ञानवादिनां सांख्यानां ज्ञानान्तरप्रत्यक्ष-
ज्ञानवादिनां योगानाञ्च मतमपाकर्तुं स्वपदोपादानमित्यव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवदोषपरिहारात्
सुव्यवस्थितमेव प्रमाणलक्षणम् ॥ अस्य च प्रमाणस्य यथोक्तलक्षणत्वे साध्ये प्रमाणत्वादिति
हेतुरत्रैव द्रष्टव्यः । प्रथमतस्तस्यापि हेतुपरत्वेन निर्देशोपपत्तिः । प्रत्यक्षं विशदं ज्ञानमित्यादि-
वत् । तथाहि प्रमाणं स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं भवति प्रमाणत्वात् ।

यत्तु स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं न भवति न तत् प्रमाणं यथा संशयादिर्घटादिषु ।
प्रमाणञ्च विवादापन्नम् । तस्मात् स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानमेव भवतीति । न च
प्रमाणत्वमसिद्धम् । सर्वप्रमाणस्वरूपवादिनां प्रमाणसामान्येऽपि विप्रतिपत्तभावात् ।
अनया स्वेष्टानिष्टसाधनदूषसाधुयोगात् ।

अथ धर्मिण एव हेतुत्वे प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धो हेतुः स्यादिति चेन्न । विशेषं धर्मिणं
कृत्वा सामान्यं हेतुं ब्रुवतां दोषाभावात् । एतेनापक्षधर्मत्वमपि प्रत्युक्तम् । सामान्यस्या-
शेषविशेषनिष्ठत्वात् । न च पक्षधर्मताबलेन हेतोर्गमकत्वम् अपित्वन्यथानुपपत्तिबलेनेति ।
सा तत्र नियमवती विपत्ते बाधकप्रमाणबलान्निश्चितैव । एतेन विरुद्धत्वमनेकार्णिकत्वञ्च
निरस्तं बोद्धव्यम् । विरुद्धस्य व्यभिचारिणश्चाविनाभावनियमनिश्चयलक्षणत्वायोऽज्ञादतो

भवत्येव साध्यसिद्धिरिति केवलव्यतिरेकियोऽपि हेतोर्गोभक्तत्वात् । सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वादित्यादिवत् ॥ १ ॥

अथेदानीं सूक्तप्रमाणलक्षणस्य ज्ञानमिति विशेषणं समर्थयमानः प्राह ॥ २ ॥

हितं सुखं तत्कारणञ्च । अहितं दुःखं तत्कारणञ्च । हितञ्चाहितञ्च हिताहिते तयोः प्राप्तिश्च परिहारश्च तत्र समर्थम् । हि शब्दो यस्मादर्थः । तेनायमर्थः संपादितो भवति । यस्माद्धिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थं यमाद्यं ततः तत्प्रमाणत्वेनाभ्युपगतं वस्तु ज्ञानमेव भवितुमर्हति । नाज्ञानरूपं सन्निकर्षादि । तथाच प्रयोगः । प्रमाणं ज्ञानमेव हिताहित-प्राप्तिपरिहारसमर्थत्वात् । यत्तु न ज्ञानं तन्न हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थं यथा-च-दि-हितहितप्राप्तिपरिहारसमर्थञ्च विवादापन्नम् । तस्माज्ज्ञानमेव भवतीति । न चैतद-सिद्धम् । हितप्राप्तये अहितपरिहाराय च प्रमाणमन्वेम्यन्ति प्रेक्षापूर्वकारिणो न व्यसनि-तया । सकलप्रमाणवादिभिरभिमतत्वात् ॥ २ ॥

अत्राहसौगतः । भवतु नाम सन्निकर्षादिव्यवच्छेदेन ज्ञानस्यैव प्रामाण्यं न तदस्माभिर्निधिद्यते । तत्तु व्यवसायात्मकमेवेत्यत्र न युक्तिस्तुत्पश्यामः । अनुमानस्यैव व्यवसायात्मनः प्रामाण्याभ्युपगमात् । प्रत्यक्षस्य तु निर्विकल्पकत्वेऽप्यविसंवादकत्वेन प्रामाण्योपपत्तेरिति । तत्राह ॥ ३ ॥

तत् प्रमाणत्वेनाभ्युपगतं वस्त्विति धर्मिर्निर्देशः । व्यवसायात्मकमिति साध्यम् । समारोपविरुद्धत्वादिति हेतुः । अनुमानवदिति दृष्टान्तइति । अयमभिप्रायः । संशय-विपर्ययाज्ञानव्यवसायस्वभावसमारोपाधिरोधिग्रहणलक्षणव्यवसायात्मकत्वे सत्येवाविसंवा-दित्वमुपपद्यते । अविसंवादत्वे च प्रमाणत्वमिति चतुर्विधस्यापि समक्षस्य प्रमाणत्व-मभ्युपगच्छता समारोपविरोधिग्रहणलक्षणं निश्चयात्मकमभ्युपगन्तव्यम् । ननु तथापि समारोपविरोधि-व्यवसायात्मकत्वयोः समानार्थत्वात् कथं साध्यसाधनभाव इति न मन्तव्यम् । ज्ञानस्वभावतया तयोरभेदेऽपि व्याप्यव्यापकत्वधर्माधारतया भेदोपपत्तेः । शिंशपालवृत्तत्ववत् ॥ ३ ॥

अथेदानीं सविशेषणमर्थग्रहणं समर्थयमानस्तदेव स्पष्टीकुर्वन् प्राह ॥ ४ ॥

यः प्रमाणान्तरेण संशयादिव्यवच्छेदेनाध्यवसितः सोऽपूर्वार्थइत्यर्थः । तेनेहाति-ज्ञानविषयस्यावग्रहादिमृहीतत्वेऽपि न पूर्वार्थत्वम् । अवग्रहादिनेहादिविषयभूतावान्तर-विशेषनिश्चयाभावात् ॥ ४ ॥

अथोक्तप्रकार एवापूर्वार्थः किमन्योऽप्यस्तीत्याह ॥ ५ ॥

दृष्टोऽपि मृहीतोऽपि न केवलमनिश्चितस्वेत्यापिशब्दार्थः । तादृगपूर्वार्थं भवति । समारोपादिति हेतुः । एतदुक्तं भवति श्यामलिताकारतया यन्निर्णेतुं न शक्यते तदपि वस्त्वपूर्वमिति व्यपदिशते । प्रवृत्तसमारोपाव्यवच्छेदात् ॥ ५ ॥

ननु भवतु नामापूर्वार्थव्यवसायात्मकत्वं विज्ञानस्य स्वव्यवसायस्तु न विद्यः इत्यत्राह ॥ ६ ॥

स्वस्थोन्मुखता स्वोन्मुखता तथा स्वानुभवतया प्रतिभासनं स्वस्य व्यवसायः ॥ ६ ॥

अत्र दृष्टान्तमाहु ॥ ७ ॥

तच्छब्देनार्थोऽभिधीयते । यथार्थोन्मुखतया प्रतिभासनमर्थव्यवसायस्तथा स्वोन्मुख-तया प्रतिभासनं स्वस्य व्यवसायो भवति ॥ ७ ॥

अत्रोल्लिखामाह ॥ ८ ॥

नेन ज्ञानार्थमेवाध्यवस्यति न स्वात्मानमात्मानं फलं वेति केचित् । कर्तुं कर्मणोरेव प्रतीतिरित्यपरे । कर्तुं कर्माक्रियाणामेव प्रतीतिरित्यन्ये । तेषां भ्रतमखिलमपि प्रतीतिबाधितमिति दर्शयन्नाह ॥ ८ ॥

ज्ञानविषयभूतं वस्तु कर्माभिधीयते तस्यैव धृष्टिक्रियया व्याप्यत्वात् । तस्यैव तद्वत् कर्तात्मा करणं प्रमाणं क्रिया प्रमितिः । कर्ता च करणञ्च क्रिया च तासां प्रतीतिस्तस्या इति हेतौ । का प्रागुक्तानुभवोल्लिखे प्रधाक्रमं तदप्रतीतिर्दृष्टव्या ॥ ९ ॥

• फटु शब्दपरामर्शसंचिवेयं प्रतीतिर्न वस्तुतस्त्वबलोपजातेत्यत्राह ॥ १० ॥

यथा घटादिशब्दानुच्चारणेऽपि घटाद्यनुभवस्तथाहमहमिकया योऽयमन्तर्मुखाकार-
तयावभासः स शब्दानुच्चारणेऽपि स्वयमनुभूयत इत्यर्थः ॥ १० ॥

अमुमेवार्थमुपपत्तिपूर्वकं परं प्रति सोल्लुख्यमाचष्टे ॥ ११ ॥

को वा लौकिकः परीक्षकरो वा । तेन ध्यानेन प्रतिभासितुं शीलं यस्य स तथोक्तस्तं प्रत्यक्षविषयमिच्छन् । विषयिधर्मस्य विषये उपचारात् । तदेव ज्ञानमेव तथा प्रत्यक्षत्वेन नेच्छेत् । अपि त्विच्छेदेव । अन्यथा प्रामाणिकत्वप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

अत्रोदाहरणमाह ॥ १२ ॥

इदमत्र तात्पर्यम् । ज्ञानं स्वावभासने स्वातिरिक्तसजातीयार्थान्तरानपेक्षं प्रत्यक्षार्थ-
गुणत्वे सति अदृष्टानुयायि करणत्वात् । प्रदीपभासुराकारवत् ॥ १२ ॥

अथ भवतु नाम उक्तलक्षणलक्षितं प्रमाणं तथापि तत्प्रामाण्यं स्वतः परतो वा । न तावत्स्वतः । अविप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । नापि परतोऽनवस्थाप्रसङ्गात् । इति मतद्वयमाशङ्क्य तन्निराकरणेन स्वमतमवस्थापयन्नाह ॥ १३ ॥

सोपकाराणि हि वाक्यानि भवन्ति । तत इदं प्रतिपत्तव्यं अथासदशायां स्वतोऽनभ्यासदशायाञ्च परतइति । तेन प्रागुक्तैकान्तद्वयनिरासः । न चानभ्यासदशायां परतः । प्रामाण्येऽप्यनवस्था समाना । ज्ञानान्तरस्याभ्यस्तविषयस्य स्वतः प्रमाणभूतस्याङ्गी-
करणात् । अथवा प्रामाण्यमुत्पत्तौ परत एव विशिष्टकारणप्रभवत्वात् विशिष्टकार्यस्येति विषयपरिच्छित्तिलक्षणे वा स्वकार्ये अभ्यासेतरदशापेक्षया क्वचित्स्वतः परतश्चेति निश्चीयते ॥ १३ ॥

ननु उत्पत्तौ विज्ञानकारणातिरिक्तकारणान्तरसव्यपेक्षत्वमसिद्धं प्रामाण्यस्य तदितर-
स्येवाभावात् । गुणाख्यमस्तीति वाङ्मन्त्रम् । विधिमुखेन कार्यमुखेन वा गुणानामप्रतीतेः ।
नाप्यप्रामाण्यं स्वतएव प्रामाण्यन्तु परत एवेति विपर्ययः शक्यते कल्पयितुम् । अन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां हि त्रिरूपाल्लिङ्गादेव केवलात् प्रामाण्यमुत्पद्यमानं दृष्टम् । प्रत्यक्षादिर्वाप
तथैव प्रतिपत्तव्यं नान्यथेति ततएवाप्तोक्तत्वगुणसद्भावेऽपि न तत् कृतमागमस्य प्रामाण्यम् ।
तत्र हि गुणेषु दोषाणां-भावस्तदभावाच्च संशयविपर्ययसलक्षणाप्रामाण्यद्वयासत्त्वेऽपि
प्रामाण्यमौत्सर्गिकमनपोहितमास्त एव इति । ततः स्थितं प्रामाण्यमुत्पत्तौ न सामग्रान्तर-
सापेक्षमिति । नापि विषयपरिच्छित्तिलक्षणे स्वकार्ये स्वग्रहणसापेक्षमगृहीतप्रामाण्या-
देव ज्ञानाद्विषयपरिच्छित्तिलक्षणकार्यदर्शनात् ।

• ननु न परिच्छित्तिमात्रं प्रमाणकार्यं तथ्यमिच्छाज्ञानेऽपि सद्भावात् । परिच्छित्ति-
विशेषन्तु नगृहीतप्रामाण्यं विज्ञानं जनयतीति तदपि बालविलसितम् । न हि प्रामाण्य-

ग्रहयोत्तरकालमुत्पत्तवस्थातः परिच्छिन्नेर्विषयोऽवभासते । यद्गीतप्रामाण्यमपि विज्ञाना-
न्निविशेषविषयपरिच्छिन्नोपलब्धिः ।

ननु परिच्छिन्निष्ठाश्रयः शुक्तिकायां रजतज्ञानेऽपि सद्भावात्तस्यापि प्रमाणकार्यत्व-
प्रसङ्गइति चेत् भवेदेवं यद्यर्थानुयातव्यप्रत्ययस्वहेतुदोषज्ञानाभ्यां तन्नापोद्येत । तस्माद्
यत्र कारणदोषज्ञानं बाधकप्रत्ययो वा नोदेति तत्र स्वतएव प्राप्तीत्यमिति । न चैव-
मप्रामाण्येऽप्याशङ्कनीयं तस्य विज्ञानकारणातिरिक्तदोषस्वभावसादृशीसव्यपेक्षतयोत्पत्तेः ।
निवृत्तिलक्षणे च स्वकार्ये स्वग्रहणसापेक्षत्वात् । तद्वि यावन्न ज्ञाने न तावत् स्वविषयात्
पुरुषं निवर्त्तयतीति ॥

तदेतत् सर्वमनन्वयतमोविलसितम् । तथाहि न तावत् प्रामाण्यस्योत्पत्तौ सामग्र-
न्तरापेक्षत्वमुच्यते । तन्नापोद्येत । तन्नापोद्येत । तन्नापोद्येत । तन्नापोद्येत । तन्नापोद्येत ।
यद्भावाभावाभ्यां यस्योत्पत्त्यनुत्पत्तौ तत्तत्कारणकमिति लोकेऽपि सुप्रसिद्धत्वात् । यदुक्तम् ।
विधिमुखेन कार्यमुखेन वा गुणानामप्रतीतिरिति । तत्र तावदासप्रणीतशब्देन प्रतीति
गुणानामित्युक्तं आसप्रणीतत्वहानिप्रसङ्गात् ।

अथ चतुरादौ गुणानामप्रतीतिरित्युच्यते तदप्युक्तं नैर्मलादिगुणानामबलाबालादि-
भिरप्युपलब्धिः ।

अथ नैर्मलं स्वरूपमेव न गुणस्त्विति चेत्/रविनाभाववैकल्यमपि स्वरूपविकलतेव
न दोषइति समानम् ।

अथ तद्वैकल्यमेव दोषस्त्विति चेत्/रविनाभाववैकल्यमपि स्वरूपविकलतेव
न दोषइति समानम् ।

अथोक्तमेव शब्दे गुणाः सन्तोऽपि न प्रामाण्योत्पत्तौ व्याप्तिरिति । किन्तु दोषाभाव
एवेति सत्यमुक्तं किन्तु न युक्तमेतत् । प्रतिज्ञाभावेण साध्यसिद्धेरयोगात् । न हि गुणेभ्यो
दोषाणामभाव इत्यत्र किञ्चिन्निरन्वयनस्य शोभोऽन्यत्र महामोहात् ।

अथानुमानेऽपि त्रिरूपलिङ्गमात्रजनितप्रामाण्योपलब्धिरेव तत्र हेतुरिति चेत् ।
उक्तोत्तरत्वात् । तत्र हि त्रैरूपमेव गुणो यथा तद्वैकल्यं दोष इति नासम्मतो हेतुरपि ।
चाप्रामाण्येऽप्येवं वक्तुं शक्यतएव । तत्र हि दोषेभ्यो गुणानामभावस्तदभावाच्च प्रामाण्या-
सत्त्वे अप्रामाण्यमौत्सर्गिकमाह इत्यप्रामाण्यं स्वतएवेति तस्य भिन्नकारणप्रभवत्व-
वर्णनमुन्मत्तभाषितमेव स्यात् ।

किञ्च गुणेभ्यो दोषाणामभावइत्यभिदधता गुणेभ्यो गुणयत्वेत्यभिहितं स्यात् । भव्या-
न्तरस्वभावत्वादभावस्य । ततोऽप्रामाण्यासत्त्वं प्रामाण्यमेवेति । नैतावता परपक्षप्रतिक्षेपः ।
अविरोधकत्वात् । तथानुमानतोपि गुणाः प्रतीयन्तएव । तथाहि प्रामाण्यं विज्ञानकारणा-
तिरिक्तकारणप्रभवं विज्ञानान्यत्वे सति कार्यत्वात् अप्रामाण्यवत् । तथाप्रमाणप्रामाण्ये
भिन्नकारणजन्ये भिन्नकार्यत्वात् घटवृत्तवदिति च । ततः स्थितं प्रामाण्यमुत्पत्तौ परापेक्ष-
मिति । तथा विषयपरिच्छिन्निलक्षणे प्रवृत्तिलक्षणे वा स्वकार्ये स्वग्रहणं नापेक्षत इति
नैकान्तः । क्वचिदभ्यक्षविषयस्य परापेक्षत्वव्यवस्थानात् । अनभ्यक्षे तु जलमसमगैचिका-
साधारणप्रदेशे जलज्ञानं परापेक्षमेव सत्यमिदं जलं विशिष्टाकारधारित्वात् । घटचेटिकापे-
ठकवर्षारावसरोजगन्धवस्त्राच्च परिदृष्टजलवदित्यनुमानज्ञानादर्थक्रियाज्ञानाच्च स्वतःसिद्ध-

प्रामाण्यात् प्राचीनज्ञानस्य युथार्थत्वमाकल्पमवकल्पत एव । यदप्यभिहितं प्रामाण्यग्रहणो-
त्तरमुक्तं तदवस्थातः परिच्छिन्नेर्विशेषो नावभासतइति तत्र यद्यभ्यस्तविषये नावभासत
इत्यप्यते तदा तदप्यत एव । तत्र प्रथममेव निःसंशयं विषयपरिच्छिन्निविशेषाभ्युपगमात् ।
अभ्यस्तविषये तु तद्ग्रहणोत्तरकालमस्त्विव विषयीवधारणस्वभावपरिच्छिन्निविशेषः पूर्वं
प्रमाणप्रमाणसाधारण्या एव परिच्छिन्नेरुत्पत्तेः ।

ननु प्रामाण्यपरिच्छिन्नेरभेदात् कथं पौर्वापर्यमिति । नैवं न हि सर्वापरिच्छिन्निः
प्रामाण्यात्मिका । प्रामाण्यन्तु परिच्छिन्नेरात्मकमेवेति न दोषः ।

यदप्युक्तम् । बाधककारणदोषज्ञानाभ्यां प्रामाण्यमपोह्यत इति । तदपि फलभाषित-
मेव अप्रामाण्येऽपि तथा भाषितुं शक्यत्वात् । तथाहि । प्रथमप्रमाणमेव ज्ञानमुत्पद्यते
पश्चाद्बाधबोधगुणज्ञानोत्तरकालं तदपोह्यत इति । तस्मात् प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा स्वकार्यं
क्वचिदभ्यासानभ्यासापेक्षया स्वतःपरतश्चेति निर्णेतव्यमिति ॥

देवस्य सम्मतमपास्तसमस्तदोषं
वीक्ष्य पुपञ्चरुचिरं रचितं समस्य ।
माणिकानन्दिविभुना शिशुबोधहेतोः
मानस्वरूपमधुना स्फुटमभ्यधायि ॥

इति परीक्षामुखलघुवृत्तो प्रामाण्यस्वरूपोद्देशः समाप्तः ॥ ० ॥

अथ प्रामाण्यस्वरूपविप्रतिपत्तिं निरस्येदानीं संख्याविप्रतिपत्तिं प्रतिक्षिपन् सकल-
प्रमाणभेदसन्दर्भसंग्रहपरं प्रमाणेयत्ताप्रतिपादकं वाक्यमाह ॥ १ ॥

तच्छब्देन प्रमाणं परासृश्यते । तत्प्रमाणं स्वरूपेणावगतं द्वेषा द्विप्रकारमेव । सकल-
प्रमाणभेदानामत्रैवान्तर्भावात् ॥ १ ॥

तद्विद्वत्त्वमध्यक्षानुमानप्रकारेणापि सम्भवतीति । तदाशङ्कानिराकरणार्थं सकलप्रमाण-
भेदसंग्रहशालिनीं संख्यां प्रत्यक्षीकरोति ॥ २ ॥

प्रत्यक्षं वक्ष्यमाणलक्षणं इतरत् परीक्षं तीभ्यां भेदात् प्रमाणस्येतिशेषः । नहि पर-
परिकल्पितैकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्प्रमाणसंख्यानियमे निखिलप्रमाणभेदानामन्तर्भावविभावना
शक्या कर्तुम् । तथाहि प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनः चार्वाकस्य नाध्यक्षे लैङ्गिकस्यान्तर्भावो युक्तः
तस्य तद्विलक्षणत्वात् सामग्रीस्वरूपभेदात् ।

अथ नाप्रत्यक्षं प्रमाणमस्ति विसंवादसंभवात् । निश्चिताविनाभावाल्लिङ्गात् लिङ्गिनि
ज्ञानमनुमानमित्यानुमानिकशासनम् । तत्र च स्वभावलिङ्गस्य बहुलमन्यथापि भावो दृश्यते ।
तथाहि कषायरसोपेतानामामलकानामेतद्देशकालसम्बन्धिनां दर्शनेऽपि देशान्तरे कालान्तरे
द्रव्यान्तरसम्बन्धे चान्यथापि दर्शनात् । स्वभावहेतुर्व्याभिचार्यैव लताचूतवत् । लताशिश-
पादिसंभावनाच्च । तथा कार्यलिङ्गमपि गोपालघटिकादौ धूमस्य अक्रमूर्द्धि चान्यथापि
भावात् पावकव्यभिचार्यैव । ततः प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमस्यैवाविसंवादकत्वादिति ।

तदेतद्वाक्यविलसितमिवाभाति । उपपत्तिशून्यत्वात् । तथाहि किमप्रत्यक्षसोत्पादक-
कारणाभावात्सम्बन्धाभावाद्वा प्रामाण्यं निषिध्यते । तत्र न तावत् प्राक्तनः पक्षः । तदु-

त्पादकस्य सुनिश्चितानुपपत्तिनियतनिश्चयलक्षणस्य सन्धनस्य सङ्गात् । नो स्वस्वपुद्गी-
चीनः पक्षः तदालम्बनस्य पावकादेः सकलविचारधुरचेतुषि संवृद्धा प्रतीयमानत्वत् ।

यदापि स्वभावहेतोर्व्यभिचारसम्भावनमुक्तं तदप्यनुचितमेव । स्वभावमात्रस्याहेतुत्वात् ।
व्याप्यरूपस्य स्वभावस्य व्यापकं प्रति गमकत्वानुपगमात् । न च व्याप्यस्य व्यापकव्यभि-
चारित्वम् । व्याप्यत्वविरोधप्रसङ्गात् । किञ्चैवं वादिनो नाध्यक्षं प्रमाणं व्यवतिष्ठते ।
तत्राप्यविसंवादाद्यागौणत्वस्य च प्रामाण्याविनाभावित्वेन निश्चेतुमशक्यत्वात् ।

यच्च कार्यहेतोरप्यन्यथापि संभावनं तदप्यशिक्षितलक्षितम् । सुविचिन्तितस्य कार्यस्य
कारणाव्यभिचारित्वात् । यादृशो हि धूमो ज्वलनकार्यो भूधरनितम्बादावतिबह्व-
धवलतया प्रसर्पन्नुपलभ्यते । न तादृशो गोपालघटिकादाविति ।

यदप्युक्तम् । शक्रमूर्द्धनि धूमस्यान्यथापि भाव इति । तत्र किमयं शक्रमूर्द्धा
अग्निस्वभावोऽन्यथा वा । यदाग्निस्वभावस्तदाग्निरेवेति । कथं तदुद्भूतधूमस्यान्यथाभावः
शक्यते कल्पयितुम् । अथानग्निस्वभावस्तदा तदुद्भवो धूम एव न भवतीति कथं तत्र तस्य
तद्व्यभिचारित्वमिति । तथांचोक्तम् -

अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्द्धा चेदग्निरेव सः ।

अथानग्निस्वभावोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेदिति ॥

किञ्च प्रत्यहं प्रमाणमिति कथमिदं परं प्रतिपादयेत् । परस्य प्रत्यक्षेण ग्रहीतुम-
शक्यत्वात् । व्याहारादिकार्यप्रदर्शनात् तं प्रतिपद्येति चेत् आयातं तर्हि कार्यात्कार-
णानुमानम् । अथ लोकव्यवहारापेक्षेयत एवानुमानमपि । परलोकादावेवानभ्युपगमात्
तदभावादिति । कथं तदभावोऽनुपलब्धेति चेत् तदनुपलब्धिलिङ्गजनितमनुमानमपरमा-
पतितमिति । प्रत्यक्षप्रामाण्यमपि स्वभावहेतुजातानुमितिमन्तरेण नोपपत्तिमियतीति
प्रागेवोक्तमित्युपरच्यते । तदप्युक्तं धर्मकीर्तिना -

प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरन्वययो गतेः ।

प्रमाणान्तरसङ्गावः प्रतिषेधश्च कस्यचित् ॥ इति ।

ततः प्रत्यक्षमनुमानमिति प्रमाणद्वयमेवेति सौगतः । सोऽपि न युक्तवादी । स्मृते-
रविसंवादिन्यास्मृतीयायाः प्रमाणभूतायाः सङ्गात् । न च तस्या विसंवादादप्रामाण्यम् ।
दत्तग्रहादिविलोपापत्तेः ।

अथानुभूयमानस्य विषयस्याभावात् स्मृतेरप्रामाण्यं, न । तथाऽनुभूतेनार्थेन साव-
लम्बनत्वोपपत्तेः । अन्यथा प्रत्यक्षस्याप्यनुभूतार्थविषयत्वादप्रामाण्यमनिवार्यं स्यात् ।
स्वविषयावभासनं स्मरणेऽप्यविशिष्टमिति ।

किञ्च स्मृतेरप्रामाण्येऽनुमानवार्तापि दुर्लभा । तथा व्याप्तेरविषयीकरणे तदुत्थान-
योगादिति । तत इदं वक्तव्यम् । स्मृतिः प्रमाणं अनुमानप्रामाण्यान्यथानुपपत्तिरिति ।
सैव प्रत्यक्षानुमानस्वरूपतया प्रमाणस्य द्वित्वसंख्यानियमं विघटयतीति किं नश्चिन्तय ।
तथा प्रत्यभिज्ञानमपि सौगतीयप्रमाणसंख्यां विघटयत्येव । तस्यापि प्रत्यक्षानुमानयो-
रनन्तर्भावात् ।

ननु तदिति स्मरणमिदमिति प्रत्यक्षमिति ज्ञानद्वयमेव । न ताभ्यां विभिन्नं प्रत्यभि-
ज्ञानाख्यं वयं प्रतिपद्यमानं प्रमाणान्तरमुपलभामहे । ततः कथं तेन प्रमाणसंख्याविघटन-
मिति तदप्यघटितमेव । यतः स्मरणप्रत्यक्षाभ्यां प्रत्यभिज्ञानविषयस्यार्थस्य ग्रहीतुमशक्य-

त्वात् । पूर्वोत्तरविवर्तवर्तमानद्वयं हि प्रत्यभिज्ञानविषयः । न च तत् स्मरणेनोपलक्ष्यते तस्यानुभूतिविषयत्वात् । नापि प्रत्यक्षेण तस्य वर्तमानविवर्तवर्तित्वात् ।

यदप्युक्तम् । ताभ्यां भिन्नमन्यद्वयानं नास्तीति तदप्युक्तम् । अभेदपरामर्शरूपतया भिन्नस्यैवावभासनात् । न च तयोर्न्यतरस्य वा भेदपरामर्शात्मकत्वमस्ति विभिन्नविषयत्वात् । न चैतत् प्रत्यक्षेणान्तर्भवत्यनुमाने वा तयोः पुरोऽवस्थितार्थविषयत्वेनाविनाभूतलिङ्गसम्भावितार्थविषयत्वेन च पूर्वोपरविकारव्याप्यकत्वाविषयत्वात् । नापि स्मरणे तेनापि तदेकत्वस्याविषयैकरणात् ।

अथ संस्कारस्मरणसंज्ञकतमिन्द्रियमेव प्रत्यभिज्ञानं जनयतीतीन्द्रियज्ज्ञाद्यक्षमेवेति न प्रमाणान्तरमित्यपरः । सोऽप्यतिवालिश एव स्वविषयाभिमुखेन प्रवर्तमानस्येन्द्रियस्य सहकारिशतसमवधानेऽपि विषयान्तरप्रवृत्तिलक्षणातिशयायोगात् । विषयान्तरज्ज्ञातसाम्प्रतिकावस्थाव्याप्येकद्रव्यमिन्द्रियाणां रूपादिगोचरधारित्वेन चरितार्थत्वाच्च । नाप्यदृष्टसहकारिसव्यपेक्षमिन्द्रियमेकत्वविषयमुक्तदोषादेव ।

किञ्चादृष्टसंस्कारादिसव्यपेक्षादेवात्मनः तद्विज्ञानमिति किं न कल्प्यते । दृश्यते हि । स्वप्नसारस्वतचाण्डालिकादिविद्यासंस्कृतादात्मनो विशिष्टज्ञानोत्पत्तिरिति ।

नन्वनुनादिसंस्कृतमपि चक्षुः सातिशयमुपलक्ष्यत् इति चेत् न । तस्य स्वार्थानतिक्रमेणैवातिशयोपलब्धिः न विषयान्तरग्रहणलक्षणातिशयस्य । तथाचोक्तम् —

यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।

दूरसूक्ष्मादिदृष्टो स्यात् न रूपे श्रीवृत्तितः ॥

इति । नन्वस्य वार्तिकस्य सर्वज्ञप्रतिषेधपरत्वात् विषयो दृष्टान्त इति चेत् न । इन्द्रियाणां विषयान्तरप्रवृत्तावतिशयाभावमात्रे सादृश्यात् दृष्टान्तत्वोपपत्तेः । नहि सर्वो दृष्टान्तधर्मो दार्ष्टान्तिके भवितुमुर्हति । अन्यथा दृष्टान्त एव न स्यादिति । ततः स्थितं प्रत्यक्षानुमानाभ्यामर्थान्तरं प्रत्यभिज्ञानं सामग्रीस्वरूपभेदादिति । न चैतदप्रमाणम् । ततोऽर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानस्यार्थक्रियायाभिसंवादात् प्रत्यक्षवदिति । न चैकत्वापलापे बन्धमोक्षादिव्यवस्था । एकत्वाभावे बहुस्यैव मोक्षादेर्दृष्टीतसम्बन्धस्यैव लिङ्गस्यादर्शनादनुमानस्य च व्यवस्थायोगादिति । न चास्य विषये बाधकप्रमाणसद्भावादप्रामाण्यं तद्विषये प्रत्यक्षस्य लैङ्गिकस्य चाप्रवृत्तेः । प्रवृत्तौ वा प्रत्युत साधकत्वमेव न बाधकत्वमित्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ तथा सौगतस्य प्रमाणसंख्याविरोधिविध्वस्तबाधं तर्काख्यमुपपठौकत एव । न चैतत्प्रत्यक्षे अन्तर्भवति । साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापकभावस्य साकल्येन प्रत्यक्षाविषयत्वात् । न हि तदियतो व्यापारान् कर्तुं शक्नोति । अविचारकत्वात् सन्निरहितविषयत्वाच्च । नाप्यनुमाने तस्यापि देशादिविषयविशिष्टत्वेन व्याप्यविषयत्वात् । तद्विषयत्वे वा प्रकृतानुमानान्तरविकल्पद्वयानतिक्रमात् । तत्र प्रकृतानुमानेन व्याप्तिप्रतिपत्तावितरेतराश्रयत्वप्रसङ्गः । व्याप्तौ हि प्रतिपत्तायाम् अनुमानस्यैवात्मनमासादयति । तदात्मलाभे च व्याप्तिप्रतिपत्तिरिति । अनुमानान्तरेणाविनाभावप्रतिपत्तावनवस्थाचसूरपरपक्षचमूं चञ्चमीति ।

नानुमानगम्या ध्याप्तिः । नापि सांख्यादिपरिकल्पितैरागमोपमानार्थापत्तरभावेः साकल्येनाविनाभावावगतिः । तेषां समयसंगृहीतसादृश्यान्वयानन्यत्राभूताभावविषयत्वेन व्याप्यविषयत्वात् । परैस्तथानभ्युपगमाच्च ।

अथ प्रत्यक्षदृष्टभाविविकल्पात् साकल्येन साध्यसाधनभावप्रतिपत्तेर्न प्रमाणान्तरं तदर्थं

सुगममित्यपरः । सोऽपि न युक्तवादी । विकल्पस्याध्यक्षहेतुविषयस्य तदगृहीतविषयस्य वा तदगवस्थापकत्वमाद्यं पक्षे दर्शनस्यैव तदनन्तरभाविनिर्णयस्यापि नियतविषयत्वेन व्याख्यगोचरत्वात् । द्वितीयपक्षेऽपि विकल्पद्वयमुपलब्धौ कत एव । तद्विकल्पज्ञानं प्रमाणमन्यथा वेति । प्रथमपक्षे प्रमाणांतरमनुमन्तव्यं प्रमाणद्वयेऽनुन्तर्भावात् । उत्तरपक्षे तु न ततोऽनुमानव्यवस्था । न हि व्याप्तिज्ञानस्याप्रामाण्ये तत्पूर्वकमनुमानं प्रमाणमाकन्दति । संदिग्धादिलिङ्गादप्युत्पद्यमानस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् । ततो व्याप्तिज्ञानं सविकल्पकमवि-
संवादकञ्च • प्रमाणं प्रमाणद्वयादन्यदभ्युपगम्यमिति • न सौगताभिर्मतप्रमाणसंख्यानियमः । एतेनानुपलम्भात् कारणव्यापकानुपलम्भाच्च कारणाव्याप्यव्यापकभावसंवित्तिरिति वदन्नपि प्रयुक्तः । अनुपलम्भस्य प्रत्यक्षविशेषत्वेन कारणाद्यनुपलम्भस्य च लिङ्गत्वेन तज्जनितस्यानुमानत्वात् । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां व्याप्तिग्रहणपक्षोपक्षिसदोषानुसङ्गात् ।

एतेन प्रत्यक्षफलेनोद्घापोहविकल्पज्ञानेन व्याप्तिप्रतिपात्तिरित्यप्यपास्तम् । प्रत्यक्षफल-
स्यापि प्रत्यक्षानुमानयोरन्यतरत्वे व्याप्तेरविषयीकरणात् । तदन्यत्वे च प्रमाणांतरत्वमनि-
वार्यमिति । अथ व्याप्तिविकल्पस्य फलत्वान्न प्रामाण्यमिति न युक्तम् । फलस्यानुमान-
लक्षणफलहेतुतया प्रमाणत्वाविरोधित्वात् । यथा सन्निकर्षफलस्यापि विशेषणज्ञानस्य
विशेष्यज्ञानलक्षणफलापेक्षया प्रमाणत्वमिति न विशेषिकाभ्युपगतोद्घापोहविकल्पः प्रमाणा-
न्तरत्वमिति वर्तते । एतेन त्रि-चतुः-पञ्च-षट्प्रमाणवादिनोऽपि सांख्याक्षपादप्रभाकरजैमिनयः
स्वप्रमाणसंख्या न व्यवस्थापयितुं क्षमा इति प्रतिपादितमवगन्तव्यमुक्तन्यायेन स्मृति-
प्रत्यभिज्ञानतर्काणां तदभ्युपगतप्रमाणसंख्यापरिपन्थित्वादिति । प्रत्यक्षेतरभेदात् द्वे एव
प्रमाणे इति स्थितम् ॥ २ ॥

अथ प्रमाणभेदस्य स्वरूपं निरूपयितुमाह ॥ ३ ॥

क्षमामिति वर्तते । प्रत्यक्षमिति धर्मनिर्देशः । विशदज्ञानात्मकं साध्यम् । प्रत्यक्ष-
त्वादिति हेतुः । तथाहि प्रत्यक्षं विशदज्ञानात्मकमेव प्रत्यक्षत्वात् । यन्न विशदज्ञानात्मकं
तन्न प्रत्यक्षं यथा परोक्षम् । प्रत्यक्षञ्च विवादापन्नम् । तस्माद्विशदज्ञानात्मकमिति प्रतिज्ञा-
र्थकदेशासिद्धो हेतुरिति चेत् । का पुनः प्रतिज्ञा तदेकदेशो वा । धर्मिधर्मसंभुदायः
प्रतिज्ञा । तदेकदेशो धर्मो धर्मी वा । हेतुः प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्ध इति चेन्न । धर्मिणो
हेतुत्वे असिद्धत्वायोगात् । धर्मिणो हेतुत्वे अनन्वयदोष इति चेन्न । विशेषस्य धर्मि-
त्वात् । सामान्यस्य च हेतुत्वात् । तस्य च विशेषेऽनुगमो विशेषनिविष्टत्वात् सामान्यस्य ।

अथ साध्यधर्मस्य हेतुत्वे प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धत्वमिति । तदप्यसंमतम् । साध्यस्य
स्वरूपेणैवासिद्धत्वात् । न प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धत्वेन तस्यासिद्धत्वम् । धर्मिणा व्यभिचारात् ।
सपक्षे वृत्तभावाद्धेतोरनन्वय इत्यप्यसत् । सर्वभावानां क्षणभङ्गसङ्गममेवाङ्गशृङ्गारं अङ्गी-
कुर्वतां तथागतानां सत्त्वादिहेतूनां अनुदयप्रसङ्गात् । विपक्षे बाधकप्रमाणभावात् पक्ष-
व्यापकत्वाच्च अनन्वयवत्त्वं प्रकृतेऽपि समानम् ॥ ३ ॥

इदानीं खोक्तमेव विशदत्वं व्याचष्टे ॥ ४ ॥

एकस्याः प्रतीतेरन्या प्रतीतिः प्रतीत्यन्तरम् । तेनाव्यवधानं तेन प्रतिभासनं वैशद्यम् ।
यद्यप्यव्याख्यावग्रहेऽप्रतीतिभ्यां व्यवधानं तथापि न परोक्षत्वं विषयविषयिणोर्भेदेना-
प्रतिपक्षेः । यत्र विषयविषयिणोर्भेदे सति व्यवधानं तत्र परोक्षत्वम् । तर्ह्यनुमानाध्यक्ष-
विषयस्यैकात्मप्राहस्याग्रेरभिन्नस्योपलम्भात् अद्यक्षस्य परोक्षतेति । तदप्युक्तं भिन्नविषयत्वा-

भावात् । विशदृशसामग्रीज्यां भिन्नविषया प्रतीतिः प्रतीत्यन्तरमुच्यते नान्यदिति न
दोषः । न केवलमेतदेवं विशेषवत्तया वा प्रतिभासनं सविशेषवर्णसंख्यानादिग्रहणं
वेश्याम् ॥ ४ ॥

तच्च प्रत्यक्षं द्वेषा । मुख्यसंख्याव्यवहारभेदादिति मनसिकृत्य प्रथमं सांख्यव्यवहारिक-
प्रत्यक्षस्योत्पादिकां सामग्रीं तद्भेदञ्च पाह ॥ ५ ॥

विशदं ज्ञानमिति चानुवर्तते । देशतो विशदं ज्ञानं सांख्यव्यवहारिकमित्यर्थः । समीचीनः
प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपो व्यवहारः सांख्यव्यवहारः । तत्र भवं सांख्यव्यवहारिकम् । भूयः किम्भूतम् ।
इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् । इन्द्रियं चक्षुरादि । अनिन्द्रियं मनः । ते निमित्तं कारणं
यस्य । समस्तं व्यस्तञ्च कारणमभ्युपगन्तव्यम् । इन्द्रियप्राधान्यादनिन्द्रियबलाधानादुपजात-
मिन्द्रियप्रत्यक्षम् । तत्रेन्द्रियप्रत्यक्षमवग्रहादिधारणापर्यन्ततया चतुर्विधमपि ब्रह्मादिद्वादश-
भेदमष्टचत्वारिंशत्संख्यं प्रतीन्द्रियं प्रतिपत्तव्यम् । अनिन्द्रियप्रत्यक्षस्य चोक्तप्रकारेणाष्ट-
चत्वारिंशद्भेदेन मनोनयनरहितानां चतुर्णामपि इन्द्रियाणां व्यञ्जनावग्रहस्याष्टचत्वारिंश-
द्भेदेन च समुदितस्येन्द्रियानिन्द्रियप्रत्यक्षस्य षट्त्रिंशदुत्तरं त्रिंशती संख्या प्रतिपत्तव्या ।

ननु स्वसंवेदनभेदमन्यदपि प्रत्यक्षमस्ति तत् कथं नोक्तमिति न वाच्यम् । तस्य सुखादि-
ज्ञानस्वरूपसंवेदनस्य मानसप्रत्यक्षत्वात् । इन्द्रियज्ञानस्वरूपसंवेदनस्य चेन्द्रियसमत्त्वात् ।
अन्यथा तस्य व्यवसायायोगात् । सृत्यादिस्वरूपसंवेदनं मानसमेवेति नापरं स्वसंवेदनं
नामाद्यस्तमस्ति ॥ ५ ॥

ननु प्रत्यक्षस्योत्पादकं कारणं वदता ग्रन्थकारिण इन्द्रियानिन्द्रियवदर्थालोकावपि
किं न कारणत्वेनोक्तौ । तद्वचने कारणानां साकल्यस्यासंग्रहाद्विनेयव्यामोह एव स्यात्
तदियत्तानवधारणात् । न च भगवतः परमकारुणिकस्य चेष्टा तद्ग्रामोहाय प्रभवतीत्या-
शङ्कायामुच्यते । सुगममेतत् ॥ ६ ॥

ननु वाद्यालोकाभावं विहाय तमसोऽन्यस्याभावात् साधनद्विकलो दृष्टान्त इति
नेवमेवं सति वाद्यालोकस्यापि तमोभावात् अन्यस्यासम्भवात् तेजोद्रव्यस्यासम्भव इति ।
विस्तरेणैतदलङ्कारे प्रतिपादितं बोद्धव्यम् ॥ ६ ॥

अत्रैव सार्थं हेत्वन्तरमाह ॥ ७ ॥

अत्र व्याप्तिः । यद्यस्यान्वयव्यतिरेकौ नानुविदधाति न तत्तत्कारणकं यथा
केशोच्छुक्कज्ञानम् । नानुविधत्ते च ज्ञानमर्थान्वयव्यतिरेकाविति । तथा आलोकेऽपि ।
एतावान् विशेषस्तत्र नक्तञ्चरदृष्टान्त इति । नक्तञ्चरा मार्जारादयः ॥ ७ ॥

ननु विज्ञानमर्थजनितमर्थाकारञ्चर्यस्य ग्राहकं तदुत्पत्तिमन्तरेण विषयं प्रति
मियमायोगात् । तदुत्पत्तेरालोकादावविशिष्टत्वात् ताद्रूपसहिताया एव तस्यास्तं प्रति
नियमहेतुत्वात् भिन्नकालत्वेऽपि ज्ञानज्ञेययोर्ग्राहकभावाविरोधात् । तथाचाक्तम् -

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः ।

हेतुत्वमेव युक्तिज्ञास्तदाकारार्पणमम् ॥

इत्याशङ्कयामिदमाह ॥ ८ ॥

अर्थाजन्यमप्यर्थप्रकाशकमित्यर्थः । अतज्जन्यत्वमुपलक्षणं तेनात्तदाकारमपि इत्यर्थः ।
उभयत्रापि प्रदीपो दृष्टान्तः । यथा प्रदीपस्यातज्जन्यस्यातदाकारधारिणोऽपि तत्प्रकाशकत्वं
तथा ज्ञानस्यापीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु यद्यर्थाज्ञातस्यार्थरूपाननुकारिणो ज्ञानस्यार्थसाक्षात्कारित्वं तत्र निश्चयदिग्-
देशकालवृत्तिवदार्थप्रकारप्रतिनियमे हेतोरभावात् सर्वं विज्ञानमप्रतिनियतविषयस्यादिति
शङ्कायामाह ॥ ९ ॥

स्वाप्ति च तान्यावरणानि च स्वावरणानि तेषां तत्र उदयाभावस्तेषामेव सदवस्था
उपशमः तावैव लक्षणं यस्याः योग्यतायाः । तथा हेतुभूतया प्रतिनिश्चयार्थं व्यवस्थापयति ।
प्रत्यक्षमिति शेषः । हि यस्मादर्थे । यस्मादेवं ततो नोक्तदोष इत्यर्थः । इदमत्र तात्पर्यं कल्प-
यित्वापि ताद्रूप्यं तदुत्पत्तिं तदध्यवसायञ्च योग्यताविशयमभ्युपगन्त्या । ताद्रूप्यस्य समानार्थैः
तदुत्पत्तिरिन्द्रियादिभिः तद्द्वयस्यापि समानार्थसमन्तरप्रत्ययैः तत्र त्रितयस्यापि युक्ते शङ्का
पाताकारज्ञानेन व्यभिचाराद् योग्यताप्रयत्नमेव श्रेय इति । एतेन यदुक्तं परेण -

अर्थेन घटयत्येनां न हि मुक्कार्थरूपताम् ।

तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता ॥ इति

तन्निरस्तं समानार्थाकारनानाज्ञानेषु मेयरूपतायाः शङ्कावात् । न च परेषां साहचर्यं
नामास्ति वस्तुभूतमिति योग्यतयैवार्थप्रतिनियम इति स्थितम् ॥ ९ ॥

इदानीं कारणत्वात् परिच्छेद्योऽर्थ इति मतं निराकरोति ॥ १० ॥

करणादिकारणं न परिच्छेद्यमित्यनेन व्यभिचारः । न ब्रूमः कारणत्वात् परिच्छेद्यत्वं
अपि तु परिच्छेद्यत्वात् कारणत्वमिति चेन्न । तथापि केशोच्छुकादिना व्यभिचारात् ॥ १० ॥

इदानीमतीन्द्रियप्रत्यक्षं व्याचष्टे ॥ ११ ॥

सामग्री द्रव्यक्षेत्रकालभावलक्षणा । तस्या विशेषः समग्रतालक्षणस्तेन विश्लेषितानि
अखिलान्यावरणानि येन तत्तथोक्तम् । किं विशिष्टम् । अतीन्द्रियमिन्द्रियातिक्रान्तम् । पुन-
रपि कीदृशमशेषतः सामर्थ्येन विशदम् । अशेषतो वैशद्ये किं कारणमिति चेत् प्रतिबन्धाभाव
इति ब्रूमः । तत्रापि किं कारणमिति चेत् । अतीन्द्रियत्वमनावरणत्वञ्चेति ब्रूमः ॥ ११ ॥

एतदपि कुत इत्याह ॥ १२ ॥

नन्वधिमनःपर्याययोरनेनासंग्रहादव्यापकमेतल्लक्षणमिति न वाच्यम् । तयोरपि
स्वविषये अशेषतो विशदत्वादिधर्मसंभवात् । न चैवं मतिर्भूतयोरित्यतिव्याप्तिपरिहारः ।
तदतदतीन्द्रियमवधिमनःपर्याययोर्वल्लभेदात् । त्रिविधमपि मुख्यं प्रत्यक्षमात्मसन्निधिमात्रा-
पेक्षत्वादिति ।

नन्वशेषविषयविशदावभासिज्ञानस्य तद्वतो वा प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकाविषयत्वे-
नाभावप्रमाणविषयविषयधरविध्वस्तसत्ताकत्वात् कस्य मुखत्वम् । तथा हि नाद्यक्षमशेषस्य-
विषयं तस्य रूपादिनियतगचरचागित्वात् संबद्धवर्तमानविषयत्वाच्च । न चाशेषवेदो
संबद्धो वर्तमानश्चेति ।

नाप्यनुमानात्तत्सिद्धिर्भूतमानं हि गृहीतसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादसन्निकृष्टे बुद्धिः । न
च सर्वत्रसद्भावाविनाभाविकार्यलिङ्गं स्वभावलिङ्गं वा सर्पश्यामः । तज्ज्ञप्तेः पूर्वं तत्स्व-
भवं तत्कार्यस्य वा तत्सद्भावाविनाभाविनो निश्चेतुमशक्तेः । नाप्यागमात् तत्सद्भावः ।
स हि नित्योऽनित्यो वा तत्सद्भावं भावयेत् । न तावन्नित्यं । तस्यार्थवादरूपस्य कर्म-
विशेषसंस्तवनपरत्वेण पुरुषविशेषावरोधकत्वायोगात् । अनादेरागस्यादिमत्पुरुषवाचक-
त्वघटनाच्च ।

नाप्यनित्य आगमः सर्वज्ञं साधयति तस्यापि तत्प्रणीतस्य तन्निश्चयमन्तरेण प्रामाण्या

निश्चयीत् । इतरेतराश्रयत्वञ्च । इतरप्रणीतस्य त्वनासादितप्रमाणभावस्याशेषज्ञप्ररूपण-
परत्वं नितरामसम्भाव्यमिति । सर्वज्ञसदृशस्य परस्य ग्रहणासम्भवाच्च नोपमानमनन्यथाभूत-
स्यार्थस्याभावान्नार्थोपत्तिरपि सर्वज्ञावरोधिकेति । धर्माद्युपदेशस्य व्यामोहादपि सम्भवात् ।
द्विविधो ह्युपदेशः सम्यग्मिथ्योपदेशभेदात् । तत्र मन्वादीनां सम्यगुपदेशो यथार्थज्ञानोदय-
वेदमूलत्वात् । बुद्धादीनान्तु व्यामोहपूर्वकः तदमूलत्वात् । तेषामवेदार्थज्ञत्वात् । ततः
प्रमाणपञ्चकाविषयत्वादभावप्रमाणस्यैव प्रवृत्तिस्तेन चाभाव एव ज्ञायते । भावांशे प्रत्य-
क्षादिप्रमाणपञ्चकस्य व्यापारादिति ।

• अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तं प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वमशेषज्ञस्येति । तदयुक्तम् ।
तदग्राहकस्यानुमानस्य सम्भवात् । तथाहि कश्चित् पुरुषः सकलपदार्थसाक्षात्कारी तद्ग्रहण-
स्वभावत्वे सति प्रतीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् । यद् यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रतीणप्रति-
बन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि । यथापगततिमिरलोचनं रूपसाक्षात्कारि । तद्ग्रहणस्वभावत्वे
सति प्रतीणप्रतिबन्धप्रत्ययस्य विवादापन्नः कश्चिदिति सकलपदार्थग्रहणस्वभावत्वं नात्मनो
सिद्धम् । चोदनातः सकलपदार्थपरिज्ञानस्यानुयायोगादश्वस्यैवादर्शाद्रूपप्रतीतेरिति । व्याप्ति-
ज्ञानात्मत्विबलाच्चाशेषविषयज्ञानसम्भवः । केवलं वैशद्ये विवादः ।

तत्र चावरणापगम एव कारणं रजोनीहाराद्याकृतार्थज्ञानस्यैव तदपगम इति प्रतीण-
प्रतिबन्धप्रत्ययत्वं कथमिति चेदुच्यते दोषावरणे क्वचिन्निर्मूलं प्रलयमुपव्रजतः प्रकृष्यमाण-
हानिकत्वात् । यस्य प्रकृष्यमाणा हानिः स क्वचिन्निर्मूलं प्रलयमुपव्रजति यथाग्निपुटपाका-
पसारितकिट्टकालिकाद्यन्तरङ्गवर्धिरङ्गमलद्वयात्मनि हीन मलमिति । निहृसातिशयवती
च दोषावरणे इति कथं पुनर्विवादाध्यासितस्य ज्ञानस्यावरणं सिद्धं प्रतिषेधस्य विधिपूर्व-
कत्वात् इति ॥

• अत्रोच्यते । विवादापन्नं ज्ञानं सावरणमविशदतया स्वविषयावबोधकत्वाद्द्रजो-
नीहाराद्यन्तरितार्थज्ञानवदिति । न चात्मनोऽमूर्त्तत्वादावरकावृत्तयोगः । अमूर्त्तया अपि
चेतनाशक्तेर्मदिरामदनकोद्रवादिभिरावरणोपपत्तेः । न चेन्द्रियस्य तैरावरणम् इन्द्रियाणा-
मचेतनानामप्यनावृतप्रख्यत्वात् स्मृत्यादिप्रतिबन्धायोगात् । नापि मनसस्तैरावरणमात्म-
व्यतिरेकेणापरस्य मनसो निषेत्स्यमानत्वात् । ततो नामूर्त्तस्यावरणाभावः । अतो नासिद्धं
तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रतीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वम् । नापि विरुद्धं विपरीतनिश्चिता-
विनाभावाभावात् । नाप्यनेकान्तिकं देशतः सामर्थ्येन वा विपत्ते वृत्तभावात् । विपरी-
तार्थोपस्थापकप्रत्यक्षागमासम्भवाद् कालात्ययोपदिष्टत्वम् । नापि सत्प्रतिपक्षत्वं प्रतिपक्ष-
साधकस्य हेतोरभावात् ।

• अथेदमस्त्येव विवादापन्नः पुरुषो नाशेषज्ञः वक्तृत्वात् पुरुषत्वात् पाण्यादिमस्त्वाच्च
रण्यापुरुषवदिति । नैतच्चारु । वक्तृत्वादेरसम्यग्धेतुत्वात् । वक्तृत्वं हि दृष्टेष्टविरुद्धार्थवक्तृत्वं
तदविरुद्धवक्तृत्वं वक्तृत्वसामान्यं वा । गत्यन्तरावात् । न तावत् प्रथमः पक्षः सिद्धसाध्य-
तानुषङ्गात् । नापि द्वितीयः पक्षः विरुद्धत्वात् । तदविरुद्धवक्तृत्वं हि ज्ञानातिशयमन्तरेण
नोपपद्यत इति । वक्तृत्वसामान्यमपि विपक्षाविरुद्धत्वात् न प्रकृतसाध्यसाधनायालं ज्ञान-
प्रकर्षं वक्तृत्वापकर्षदर्शनात् । प्रत्युत ज्ञानातिशयवृत्तो वचनातिशयस्यैव सम्भवात् ।

• एतेन पुरुषत्वमपि निरस्तम् । पुरुषत्वं हि रागादिदोषदूषितं तदा सिद्धसाध्यता ।
तददूषितन्तु विरुद्धं वैराग्यविज्ञानादिगुणयुक्तपुरुषत्वस्याशेषज्ञत्वमन्तरेणायोगात् । पुरुषत्व-

सामान्यन्तु सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकमिति सिद्धं सकलपदार्थसाक्षात्कारित्वं कश्चित् पुरुषस्यातोऽनुमानादिति न प्रमाणपञ्चकविषयत्वमशेषज्ञस्य ।

अथास्मिन्ननुमानेऽर्हतः सर्ववित्त्वमनर्हतो वा । अनर्हतश्चेदहंदाक्यमप्रमाणं स्यात् । अर्हतश्चेत् सःऽपि न श्रुत्या सामर्थ्यं न विगन्तुं पार्यते । स्वशक्त्या दृष्टान्तानुग्रहेण वा हेतोः पक्षान्तरेऽपि तुल्यवृत्तित्वात् इति । तदेतत्परेषां स्ववधाय कृत्योत्थापनमेवंविधविशेषप्रश्नस्य सर्वज्ञसामान्याभ्युपगमपूर्वकत्वात् । अन्यथा न कस्याप्यशेषज्ञत्वमित्येवं वक्तव्यम् ।

प्रसिद्धानुमानेऽप्यस्य दोषस्य सम्भवेन जात्युत्तरत्वाच्च । तथाहि नित्यः शब्दः प्रत्यभि-
ज्ञायमानत्वादित्युक्तं व्यापकः शब्दो नित्यः प्रसाध्यते अव्यापकी वा । यद्यव्यापकः तदा
व्यापकत्वेन उपकल्प्यमानो न कञ्चिदर्थं पुष्पाति । अथ व्यापकः सोऽपि न श्रुत्या सामर्थ्यं
वावगम्यते । स्वशक्त्या दृष्टान्तानुग्रहेण वा पक्षान्तरेऽपि तुल्यवृत्तित्वादिति । सिद्धमतो
निर्दोषात् साधनादशेषज्ञत्वमिति ।

यथाभावप्रमाणकवलितसत्ताकत्वमशेषज्ञस्येति तदयुक्तमेवानुमानस्य तद्ग्राहकस्य
सद्भावे सति प्रमाणपञ्चकाभावमूलस्याभावप्रमाणस्योत्थानायोगात् ।

मृहीत्वा वस्तुसद्भावं सृत्वा च प्रतियोगिनम् ।

मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽज्ञानपेक्षया ॥

इति च तावत्कं दर्शनम् । तथा च कालत्रयत्रिलोकलक्षणवस्तुसद्भावग्रहणे अन्यत्रा-
न्यदा मृहीतसर्वज्ञस्वरणे च सर्वज्ञनास्तिताज्ञानमभावप्रमाणं युक्तम् । नापरथा । न च
कस्यचिद्वर्गादर्शिनस्त्रिजगत्त्रिकालज्ञानमुपपद्यते सर्वज्ञस्यातीन्द्रियस्य वा । सर्वज्ञत्वं हि
चेतोधर्मतयातीन्द्रियम् । तदपि न प्राकृतपुरुषविषय इति कथमभावप्रमाणमुदयमासा-
दयेत् । असर्वज्ञस्य तदुत्पादसामग्र्या असम्भवात् । सम्भवे तथा ज्ञातुरेव सर्वज्ञत्वमिति ।

अत्राद्युना तदभावसाधनमित्यपि न युक्तं सिद्धसाध्यतानुसङ्गात् । ततः सिद्धं मुख्य-
मतीन्द्रियज्ञानमशेषतोविशदम् । सर्वज्ञज्ञानस्यातीन्द्रियत्वात् अशुच्यादिदर्शनं तद्रसा-
स्वादनदोषोऽपि परिहृत एव ।

कथमतीन्द्रियज्ञानस्य वैशद्यमिति चेत् यथा सत्यस्वप्नज्ञानस्य भावनाज्ञानस्य
चेति । दृश्यते हि भावनाबलादतद्देशवस्तुनोऽपि विशददर्शनमिति ।

पिहिते कारागारे तमसि च सूचीमुखाग्रमुर्भेद्ये ।

मयि च निमीलितनयने तथापि कान्ताननं व्यक्तम् ॥

इति बहुलमुपलम्भात् ।

ननु च नावरणविशेषादशेषज्ञत्वमपितु तनुकरणभुवनादिमिमित्तत्वेन । न चात्र
तन्वादीनां बुद्धिमद्वेतुकत्वमसिद्धमनुमानादेस्तस्य सुप्रसिद्धत्वात् । तथाहि विमत्यधिकरण-
भावापन्नं चर्चीपर्वततरुतन्वादिकं बुद्धिमद्वेतुकं कार्यत्वात् अचेतनोपादानत्वात्सन्निवेश-
विशिष्टत्वाद्वा वस्त्रादिवदिति । आगमोऽपि तदावेदकः श्रूयते ।

विश्वतश्चरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्यात् ।

सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्वावाभूमौ जनयन् वैश्व शकः ॥

तथा व्यासवत्पञ्च ।

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥

अत्राचेतनेरेव परमात्मादिप्रकारणैः पर्याप्तत्वाद्बुद्धिमत्तः कारणस्यानर्थक्यं अचेतनानां स्वयं कार्योत्पत्तौ व्यापाराधीनात् तुर्यादिवत् । न चैवं चेतनस्यैपि चेतनान्तरपूर्वकत्वात् अनवस्था तस्य सकलपुरुषजेषुत्वानिरतिशयत्वात् सर्वत्रवैजस्य क्लेशकर्माविपाकाशयैर- परासृष्टत्वात् अनादिभूतानश्वरज्ञानसम्भवाच्च ।

यदाह पतञ्जलिः क्लेशकर्माविपाकाशयैरपरासृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः । तत्र निरतिशयं सर्वत्रवैजम् । स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनाविच्छेदैर्दिति च ।

सिद्ध्यर्थमप्रतिष्ठतं सहजोविराग-
स्तृप्तिर्निसर्गजनिता वशिष्टेन्द्रियेषु ।
आत्यन्तिकं सुखमनावरणा च शक्ति-
र्ज्ञानञ्च सर्वविषयं भगवंस्तवेव ॥

इत्यवधूतवचनाच्च । न चात्र कार्यत्वमसिद्धं सावयवत्वेन कार्यत्वसिद्धेः । नापि विरुद्धं विपक्ष एव वृत्तभावात् । नाप्यनैकान्तिकं विपक्षे परमाणवादावप्रवृत्तेः । प्रतिपक्ष- सिद्धिनिवन्धनस्य साधनान्तरस्याभावात् न प्रकरणसमम् ।

अथ तन्वादिनां बुद्धिमद्भेतुकं न भवति दृष्टकर्तृकप्रासादादिविलक्षणत्वात् आका- शादिवदित्यस्यैव प्रतिपक्षसाधनमिति । नैतद्युक्तं द्वैतोरसिद्धत्वात् । सन्निवेशविशिष्टत्वेन प्रासादादिस्मानजातीयत्वेन तन्वादीनामुपलम्भात् ।

अथ यादृशः प्रासादादौ सन्निवेशविशेषो दृष्टः न तादृशस्तन्वादाविति चेत् न सर्वस्मिन् सद्रूपस्य कस्यचिदप्यभावात् । सातिशयसन्निवेशो हि सातिशयं कर्तारं गमयति प्रासादादिवत् । न च दृष्टकर्तृकादृष्टकर्तृकाभ्यां बुद्धिमन्निमित्तेतरत्वसिद्धिः कृत्रिमैर्मणि- मुक्ताफलादिभिर्यभिचारात् । एतेनाचेतनोपादानत्वादिकमपि समर्थितमिति सूक्तं बुद्धि- मद्भेतुकत्वं ततश्च सर्ववेदित्वमिति ।

तदेतत्सर्वमनुमानमुद्राद्रविणदरिद्रवचनमेव कार्यत्वादेरसम्यग्धेतुत्वेन तज्जनित- ज्ञानस्य सिध्यारूपत्वात् । तथाहि कार्यत्वं स्वकारणसत्तासमवायः स्याद् असूत्वा भावित्वम् अक्रियादर्शनोऽपि कृतबुद्ध्युत्पादकत्वं कारणव्यापारानुविधायित्वं वा स्यात् गत्यन्तराभावात् । अथाद्यः पक्षस्तदा योगिनामशेषकर्मप्रक्षये पक्षान्तःपातिनि हेतोः कार्यत्वलक्षणस्याप्रवृत्तेः भागासिद्धत्वम् । न च तत्र सत्तासमवायः स्वकारणसमवायो वा समस्ति तत्प्रक्षयस्य प्रध्वंसरूपत्वेन सत्तासमवाययोरभावात् । सत्ताया द्रव्यगुणक्रिया- धारत्वाभ्यनुष्ठानात् समवायस्य च परैः द्रव्यादिपञ्चपदार्थवृत्तित्वाभ्युपगमात् ।

अथाभावपरित्यगेन भावस्यैव त्रिव्यदाध्यासितस्य पक्षीकरणान्नायं दोषः प्रवेशभागिति चेत् । तर्हि मुक्तरथिनां तदर्थमीश्वराराधनमनर्थकमेव स्यात् तत्र तस्याकिञ्चित्करत्वात् । सत्ता- समवायस्य विचारमधिरोहतः शतधा विशीर्यमाणत्वात् । स्वरूपासिद्धञ्च कार्यत्वम् । स हि समुत्पन्नानां भवेदुत्पद्यमानानांश्वा । यद्युत्पन्नानां सतामसतां वा ? न तावदसतां खरविषा- णादेरपि तत्प्रसङ्गात् । सताञ्चेत् । सत्तासमवायस्तु स्वतो वा । न तावत् सत्तासमवाया- दनवस्थाप्रसङ्गात् । प्रागुक्तविकल्पद्वयानतिवृत्तेः । स्वतःसतान्तु सत्तासमवायानर्थक्यम् ।

अथोत्पद्यमानानां सत्तासम्बन्धनिष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वाभ्युपगमादिति मतम् । तदा सत्तासम्बन्ध उत्पादाद्भिन्नः किं वा अभिन्नः ? इति । यदि भिन्नस्तदोत्पत्तेरसत्त्वा- विशेषादुत्पत्तरभावयोः किं कृतो भेदः ।

अथोत्पत्तिसमाक्रान्तवस्तुसत्त्वेनोत्पत्तिरपि तथा व्यभिचिष्यते इति मतं तदप्यतिजाड्य-
वर्त्तितमेवोत्पत्तिसत्त्वं प्रति विवादे वस्तुसत्त्वस्यातिदुर्घटत्वात् । इतरेतराश्रयदोषश्च ।
इत्युत्पत्तिसत्त्वे वस्तुनि तदेककालीनसत्तासम्बन्धावगमः तदवगमे च तत्रत्यसत्त्वेनो-
त्पत्तिसत्त्वद्विषय इति ।

अथेतदोषपरिजिहीर्षया तयोरेकमप्यनुच्चायते । तर्हि तत्सम्बन्ध एव कार्यत्वमिति ।
ततो बुद्धिमद्भेतुकत्वे गगनादिभिरनेकान्तः । एतेन स्वकारणसम्बन्धोऽपि चिन्तितः ।

अथोभयसम्बन्धो कार्यत्वमिति मतिः । साहि न युक्ता । तत्सम्बन्धस्यापि कादा-
चित्कत्वे समवायस्यानित्यत्वप्रसङ्गात् घटादिवत् । अकादाचित्कत्वे सर्वदोषलम्भप्रसङ्गः ।

अथ वस्तुत्पादककारणानां सन्निधानाभावात् सर्वदोषलम्भप्रसङ्गः । ननु वस्तुत्पत्तयर्थं
कारणानां व्यापारः । उत्पादश्च स्वकारणसत्तासमवायुः । स च सर्वदाप्यस्ति इति तदर्थं
कारणोपादानमनर्थकमेव स्यात् । अभिव्यक्तयर्थं तदुपादानमित्यपि वार्तम् । वस्तुत्पादा-
पेक्षयाभिव्यक्तेरघटनात् । वस्त्वपेक्षयाभिव्यक्तौ कारणसम्पातात् प्रागपि कार्यवस्तुसद्भाव-
प्रसङ्गात् । उत्पादस्याप्यभिव्यक्तिस्वभावात् । स्वकारणसत्तासम्बन्धलक्षणोत्पादस्यापि
कारणव्यापारात्प्राक्सद्भावे वस्तुसद्भावप्रसङ्गात् । तल्लक्षणत्वाद्वस्तुसत्त्वस्य । प्राक्सत् एव
हि केनचित् तिरोहितस्याभिव्यक्त्युक्तेर्वाभिव्यक्तिस्तस्मिन्तिरोहितस्य घटस्यैव प्रदीपादिनेति ।
तन्नाभिव्यक्तयर्थं कारणोपादानं युक्तम् ।

तन्न स्वकारणसत्तासम्बन्धः कार्यत्वम् । नाप्यभूत्वाभावित्वं तस्यापि त्रिचारासह-
त्वात् । अभूत्वाभावित्वं हि भिन्नकालिक्रियाद्वयाधिकरणभूते कर्त्तरि सिद्धे सिद्धिमध्यास्ते
क्लान्तपदविशेषितवाकार्थत्वात् भुक्त्वा ब्रजतीत्यादिवाकार्थवत् । न चात्र भवनाभवनयो-
राधारभूतस्य कर्त्तुरनुभवोऽस्ति । अभवनाधारस्याविद्यमानत्वेन भावनाधारस्य च विद्य-
मानतया जभावाभावयोरेकाश्रयविरोधात् । अविरोधे च तयोः पर्यायमात्रेणैव भेदो न
वास्तव इति ।

अस्तु वा यथाकथञ्चिदभूत्वा भावित्वं तथापि तन्वादौ सर्वत्रानभ्युपगमात् भागा-
सिद्धम् । न हि महीधराकूपारारामादयः प्रागभूत्वा भवन्तोऽभ्युपगम्यन्ते परैस्तेषां तैः
सर्वदावस्थानाभ्युपगमात् ।

अथ सावयवत्वेन तेषामपि सादित्वं प्रसार्थते तदप्यशिक्षितलक्षितम् । अवयवेषु
वृत्तेरवयवैरारभ्यत्वेन च सावयवत्वानुपपत्तेः । प्रथमपक्षे अवयवसामान्येनानेकान्तात् ।
द्वितीयपक्षे साध्याविशिष्टत्वात् ।

अथ सन्निवेश एव सावयवत्वम् । तच्च घटादिवत् । पृथिव्याशुपलभ्यते इत्यभूत्वा
भावित्वमभिधीयते । तदप्यपेशलम् । सन्निवेशस्यापि त्रिचारासहत्वात् । स च्यवयव-
सम्बन्धो भवेत् रचनाविशेषो वा । यद्यवयवसम्बन्धस्तदा गगनादिनानेकान्तः । सकल-
मूर्त्तिमद्व्यसंयोगनिबन्धनप्रदेशनानात्वस्य सद्भावात् ।

अथोपचरिता एव तत्र प्रदेशा इति चेत् । तर्हि सकलमूर्त्तिमद्व्यसम्बन्धस्यापि
उपचरितत्वात् सर्वगतत्वमप्युपचरितं स्यात् । ओन्नस्यार्थकारत्वञ्च न स्यात् उपचरित-
प्रदेशरूपत्वात् । धर्मादिना संस्कारात्ततः सेत्युक्तम् । उपचरितस्यासद्रूपस्य तेनोपकारा-
योगात् खरविषाणस्यैव ततो, नकिञ्चिदेतत् ।

अथ रचनाविशेषः तदा परं प्रति भागासिद्धत्वं तदवस्यमेवेति नाभूत्वाभावित्वं

विचारं सहते । नाप्यक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्धुत्वादकत्वम् । तद्धि कृतसमयस्याकृतसमयस्य वा भवेत् । कृतसमयस्य चेत् गगनादेरपि बुद्धिमद्वेतुकत्वं स्यात् । तत्रापि खननोत्सेचनात् कृतमिति पृथीतसङ्केतस्य कृतबुद्धिसम्भवात् । सा मिथ्येति चेत् भवदीयापि किं न स्यात् । बाधासद्भावस्य प्रतिप्रमाणद्विरोधस्य चान्यत्रापि संमानत्वात् । प्रत्यक्षोभयत्रापि कर्तुरग्रदृशात् । तित्वादिकं बुद्धिमद्वेतुकं न भवति अस्मदाद्यनवग्राह्यपरिमाणाधारत्वात् गगनादिवदिति प्रमाणस्य साधारणत्वात् ।

तन्न कृतसमयस्य कृतबुद्धुत्वादकत्वम् । नाप्यकृतसमयस्यासिद्धत्वादविप्रतिपत्ति-
प्रसङ्गाच्च । कारणव्यापारानुविधायित्वञ्च कारणमात्रापेक्षया यदीष्यते तदा विरुद्धं साधनम् । कारणविशेषापेक्षया चेदितरेतराश्रयत्वम् । सिद्धे हि कारणविशेषे बुद्धिमति तदपेक्षया कारणव्यापारानुविधायित्वं कार्यत्वं तत्तत्सिद्धिशेषसिद्धिरिति सिद्धिशेषविशिष्टत्वम-
चेतनोपादानत्वञ्चोक्तदोषदुष्टत्वान्न पृथक् चिन्त्यते । स्वरूपभागासिद्धत्वादेस्तत्रापि सुलभ-
त्वात् । विरुद्धाश्चासौ हेतवो दृष्टान्तानुग्रहेण अशरीरासर्वज्ञपूर्वकत्वसाधनात् । न धूमात् पावकानुमानेऽप्ययं दोषः । ननु तार्क्याणां दिविशेषाधाराग्निमात्रव्याप्तधूमस्य दर्शनात् ।

नैवमत्र सर्वज्ञासर्वज्ञकर्तृविशेषाधिकरणतत्सामान्येन कार्यत्वस्य व्याप्तिः । सर्वज्ञस्य कर्तुरतोऽनुमानात् प्रागसिद्धत्वात् । व्यभिचारिणश्चामी हेत्वः बुद्धिमत्कारणमन्तरेणापि विद्युदादीनां प्राहुर्भावसम्भवात् । सुप्ताद्यवस्थायां अबुद्धिपूर्वकस्यापि कार्यस्य दर्शनात् । तदवश्यं तत्रापि भर्गास्य कारणमित्यतिमुग्धविलसितम् । तद्दृशीपारस्याप्यसम्भवात् अशरीर-
त्वात् ज्ञानमात्रेण कार्यकारित्वाघटनादिच्छाप्रयत्नयोः शरीराभावेऽसम्भवात् । तदसम्भवश्च पुरातनैर्विस्तरेणाभिहित आसपरीक्षादौ । अतः पुनरत्र नोच्यते ॥

यच्च महेश्वरस्य क्लेशादिभिरपरासृष्टत्वं निरतिशयत्वमैश्वर्याद्युपेतत्वं तत् सर्वमपि गगनाब्जसौरभव्यावर्णनमिव निर्विषयत्वाद्दुपेक्षामर्हति । ततो न महेश्वरस्याशेषत्वम् । नापि ब्रह्मणः । तस्यापि सद्भावावेदकप्रमीणाभावात् । न तावत् प्रत्यक्षं तदावेदकम-
विप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । न चानुमानमविनामीविलिङ्गाभावात् ।

ननु प्रत्यक्षं तदग्राहकमस्तीवात्तिविस्फालनानन्तरं निर्विकल्पकस्य सन्मात्रविधि-
विषयतयोत्पत्तेः । सत्तायाश्च परमब्रह्मरूपत्वात् । तथाचोक्तम् ।

अस्ति श्चालोचनाज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥

न च विधिवत् परस्परव्यावृत्तिरप्यधीक्षतः प्रतीयते इति द्वैतसिद्धिः । तस्य निषेधाविषयत्वात् । तथाचोक्तम् ।

आहुर्विधातृप्रत्यक्षं न निषेद्धविपश्चितः ।

नैकत्वे आगमस्तेन प्रत्यक्षेण प्रब्रह्मयते ॥

अनुमानमपि तत्सद्भावी विभाव्यत एव । तथाहि । ग्रामारामादयः पदार्थाः प्रतिभासान्तःप्रविष्टाः प्रतिभासमानत्वात् । यत् प्रतिभासते तत् प्रतिभासान्तःप्रविष्टं यथा प्रतिभासस्वरूपम् । प्रतिभासन्ते च विवादापन्ना इति । तदागमानामपि-पुरुषा एवेदं यद्भूतं यच्च भाव्यमिति बहुलमुपलम्भात् । सर्वं वै खल्विदं ब्रह्म, नेष्टं नानास्ति किञ्चन । आरामं तस्य पश्यन्ति न तं पश्यन्ति कश्चनेति श्रुतेश्च ।

ननु परमब्रह्मण एव परमार्थसत्त्वे कथं घटादिभेदोऽवभासते । इति न चोक्तम् ।

सर्वेषामपि तद्विवर्ततयावभासनात् । न चाशेषभेदस्य तद्विवर्तत्वमसिद्धम् । प्रमाणप्रसिद्ध-
त्वात् । तथाहि विवादाध्यासितं विश्वमेककारणपूर्वकमेकरूपान्वितत्वात् । घटघटी-
सरावोदञ्जनादीनां सृष्टृपान्वितानां यथा सृष्टेककारणपूर्वकत्वं सद्रूपेणान्वितञ्च निखिलं
वस्त्विति । तथागमोऽप्यस्ति ।

ऊर्णनाभ इवांशूनां चन्द्रकान्त इवाम्भसाम् ।

प्ररोहाणामिव प्लक्षः स हेतुः सर्वजन्मिनाम् ॥ इति ॥

तदेतन्मदिरारसास्वादगद्गदोदितमित्य । मदनकोट्टवाद्युपयोगजनितव्यामोहसुरध-
विलसितमिव निखिलमवभासते विचारासहत्वात् । तथाहि यत् प्रत्यक्षस्य सत्ताविषयत्व-
मभिहितं तत्र किं निर्विशेषसत्ताविषयत्वं सविशेषसत्तावबोधकत्वं वा । न तावत् पौरस्त्यः
पक्षः सत्तायाः सामान्यरूपत्वाद्विशेषनिरपेक्षतयानवभासनात् । श्रावलेयादिविशेषानवभासने
गोखानवभासवत् । निर्विशेषं हि सामान्यं भवेच्छ्रविषाणवदित्यभिधानात् । सामान्यरूपत्वञ्च
सत्तायाः सत्सदित्यन्वयबुद्धिविषयत्वेन सुप्रसिद्धमेव ।

अथ पाश्चात्यः पक्षः कक्षीक्रियते । तदा न परमपुरुषसिद्धिः । परस्परव्यावृत्ताकार-
विशेषाणामध्यक्षतोऽवभासनात् । यदपि साधनमभ्यधायि प्रतिभासमानत्वं तदपि न साधु
विचारासहत्वात् । तथा हि प्रतिभासमानत्वं स्वतः परतो वा । न तावत् स्वतोऽसिद्ध-
त्वात् । परतश्चेद्विरुद्धम् । परतः प्रतिभासमानत्वं हि परं विना नोपपद्यते । प्रतिभास-
मानमात्रमपि न सिद्धिमधिवर्षति । तस्य तद्विशेषणान्तरीयकत्वात् । तद्विशेषाभ्युपगमे
द्वैतप्रसक्तिः ।

किञ्च धर्मिहेतुदृष्टान्ता अनुमानोपायभूताः प्रतिभासन्ते न वेति । प्रथमपक्षे
प्रतिभासान्तःप्रविष्टाः प्रतिभासबहिर्भता वा । यद्याद्यः पक्षस्तदा साध्यान्तःपातित्वान्न
ततोऽनुमानं, तद्विर्भावः तैरेव हेतोर्यभिचारः । अत्रप्रतिभासमानत्वेऽपि तद्व्यवस्था-
भावात् । ततो नानुमानमिति ।

अथानाद्यविद्याविजृम्भितत्वात् सर्वमेतदसम्बद्धमित्यप्यनख्यतमोविलसितम् । अवि-
द्यायामप्युक्तदोषानुषङ्गात् । सकलविकल्पविकलत्वात्तस्या नैष दोष इत्यप्यतिमुग्ध-
भाषितम् । केनापि रूपेण तस्याः प्रतिभासाभावे तत्स्वरूपानवधारणात् । अपरमप्यत्र
विस्तरेण देवागमालङ्कारे चिन्तितमिति नेह प्रतन्यते ।

यच्च परमब्रह्मविवर्तत्वं अखिलभेदानामित्युक्तं तत्राप्येकरूपेणान्वितत्वं हेतुरन्वीय-
मानद्वयाविनाभावित्वेन पुरुषाद्वैतं प्रतिबध्नाति इति स्वेषुविघातकारित्वाद्विरुद्धः ।
अन्वितत्वमेकहेतुके स्तम्भकुम्भाभारुहादावपि उपलभ्यत इत्यनेकार्थान्तिकञ्च । किमर्थञ्चैदं
कार्यमसौ विदधाति अनेन प्रयुक्तत्वात् कृपावशात् क्रीडावशात् स्वभावाद्वा । अन्येन
प्रयुक्तत्वे स्वातन्त्र्यहानिः द्वैतप्रसङ्गश्च । कृपावशादिति नोत्तरम् । कृपायां दुःखिनाम-
करणप्रसङ्गात् । परोपकारकरणनिष्ठत्वात्तस्याः सृष्टेः प्रागनुकम्पाविषयप्राणिनामभावाच्च न
सा युज्यते । कृपापरस्य प्रलयविधानायोगाच्च । अदृष्टवशात् तद्विधत्ने स्वातन्त्र्यहानिः ।
कृपापरस्य पीडाकरणादृष्टव्यपेक्षायोगाच्च । क्रीडावशात् प्रसृत्तौ न प्रभुत्वं क्रीडोपायव्यपेक्ष-
णात् बालकेवत् । क्रीडोपायस्य तत्साध्यस्य च युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गश्च । सति समर्थ
कारणे कार्यस्यावश्यम्भावात् । अन्यथा क्रमेणापि सा ततो न स्यात् ।

अथ स्वभावादसौ जगन्निर्मिणोति यथाग्निर्दहति वायुर्वीति इति मतं तदपि

बालभूषितमेव पूर्वोक्तदोषानिर्मुक्तैः । तथाहि क्रमवर्ति विवर्तजातसंश्लिख्येपि पुनःपद-
त्यन्तावेक्षणाय सहकारिणोऽपि तत्साध्यत्वेन योगपदसम्भवात् । उदाहरणं यथा ॥
वङ्गादेः कादाचित्कस्वहेतुजनितस्य नियतशक्त्यात्मकत्वव्यपत्तिरन्यत्र नित्यव्यापक-
स्वभावकारणजन्यत्वेन देशकालप्रतिनिधयस्य कार्यं दुरुपपादात् ॥

तथैवं ब्रह्मणोऽभिद्धा वेदानां तस्मिन्प्रदुष्टावस्थात्वप्रतिपादनं परमात्मस्य महा-
भूतानिःश्रुतिभिधानञ्च गगनारोहन्मकरन्द्यावर्णनद्वयवर्धयार्थविषयत्वं प्रेक्षासन्ति ।
यच्चागमः प्रमाणं सर्वं वै खल्विदं ब्रह्मेत्यादि । ऊर्णनाभ इत्यादि च । ततस्तद्व्युत्कर्षाभिधाना
श्रुतेर्विरोधीति नावकाशं लभते । न चापौरुषेय आगमोऽस्तीत्यग्रे प्रपञ्चयिष्यते ।
तस्मान्न पुनरोक्तसोऽपि विचारणां प्राञ्चति ॥

प्रत्यक्षेतरभेदाभिन्नममलं मानं द्विधैवेदितं
देवैर्दिव्यगुणैः विचार्य विधिवत् संख्याततेः संग्रहात् ।
मानानामिति तद्विगप्यभिहितं श्रीरत्ननन्दग्राह्यैः
तद्ग्राह्यान्मदो विशुद्धविषयैर्बोद्धव्यमव्याहृतम् ॥
मुख्यसंव्यवहाराभ्यां प्रत्यक्षमुपदर्शितम् ।
देवोक्तमुपजीवाङ्गः सूरिभिर्ज्ञापितं मया ॥

इति परीक्षासुखस्य लघुतृती द्वितीयः समुद्देशः ॥ ५ ॥

अपेदानोमुद्दिष्टे प्रत्यक्षेतरभेदेन प्रमाणद्वित्वे प्रथमभेदं व्याख्याय इतरङ्गं व्याचष्टे ॥ १ ॥
उक्तप्रतिपक्षमितरशब्दो ब्रूते । ततः प्रत्यक्षादिदुर्गन्धैः लभ्यते । तच्च परीक्षासति ॥ ५ ॥
तस्य च सामग्रीस्वरूपे निरूपयन्नाह ॥ २ ॥
प्रत्यक्षादिनिमित्तमित्यादिशब्देन परोक्षमपि गृह्यते । तच्च यथावसरं निरूपयिष्यते ।
प्रत्यक्षादिनिमित्तं यथेति बिग्रहः । स्मृत्यादिषु दृष्टुः । तं भेदा यथेति बिग्रहः ॥ २ ॥
तत्र स्मृतिं क्रमप्राप्तां दर्शयन्नाह ॥ ३ ॥
संस्कारस्योद्बोधः प्राकट्यम् । स निवन्धनं मस्याः सा तथेक्ता । तदित्याकारा तदित्य-
ल्लेखिनौ । एवंभूता स्मृतिर्भवतीति शेषः ॥ ३ ॥
उदाहरणमाह ॥ ४ ॥
प्रत्यभिज्ञानं प्रामुक्कालमाह ॥ ५ ॥
अत्र दर्शनस्मरणकारणकत्वात् सादृश्यादिविषयस्यापि प्रत्यभिज्ञानत्वसुक्तम् । येषान्तु
सादृश्यविषयमुपमानाख्यं प्रमाणान्तरं तेषां वैलक्षण्यादिविषयं प्रमाणान्तरमनुपपद्यते ।
तथाचोक्तम् ।

उपमानं प्रसिद्धार्थसाधर्म्यात् साध्यसाधनम् ।
तद्वैधर्म्यात् प्रमाणं किं स्यात् सञ्ज्ञिप्रतिपादनम् ॥
इदमख्यं महद्दूरमासन्नं प्रांशु भेति वा ।
व्यपेक्षातः समक्षेऽर्थे विकल्पः साधनान्तरम् ॥ इति ॥ ५ ॥

एषां क्रमेणोदाहरणं दर्शयन्नाह ॥ ६ ॥

आदिशब्देन—

पयोऽम्बुभेदी हंसः स्यात् षट्पादैर्भ्रमरः स्मृतः ।
 समपर्णस्तु तत्त्वज्ञोर्विज्ञेयो विषमच्छदः ॥
 पञ्चवर्णं संवेद्रत्नं संचक्राख्यं पृथुस्तगी ।
 युवतिश्चैकशृङ्गोऽपि गण्डकः परिकीर्तितः ॥
 शरभोऽप्यष्टभिः पादैः सिंहश्चारुसटान्वितः ।

इत्येवमादिशब्दभ्रवणात् तर्थाविधानेव मरालुङ्गीनवल्लोकं तथा सत्याद्यति यदा
 तदा तत्सङ्कलनमपि प्रत्यभिज्ञानमुक्तं दर्शनस्मरणकारणत्वाविशेषात् परेषान्तु तत्प्रमाण-
 भेवोपपद्यते । उपमानादौ तस्यान्तर्भावाभावात् ॥ ६ ॥

अथोहोऽवसरप्राप्त इत्याह ॥ ७ ॥

उपलम्भः प्रमाणमात्रमत्र गृह्यते । यदि प्रत्यक्षमेवापलम्भशब्देनोच्यते तदा
 साधनेष्वनुमेयेषु व्याप्तिज्ञानं न स्यात् । अथ व्याप्तिः सर्वोपसंहारेण प्रतीयते । सा कथ-
 मतीन्द्रियस्य साधनस्यातीन्द्रियेण साध्येन भवेदिति । नैवं प्रत्यक्षविषयोऽप्यत्र अनुमानविषये-
 ष्वपि व्याप्तेरविरोधात् । तद्विज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात् ॥ ७ ॥

उदाहरणमाह ॥ ८ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥

इदानीमनुमानं क्रमाद्यतीति तल्लक्षणमाह ॥ ९ ॥

साधनस्य लक्षणमाह ॥ १० ॥

ननु त्रैरूप्यमेव हेतोरलक्षणं तस्मिन् सत्येव हेतोरसिद्धादिदोषपरिहारोपपत्तेः ।
 तथाहि । पक्षधर्मत्वमसिद्धत्वव्यवच्छेदार्थमभिधीयते । सपक्षे सत्त्वन्तु विरुद्धत्वापनोदार्थम् ।
 विपक्षे असत्त्वमेवानैकान्तिकव्युदासार्थमिति । तदुक्तम्—

हेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु निर्णयस्तेन वर्णितः ।

असिद्धविपरीतार्थव्यभिचारिव्यञ्जितः ॥

इति । तदुक्तम् । अविनाभावनियमनिश्चयादेव दोषत्रयपरिहारोपपत्तेः । अवि-
 नाभावोऽन्यथानुपपन्नत्वम् । तच्चासिद्धस्य न सम्भवत्येव । अन्यथानुपपन्नत्वमसिद्धस्य न
 सिद्धमिति इत्यभिधानात् । नापि विरुद्धस्य तल्लक्षणत्वोपपत्तिर्विपरीतनिश्चिताविनाभाविनि-
 यथोक्तसाध्याविनाभावानियमलक्षणस्यानुपपत्तेर्विरोधात् व्यभिचारिण्यपि न प्रकृतलक्षणा-
 वकाशस्तत एव ततोऽन्यथानुपपत्तिरेव श्रेयसी न त्रिरूपता । तस्यां सत्यामपि यथोक्त-
 लक्षणाभावे हेतोर्गमकत्वादर्शनात् । तथाहि । स श्यामस्तत्पुत्रत्वादितरतत्पुत्रवद्वित्यत्र
 त्रैरूप्यसम्भवेऽपि न गमकत्वमुपलक्ष्यते ।

अथ विपक्षाद्गृह्यतिर्नियमवती तत्र न दृश्यते । ततो न गमकत्वमिति । तदपि
 सुगधविलिखितमेव तस्या एवाविनाभावरूपत्वात् । इतरूपसद्भावेऽपि तदभावे हेतोः
 स्वसाध्यसिद्धिं प्रति गमकत्वानिष्ठौ सैव प्रधानं लक्षणमुपलक्षणीयमिति । तत्सद्भावे
 सैतररूपहयनिरपेक्षतया गमकत्वोपपत्तेश्च । यथा सन्तुष्टत्वादिनोऽपि प्रमाणानौष्ठा-
 निष्ठसाधनदूषणान्यथानुपपत्तेः । न चात्र पक्षधर्मत्वं सपक्षान्वयो वास्ति । केवलमविना-
 भावमात्रेण गमकत्वप्रतीतेः ।

यदप्यपरमुक्तं परैः पक्षधर्मताभावेऽपि काकस्य काष्ण्यार्द्रवल्ः प्रासाद इत्यस्यापि

गमकत्वापत्तिरिति । तदप्यनेन निरस्तम् । अन्यथानुपपत्तिवलेनेवापक्षधर्मस्यापि साधुत्वा-
भ्युपगमात् । न चेह सास्ति । ततोऽविनाभावएव हेतोः प्रधानं लक्षणमभ्युपगन्त्वम् ।
तस्मिन् सत्यसति विलक्षणत्वेऽपि हेतोर्गमकत्वदर्शनादिति । न त्रैद्वयं हेतुलक्षणं
अत्रापकत्वात् । सर्वेषां क्षणिकत्वे साध्ये सत्तादेः साधनस्य सपक्षे ततोऽपि स्वयं
सौगतेर्गमकत्वाभ्युपगमात् ।

एतेन पञ्चलक्षणत्वमपि योगपरिकल्पितं न हेतोरुपपत्तिमियत्तीत्यभिहितं बोद्धव्यम् ।
पक्षधर्मत्वे सत्यन्वयव्यतिरेकावब्राधनविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वञ्चेति पञ्च लक्षणानि । तेषा-
मुप्यविनाभावप्रपञ्चैव बाधितविषयस्याविनाभावायोगात् सत्प्रतिपक्षस्येति । साध्या-
भावविषयत्वेनासम्यग्हेतुत्वाच्च । यथोक्तपक्षविषयत्वाभावात् तद्विषयैव दुष्टत्वात् । अतः
स्थितं साध्याविनाभावत्वेन निश्चितो हेतुरिति ॥ १० ॥

इदानीमविनाभावभेदं दर्शयन्नाह ॥ ११ ॥

तत्र सहभावनियमस्य विषयं दर्शयन्नाह ॥ १२ ॥

सहचारिणोरुपरसयोर्व्याप्यव्यापकयोश्च वृत्तत्वशिंशपत्वयोरिति समस्या विषयो
निर्दिष्टः ॥ १३ ॥

क्रमभावनियमस्य विषयं दर्शयन्नाह ॥ १३ ॥

पूर्वात्तरचारिणोः कृत्तिकोदयशकटोदययोः कार्यकारणयोश्च धूमधूमजयोः
क्रमभावः ॥ १३ ॥

नन्वेवम्भूतस्याविनाभावस्य न प्रत्यक्षेण ग्रहणं तस्य सन्निहितविषयत्वात् । नाप्यनु-
मानेन । प्रकृतापरानुमानकल्पनार्था इतरेतराश्रयत्वानवस्थावतारादागमादेरपि भिन्न-
विषयत्वेन सुप्रसिद्धत्वान्न ततोऽपि तत्प्रतिपत्तिरित्याशङ्क्यामाह ॥ १४ ॥

तर्कात् यथोक्तलक्षणादूहात् । तन्निरणय इति ॥ १४ ॥

अथेदानीं साध्यलक्षणमाह ॥ १५ ॥

अत्रापरे दूषणमाचक्षते । आसनशयनभोजनयाननिधुवनादेरपि इत्वात् तर्हाप
साध्यमनुष्यते इति । तेष्यतित्रालिशाः अप्रस्तुतप्रलापित्वात् । अत्र हि साधनसाध-
क्रियते । तेन साधनविषयत्वेनैकतमिष्टमुच्यते ॥ १५ ॥

इदानीं स्वाभिहितसाध्यलक्षणस्य विशेषणानि सफल्यैर्नू असिद्धविशेषणं समर्थयितु-
माह ॥ १६ ॥

तत्र सन्दिग्धं स्याणुर्वा पुमघोत्रेत्यनवधारणेनोभयकोटिपरामर्शि संशयाकलितं वस्तु-
च्यते । विपर्यस्तन्तु विपरीतावभासि विपर्ययज्ञानविषयभूतं रजतादि । अव्यत्यन्नन्तु
नामजातिसंख्यादिविशेषापरिज्ञानेन निर्णीतविषयानध्यवसायप्राप्तम् । एषां साध्यत्वप्रात-
पादनार्थमसिद्धपदोपादानमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अधुनेषु बाधितविशेषणद्वयस्य साफल्यं दर्शयन्नाह ॥ १७ ॥

अनिष्टो मीमांसकस्यानित्यः शब्दः । प्रत्यक्षादिबाधितश्चात्रावणत्वादिः । आदिशब्दे-
नात्मानागमलोकस्वत्रचदुबाधितानां ग्रहणम् । तदुदाहरणञ्चाकिञ्चित्करस्य हेत्वाभासस्य
निरूपणावसरे स्वयमेव ग्रन्थकारः प्रपञ्चयिष्यतीत्युपरम्यते ॥ १७ ॥

तत्रासिद्धपदं प्रतिवाद्यपेक्षमेव । इष्टपदन्तु वाद्यपेक्षयेति विशेषमुपदर्शयितु-
माह ॥ १८ ॥

अयमर्थो न हि सर्वं सर्वापेक्षया विशेषणमपि तु किञ्चित्कर्मपूर्वादिभ्य भवतीति अस्मि-
दुवदिति व्यातरेकमुखेनोदाहरणम् । यथा अस्मिदं प्रतिवाक्यपेक्षया । न ब्रथेष्टमित्यर्थः ॥१८॥

कुत इतित्याह ॥१९॥

इच्छया खलु विषयीकृतमिष्टमुच्यते । प्रत्ययनाय हीच्छा वक्तुरेवेति ॥१९॥

तच्च साध्यं धर्मः किञ्चातद्विशिष्टो धर्मीति पृष्ठे तद्वेदं दर्शयन्नाह ॥२०॥

सोपस्काराणि वाक्यानि भवन्ति । ततो ऽयमर्थो लभ्यते । व्याप्तिकालापेक्षया तु
साध्यं धर्मः १ क्वचित्प्रयोगकालापेक्षया तु तद्विशिष्टो धर्मी साध्यः ॥२०॥

अस्यैव धर्मिणो नामान्तरमाह ॥२१॥

ननु स्वधर्मिसमुदायः पक्ष इति पक्षस्वरूपस्य पुरातनैर्निरूपितत्वात् धर्मिणस्तद्वचने
कथं न राद्धान्तविरोध इति । नैवं साध्यधर्माधारणया विशेषितस्य धर्मिणः पक्षत्व-
वचनेऽपि दोषान्प्रकाशात् । रचनावेचित्रमात्रेण तात्पर्यस्यानिराकृतत्वात् सिद्धान्ता-
विरोधात् ॥२१॥

अत्राह सौगतः । भवतु नाम धर्मी, पक्षव्यपदेशभाक् तथापि सविकल्पबुद्धौ
परिवर्तमान एव । न वास्तवः । सर्वत्र वातुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्यारुद्धेन धर्म-
धर्मिण्येन न वहिःसदसत्त्वमपेक्षत, इत्यभिधानादिति तन्निरासार्थमाह ॥२२॥

अयमर्थः । नेयं विकल्पबुद्धिर्विहरित्वा नासादितालम्बनभावा धर्मिणं व्यवस्था-
पयति । तदवास्तवत्वेन तदीधारिसाध्यसाधनयोरपि वास्तवत्वानुपपत्तेः तद्बुद्धेः पारम्पर्य-
सापि वस्तुव्यवस्थानिवन्धनत्यायोगात् । ततो विकल्पनाम्नेन वा व्यवस्थापितः पद्वतादि-
विषयभावं भजन्नेव धर्मितां प्रतिपद्यते इति स्थितं प्रसिद्धो धर्मीति । तत्प्रसिद्धिश्च
क्वचिद्विकल्पतः क्वचित्प्रमाणतः क्वचिच्चोभयत इति नैकान्तेन विकल्पाधिरुदस्य प्रमाण-
प्रसिद्धस्य वा धर्मित्वम् ॥२२॥

विकल्प्यात्प्रतिपत्तौ किं तत्र साध्यमित्याशङ्कयामाह ॥२३॥

तस्मिन् धर्मिणः । ननु धर्मिणो विकल्पसिद्धे सत्ता च तदपेक्षेतरा सत्ता च ते
द्वे अपि साध्यं सुनिर्गतासम्भवद्वाधकप्रमाणत्वेन योग्यानुपलब्धिर्विज्ञेन चेति शेषः ॥२३॥

अत्रादाहरणमाह ॥२४॥

सुगमम् ॥२४॥

ननु धर्मिण्यसिद्धसत्ताके भावाभावोभयधर्माणां अस्मिदुविमद्धानैकान्तिकत्वात्
अस्मान्वावपद्यत्यायोगात् कथं सत्तेतरयोः साध्यत्वम् । तदुक्तम् ।

आसद्वा भावधर्मश्चेत् व्यभिचार्युभयाश्रितः ।

विमद्भवधर्मिभावस्य सा सत्ता साध्यते कथम् ॥ इति ।

तदनुसर । मानसप्रत्यक्षे भावरूपस्यैव धर्मिणः प्रतिपन्नत्वात् । न च तत्प्रसिद्धौ
तत्प्रसिद्धत्वात् प्रतिपन्नत्वात् व्यर्थमनुमानम् । तदभ्युपेतमपि वैधात्यात् यदा एते न प्रतिपद्यते
तदा मानस्य साफल्यत् । न च मानसज्ञानात् गगनकुसुमादेरपि सद्भावसम्भावनातोऽति-
प्रयत्नः । तदुक्तम् । वाधकप्रत्ययव्यपाकृतसत्ताकवस्तुविषयतया मानसप्रत्यक्षाभासत्वात् ।
कथं तर्हि तौ बुद्ध्यादेर्धर्मित्वमिति न चोद्यं धर्मिप्रयोगकाले वाधकप्रत्ययानुदयात्
सत्त्वसम्भावनापत्तेः । न च सर्वज्ञादौ साधकप्रमाणमत्त्वेन सत्त्वं प्रति संशीतिः ।
सुनिर्गतासम्भवद्वाधकप्रमाणत्वेन सुखादाविव सत्त्विनिश्चयात् । तत्र संशयायोगात् ॥

इदानीं प्रमाणोभयसिद्धे धर्मिणि किं साध्यमित्याशङ्कयामाह ॥ २५ ॥

प्राग् इति शब्दः प्राग्द्विवचनान्तोऽप्यर्थवशात् एकवचनान्ततया संबध्यते । प्रमाणज्जो-
भयञ्च विकल्प्य प्रमाणद्वयं ताभ्यां सिद्धे धर्मिणि साध्यधर्मविशिष्टता साध्या । अयमर्थः ।
प्रमाणप्रतिपन्नमपि वस्तु विशिष्टधर्मधारतया विवादं पदं सारोहेतीति साध्यतां नातिवर्त्तत
इति । एवंमुभयसिद्धेऽपि योज्यम् ॥ २५ ॥

प्रमाणोभयसिद्धे धर्मिद्वयं क्रमेण दर्शयन्नाह ॥ २६ ॥

देशी हि प्रत्यक्षेण प्रसिद्धः । शब्दस्तूभयसिद्धः । न हि प्रत्यक्षेणापूर्वादर्शभिरनियत-
विशेषकालावच्छिन्नाः सर्वे शब्दा निश्चेतुं पार्यन्ते ॥ २६ ॥

सर्वदर्शिनस्तु तन्निश्चयेऽपि तं प्रत्यनुमानानर्थक्यात् प्रयोगकालापेक्षया धर्मविशिष्ट-
धर्मिणः साध्यत्वमभिधाय व्याप्तिकालापेक्षया साध्यनियमं दर्शयन्नाह ॥ २७ ॥

सुगमम् ॥ २७ ॥

धर्मिणोऽपि साध्यत्वे को दोष इत्यत्राह ॥ २८ ॥

उक्तविपर्ययेऽप्यत्राशब्दः । धर्मिणः साध्यत्वे तदघटनात् । व्याप्तघटनादिति हेतुः ।
न हि धूमदर्शनात् सर्वत्र पर्वतोऽग्निमानिति व्याप्तिः शक्या कर्तुं प्रमाणविरोधात् ॥ २८ ॥
नन्वनुमाने पक्षप्रयोगस्यासम्भवात् प्रसिद्धो धर्मोऽप्यद्विवचनमयुक्तम् । तस्य सामर्थ्या-
लभ्यत्वात् । तथापि तद्वचने पुनरुक्तताप्रसङ्गात् । अर्थादापन्नस्यापि पुनर्वचनं पुनरुक्त-
मित्यभिधानादिति । सौगतस्तत्राह ॥ २९ ॥

साध्यमेव धर्मस्तस्याधारस्तत्र सन्देहो महानन्तदिः पर्वतादिर्वृत्तिस्तस्यापनोदो व्यवच्छेद-
स्तदर्थं गम्यमानस्यापि साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापकभावप्रदर्शनान्यथानुपपत्तेस्तदाधारस्य गम्य-
मानस्यापि पक्षस्य वचनं प्रयोगः ॥ २९ ॥

अत्रोदाहरणमाह ॥ ३० ॥

साध्यं विशिष्टो धर्मो पर्वतादिः तत्र साधनधर्मोऽवबोधनाय पक्षधर्मोऽपसंहारवत् ।
पक्षधर्मस्य हेतोरुपसंहार उपनयस्तद्वत् इति । अयमर्थः । साध्यव्याप्तसाधनप्रदर्शनेन
तदाधारावगतावपि नियतधर्मिसम्बन्धितप्रदर्शनार्थं यथापनयस्तथा साध्यस्य विशिष्टधर्मि-
सम्बन्धितावबोधनाय पक्षवचनमपीति ।

किञ्च हेतुप्रयोगेऽपि समर्थनप्रवणं वक्तव्यमसमर्थितस्य हेतुत्वायोगात् । तथा च
समर्थनोपनासादेव हेतोः सामर्थ्यसिद्धत्वात् हेतुप्रयोगोऽनर्थकः स्यात् । हेतुप्रयोगाभावे
कस्य समर्थनमिति चेत् पक्षप्रयोगाभावे क्व हेतुवर्त्ततां इति समानमेतत् ॥ ३० ॥

तस्मात् कार्यस्वभावानुपलम्भभेदेन पक्षधर्मत्वादिभेदेन च त्रिधा हेतुमुक्त्वा समर्थय-
मानेन पक्षप्रयोगोऽप्युपगन्तव्य एव । इत्यमुमेवार्थमाह ॥ ३१ ॥

को वा वादी प्रतिवादी चेत्यर्थः । किलार्थं वा शब्दः । युक्तरा पक्षप्रयोगस्यावशास्मीवे
कः किल न पक्षयति पक्षं न करोत्यपि तु करोत्येव । किं कुर्वन् समर्थयमानः । किं
कृत्वा हेतुमुक्त्वा न पुनरुक्त्वर्थः । समर्थनं हि हेतोरसिद्धत्वादिदोषपरिहारेण स्वसाध्य-
साधनसामर्थ्यप्रवणप्रवणं वचनम् । तच्च हेतुप्रयोगोत्तरकालं परेणाङ्गीकृतमित्युक्तीति
वचनम् ॥ ३१ ॥

ननु भवतु पक्षप्रयोगस्तथापि पक्षहेतुदृष्टान्तभेदेन त्रयशयवमनुमानमिति सांख्याः ।
प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयभेदेन चतुरवयवमिति मीमांसकाः । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनय-

निगमनभेदात् पञ्चावयवमिति योगाः । तन्मतमपाकुर्वन् स्वमतसिद्धमवयवद्वयमेव
उपदर्शयन्नाह ॥ ३२ ॥

एतयोः पक्षहेत्वोः द्वयमेव नातिरिक्तमित्यर्थः । एवकारेणैवोदाहरणादिव्यवच्छेदे
सिद्धेऽपि परमूनिरासार्थं पुनर्नोदाहरणमित्युक्तम् ॥ ३३ ॥

तद्धि किं साध्यप्रतिपत्तयर्थमुत्सृज्यते हेतोरविनाभावनियमार्थमाहोस्वितं व्याप्ति-
स्मरणार्थमिति विकल्प्य क्रमेण दूषयन्नाह ॥ ३३ ॥

तदुदाहरणं साध्यप्रतिपत्तिरङ्गं कारणं नेति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥

तत्र साध्यप्रतिपत्तौ यथोक्तस्य साध्याविनाभावित्वेन निश्चितस्य हेतोर्व्योपपत्तित्वात्
द्वितीयविकल्पं शोधयन्नाह ॥ ३४ ॥

तदिति वर्तते नेति च तेनायमर्थः । तदुदाहरणं तेन साध्याविनाभावनिश्चयार्थं वा,
न भवतीति विपक्षे बाधकादेव । तत्सिद्धेरविनाभावनिश्चयसिद्धेः ॥ ३४ ॥

किञ्च व्यक्तिरूपं निदर्शनं तत् कथं साकल्येन व्याप्तिं गमयेत् । व्यक्तान्तरेषु व्याप्यार्थं
पुनरुदाहरणान्तरं सृज्यम् । तस्यापि व्यक्तिरूपत्वेन सामान्येन व्याप्तेरवधारयितुमशकत्वात् ।
अपरापरतदन्तरापेक्षायामनवस्था स्यात् । एतदेवाह ॥ ३५ ॥

तत्रापि उदाहरणेऽपि । तद्विप्रतिपत्तौ सामान्यव्याप्तिविप्रतिपत्तावित्यर्थः । शेषं
व्याख्यातम् ॥ ३५ ॥

तृतीयविकल्पदूषणमाह ॥ ३६ ॥

सृष्टीतसम्बन्धस्य हेतुप्रदर्शनेनैव व्याप्तिसिद्धिरसृष्टीतसम्बन्धस्य दृष्टान्तशतेनापि न तत्-
स्मरणमनुभूतविषयत्वात् स्मरणस्येति भावः ॥ ३६ ॥

तदेवमुदाहरणप्रयोगस्य साध्यार्थं प्रति बोधयोगित्वं प्रत्युत संशयहेतुत्वमेवेति दर्श-
यति ॥ ३७ ॥

तदुदाहरणं परं केवलमभिधीयमानम् । साध्यधर्मिणि साध्याविशिष्टे धर्मिणि ।
साध्यसाधने सन्देहयति सन्देहवती करोति । दृष्टान्तधर्मिणि साध्यव्याप्तसाधनोपदर्शनेऽपि
साध्यधर्मिणि तन्निर्णयस्य कर्तुमशकत्वात् इति शेषः ॥ ३७ ॥

अमुमेवार्थं व्यतिरेकमुखेन समर्थयमानः प्राह ॥ ३८ ॥

अन्यथा संशयहेतुत्वाभावे । कस्माद्धितोरुपनयनिगमने प्रयुज्यते । अपरः प्राह ।
उपनयनिगमनयोरप्यनुमानाङ्गत्वमेव । तदप्रयोगे निरवयवसाध्यसंवित्तिरयोगादिति ॥ ३८ ॥

तन्निर्णयार्थमाह ॥ ३९ ॥

उपनयनिगमने अपि वक्ष्यमाणलक्षणे तस्यानुमानस्याङ्गे न भवतः । साध्यधर्मिणि
हेतुसाध्ययोः वचनादेवेत्येवकारेण दृष्टान्तादिकमन्तरेणेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

किञ्चाभिधायार्थं दृष्टान्तादिकं समर्थनमवश्यं वक्तव्यम् । असमर्थितस्याहेतुत्वादिति
तदेव वरं हेतुरूपमनुमानावयवो वास्तु साध्यसिद्धौ तस्यैवोपयोगात् । नोदाहरणादिकम् ।
एतदेवाह ॥ ४० ॥

प्रथमो वा-शब्द एव-कारार्थो द्वितीयस्तु पक्षान्तरसूचने । शेषं सुगमम् ॥ ४० ॥

ननु दृष्टान्तादिकमन्तरेण सन्निधयामवबोधयितुमशकत्वात् कथं पक्षहेतुप्रयोगमात्रेण
तेषां साध्यप्रतिपत्तिरिति तत्राह ॥ ४१ ॥

बालानामल्पपज्ञानां व्युत्पत्त्यर्थं तेषामुदाहरणादीनां त्रयोपगमे शास्त्र एवासौ

तत्रयुपगमो न वादे । न हि वादकाले शिष्या व्युत्पाद्याः लुप्तज्ञानांमेव तत्राधिकारा-
दिति ॥ ४१ ॥

बालव्युत्पत्तयर्थं तत्रयुपगम इत्यादिना शास्त्रेभ्युपगतमेवोदाहरणादित्रयमुप-
दर्शयति ॥ ४२ ॥

दृष्टौ अन्तौ साध्यसाधनलक्षणौ धर्मो अन्वयमुखेन व्यतिरेकद्वारेण वा यत्र स दृष्टान्त
इत्यन्वयसंज्ञाकरणात् । स द्विधैवोपपद्यते ॥ ४२ ॥

तत्रान्वयदृष्टान्तं दर्शयन्नाह ॥ ४३ ॥

साध्येन व्याप्तं नियतं साधनं हेतुर्यत्र प्रदर्शयते व्याप्तिपूर्वकतयेति भावः ॥ ४३ ॥

द्वितीयभेदमुपदर्शयति ॥ ४४ ॥

असत्यसद्भावो व्यतिरेकः । तत्प्रधानो दृष्टान्तो व्यतिरेकदृष्टान्तः । साध्याभावे साधनस्या-
भाव एवेति सावधारणं द्रष्टव्यम् ॥ ४४ ॥

क्रमप्राप्तमुपनयस्वरूपं निरूपयति ॥ ४५ ॥

पक्षे इत्याद्याहारः । तेनायमर्थः । हेतोः पक्षधर्मतोपसंहार उपनय इति ॥ ४५ ॥

निगमनस्वरूपमुपदर्शयति ॥ ४६ ॥

उपसंहार इति वर्तते । प्रतिज्ञाया उपसंहारः साध्यधर्मावशिष्टत्वेन प्रदर्शनं
निगमनमित्यर्थः ।

ननु शास्त्रे दृष्टान्तादयो वक्तव्या एवेति नियमान्भ्युपगमात् कथं तत्रयमिह
सूरिभिः प्रपञ्चितमिति न चोद्यम् । स्वयमनभ्युपगमेऽपि प्रतिपाद्यानुयेधेन जिनमतानु-
सारिभिः प्रयोगपरिपाटयाः प्रतिपन्नत्वात् । स चाज्ञाततत्स्वरूपैः कर्तुं न शक्यते इति
तत्स्वरूपमपि शास्त्रेऽभिधातव्यमेवेति ॥ ४६ ॥

तदेवं मतभेदेन द्वि-त्रि-चतुः-पञ्चावयवरूपमनुमानं द्विप्रकारमेवेति दर्शयन्नाह ॥ ४७ ॥

तद्द्वैविध्यमेवाह ॥ ४८ ॥

स्वपरविप्रतिपत्तिनिरासफलत्वात् द्विविधमेवेति भावः ॥ ४८ ॥

स्वार्थानुमानभेदं दर्शयन्नाह ॥ ४९ ॥

साधनात् साध्यविज्ञानमनुमानमिति प्रागुक्तं लक्षणं यस्य तथोक्तमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

द्वितीयमनुमानभेदं दर्शयन्नाह ॥ ५० ॥

तस्य स्वार्थानुमानस्यार्थः साध्यसाधनलक्षणः । तं परामृशतौत्वेवंशीलं तदर्थ-
पुरामर्शं तच्च तद्वचनञ्च तस्माज्जातमुत्पन्नं विज्ञानं परार्थानुमानमिति ॥ ५० ॥

ननु वचनात्मकं परार्थानुमानं प्रसिद्धं तत् कथं तदर्थप्रतिपादकवचनजनितज्ञानस्य
परार्थानुमानत्वमभिदधतां न संगृहीतमिति न वाच्यम् । अत्रेतनस्य साक्षात्प्रमितहेतुत्वा-
भावेन निरुपचरितप्रमाणभावाभावात् । मुख्यानुमानहेतुत्वेन तस्योपचरितानुमानव्यपदेशो
न वार्यत एव । तदेवोपचरितं परार्थानुमानत्वं तद्वचनस्याचार्यः प्राह ॥ ५१ ॥

उपधारो हि मुख्यभावे सति प्रयोजने निमित्ते च प्रवर्तते । तत्र वचनस्य परार्थानु-
मानत्वे निमित्तं तद्वेतुत्वम् । तस्य प्रतिपाद्यानुमानस्य हेतुस्तद्वेतुत्वस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मात्
निमित्तात् तद्वचनमपि परार्थानुमानप्रतिपादकवचनमपि परार्थानुमानमिति सम्बन्धः ।
कारणे कार्यस्योपचारात् । अथवा, तत्प्रतिपादकानुमानं हेतुर्यस्य तत्तद्वेतुत्वस्य भावस्तत्त्वं
तत्तद्वचनमपि तथेति सम्बन्धः । अस्मिन् पक्षे कार्यं कारणस्योपचार इति शेषः । वचन-

स्यानुमानत्वे च प्रयोजनमनुमानावयवाः प्रतिज्ञादय इति श्रुतिर्व्यवहार एव । ज्ञानात्कृत्ये
तद्व्यवहारस्याशक्यकल्पनत्वात् ॥ ५१ ॥

तदेवं साधनात् साध्यविज्ञानमनुमानमिति अनुमानसीमानलक्षणम् । तदनुमानं
द्वेधेत्यादिना तत्प्रकारञ्च सप्रवञ्चम् अभिधाय साधनमुक्तलक्षणापेक्षयैकमप्यतिसंक्षेपेण
भिद्यमानं द्विविधमित्युपदर्शयति ॥ ५२ ॥

सुगममेतत् ॥ ५२ ॥

तत्रापलब्धिर्विधिसाधिसंज्ञानुपलब्धिः प्रतिषेधसृष्टिकेयेति प्रस्य नियमं विघटयन्
उपलब्धेरनुपलब्ध्यंशविशेषेण विधिप्रतिषेधसाधनत्वमाह ॥ ५३ ॥

गतार्थमेतत् ॥ ५३ ॥

इदानीमुपलब्धेरपि संक्षेपेण विरुद्धाविरुद्धभेदात् द्वे विध्यमुपदर्शयन् विरुद्धोपलब्धिर्द्वौ
साध्ये विस्तरता भेदमाह ॥ ५४ ॥

पूर्वञ्च उत्तरञ्च सह चेति द्वन्द्वः । पूर्वोत्तरसहा इत्येतेभ्यश्चर इत्यनुकरणनिर्देशः ।
द्वन्द्वात् परः श्रूयमाणः चरशब्दः प्रत्येकमाभिसंवध्यते । तनायमर्थः । पूर्वचरोत्तरचरसहचरा
इति । पश्चाद्वाप्यादिभिः सह द्वन्द्वः ॥ ५४ ॥

अत्राह सागतः । विधिसाधनं द्विविधमेव स्वभावकार्यभेदात् । कारणस्य तु
कार्यविनाभावाभावादीलङ्घ्यत्वम् । नावश्यं कारणानि कार्यवन्ति भवन्तीति वचनात् ।
अप्रतिबद्धसामर्थ्यस्य कार्यं फलतयासकत्वमित्यापि नात्तरं सामर्थ्यस्यातीन्द्रियतया विद्यमान-
स्यापि निश्चेतुमशक्यत्वादिति ।

तदसमीक्षिताभिधानमिति दर्शयितुमाह ॥ ५५ ॥

आस्वाद्यामानाद्विरसात्तज्जिनका सामग्रानुमीयते । ततो रूपानुमानं भवति । प्राक्तनो
हि रूपक्षणाः सजातीयं रूपक्षणान्तरक्षणं कार्यं कुर्वन्नेव विजातीयं रसलक्षणं कार्यं
करोतीति रूपानुमानमिच्छद्विरिष्टमेव किञ्चित् कारणं हेतुः । प्राक्तनस्य रूपक्षणस्य
सजातीयरूपक्षणान्तराव्यभिचारात् । अन्यथा रसप्रमानकालं रूपप्रतिपत्तेरयोगात् । न ह्यनु-
कूलमात्रमन्तरक्षणप्राप्तं वा कारणं लिङ्गमिष्यते । येन मणिमन्त्रादिना सामर्थ्यप्रतिबन्धात् ।
कारणान्तरवैकल्येन वा कार्यव्यभिचारित्वं स्यात् । द्वितीयक्षणे कार्यप्रत्यक्षीकरणे नानुमाना-
नर्थक्यं वा कार्यविनाभावितया निश्चितस्य विशिष्टकारणस्य पुत्रादीर्लिङ्गत्वेनाङ्गीकरणात् ।
यत्र सामर्थ्यप्रतिबन्धः कारणान्तरवैकल्यञ्च निश्चीयते तस्यैव लिङ्गत्वं नान्यस्यात्
नोक्तदोषप्रसङ्गः ॥ ५५ ॥

इदानीं पूर्वोत्तरचरयोः स्वभावकार्यकारणेऽवनन्तर्भावात् भेदान्तरत्वमेवेति
दर्शयति ॥ ५६ ॥

तादात्म्यसम्बन्धे साध्यसाधनयोः स्वभावहेतावन्तर्भावः । तदुत्पत्तिसम्बन्धे च कार्यं
कारणे वान्तर्भावो विभाव्यते । न च तदुभयसम्भवः कालव्यवधाने तदनुपलब्धेः । सह-
भाविनोरेव तादात्म्यसम्भवात् अनन्तरयोरेव पूर्वोत्तरक्षणयोः हेतुफलभावस्य दृष्टत्वात्
व्यवहितयोस्तदघटनात् ॥ ५६ ॥

ननु कालव्यवधानेऽपि कार्यकारणभावात् दृश्यत एव । यथा जाग्रत्प्रबुद्धदशाभावि-
पक्षोद्योमरणरिष्टयोश्च तत्परिहारार्थमाह ॥ ५७ ॥

सुगममेतत् ॥ ५७ ॥

अत्रोपपत्तिमाह ॥ ५८ ॥

हि शब्दो यस्मादर्थः । यस्मात्तस्य कारणस्य भावे कार्यस्य भावित्वं तद्भावभावित्वं तच्च तद्गोपाराश्रितम् । तस्मान्न प्रकृतयोः कार्यकारणभाव इत्यर्थः । अयमर्थः । अन्वयव्यतिरेक-संमधिगम्यो हि सर्वत्र कार्यकारणभावः । तो च कार्यं प्रति कारणव्यापारअपेक्षावेवोप-पद्येते कुलालस्यैव क्लृप्तं प्रति । न चातिव्यवहितेषु तद्गोपाराश्रितत्वमिति ॥ ५८ ॥

सहचरस्याप्युक्तहेतुष्वन्तर्भावं दर्शयति ॥ ५९ ॥

हेत्वन्तरत्वमिति शेषः । अयमभिप्रायः परस्परपरिहारेणोपलम्भात् तादात्म्यासम्भवात् स्वभावहेतावनन्तर्भावः । सहोत्पादाच्च न कार्यं कारणे वेति । न च समानसमयवर्तिनोः कार्यकारणभावः । सव्यतिरेकविषाणवत् कार्यकारणयोः प्रतिनियमाभावप्रसङ्गाच्च । तस्माद्धेत्वन्तरत्वमेवेति ॥ ५९ ॥

इदानीं व्याप्यहेतुं क्रमप्राप्तमुदाहरन् उक्तान्वयव्यतिरेकपुरःसरं प्रतिपाद्याश्रयवशात् प्रतिपादितप्रतिज्ञाद्यवयवपञ्चकं दर्शयति ॥ ६० ॥

स्वोत्पत्तौ अपेक्षितपरव्यापारो हि भावः कृतकस्य च । तच्च कृतकत्वं न कूटस्य-नित्यपक्षे नापि क्षणिकपक्षे किन्तु परिणामित्वे सत्येवेत्यग्रे वक्ष्यते ॥ ६० ॥

कार्यहेतुमाह ॥ ६१ ॥

कारणहेतुमाह ॥ ६२ ॥

अथ पूर्वचरहेतुमाह ॥ ६३ ॥

अथोत्तरचरः ॥ ६४ ॥

अत्रापि सुहृत्तात् प्रागिति सम्बन्धनीयम् । तत एव कृत्तिकोदयादेव इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

सहचरलिङ्गमाह ॥ ६५ ॥

विरुद्धोपलब्धिमाह ॥ ६६ ॥

प्रतिषेधे साध्ये प्रतिषेधेन विरुद्धानां सम्बन्धिनस्ते व्याप्यादयस्तेषामुपलब्ध्य इत्यर्थः । तथेति षोडशेति भावः ॥ ६६ ॥

तत्र साध्यविरुद्धव्याप्योपलब्धिमाह ॥ ६७ ॥

शीतस्पर्शप्रतिषेधेन हि विरुद्धोऽग्निस्तद्वाप्यमौष्ण्यमिति विरुद्धकार्योपलम्भमाह ॥ ६८ ॥

अत्रापि प्रतिषेधस्य साध्यस्य शीतस्य स्पर्शविरुद्धोऽग्निस्य कार्यं धूम इति विरुद्ध-कारणोपलब्धिमाह ॥ ६९ ॥

सुखविरोधि दुःखं तस्य कारणं हृदयशल्बमिति विरुद्धपूर्वचरमाह ॥

शकटोदयविरुद्धेऽग्निदयस्तत्पूर्वचरो रेवत्युदय इति विरुद्धोत्तरलिङ्गमाह ॥ ७१ ॥

भरण्युदयविरुद्धो हि पुनर्वसूदयः तदुत्तरचरः पुष्योदय इति विरुद्धसहचरमाह ॥ ७२ ॥

परभागाभावस्य विरुद्धस्तन्नावस्तत्सहचरोऽर्वागभाव इति अविरुद्धानुपलब्धिभेद-माह ॥ ७३ ॥

स्वर्भावादिपदभानां ह्यन्तः तेषामनुपलम्भ इति पश्चात् षष्ठीतत्पुरुषः समासः ॥ ७३ ॥

स्वभावानुपलम्भोदाहरणमाह ॥ ७४ ॥

अत्र पिशाचपरमाश्वादिभिर्व्याभिचारपरिहारार्थं उपलब्धिलक्षणाप्रसत्त्वे सतीति विशेषणमुद्गीयम् ॥ ७४ ॥

व्यापकानुपलब्धिमाह ॥ ७५ ॥

शिशुपात्रं हि वृक्षत्वेन व्याप्तं तदभावे तद्द्वयशिशुपात्र्यां श्रुत्यभावः ॥ ७५ ॥

कार्यानुपलब्धिमाह ॥ ७६ ॥

अप्रतिबद्धसामर्थ्यं हि कार्यं प्रत्यनुपहतशक्तिकत्वमुच्यते तदभावस्य कार्यानुप-
लम्भादिति ॥ ७६ ॥

कारणानुपलब्धिमाह ॥ ७७ ॥

पूर्वचरानुपलब्धिमाह ॥ ७८ ॥

उत्तरचरानुपलब्धिमाह ॥ ७९ ॥

तत एव कृत्तिकोदयानुपलब्धिरेव ॥ ८० ॥

सहचरानुपलब्धिः प्राप्तकालेत्याह ॥ ८० ॥

विरुद्धकार्याद्यनुपलब्धिर्विधौ सम्भवतीति प्राचक्षारंस्तद्भेदास्त्रय एवेति तानेव
प्रदर्शयितुमाह ॥ ८१ ॥

विरुद्धकार्याद्यनुपलब्धिर्विधौ सम्भवतीति विरुद्धकार्यकारणस्वभावानुपलब्धिरिति
तत्र विरुद्धकार्यानुपलब्धिमाह ॥ ८२ ॥

व्याधिविशेषस्य हि विरुद्धस्तदभावस्तस्य कार्यं निरामयचेष्टा तस्यानुपलब्धिरिति
विरुद्धकारणानुपलब्धिमाह ॥ ८३ ॥

दुःखविरोधि सुखं तस्य कारणमिष्टसंयोगः तदनुपलब्धिरिति विरुद्धस्वभावानुपलब्धि-
माह ॥ ८४ ॥

अनेकान्तात्मकविरोधी नित्याद्यैकान्तः । न पुनस्तद्विषयविज्ञानम् । तस्य मिथ्याज्ञान-
रूपतयोपलम्भसंभवात् । तस्य स्वरूपमवास्तवाकारस्तस्यानुपलब्धिः ॥ ८४ ॥

ननु च व्यापकविरुद्धकार्यादीनां परम्परया विरोधिकार्यादिसिद्धानाञ्च बहुलमुप-
लम्भसम्भवात्तान्यपि किमिति नाचार्यैर्कदाहृतानि इत्याशङ्कयामाह ॥ ८५ ॥

अत्रैवैतेषु कार्यादिष्वित्यर्थः ॥ ८५ ॥

तस्यैव साधनस्योपलक्षणार्थं उदाहरणद्वयं प्रदर्शयति ॥ ८६ ॥

एतच्च किंसञ्ज्ञिकं क्लान्तर्भवतीत्याशङ्कयामाह ॥ ८७ ॥

अन्तर्भवनीयमिति सम्बन्धः ॥ ८७ ॥

शिवकस्य हि कार्यं कृत्रकं तस्य कार्यं स्थितिः । इति दृष्टान्तद्वारेण द्वितीयमुदा-
हरति ॥ ८८ ॥

मृगक्रीडनस्य हि कारणं मृगस्तस्य विरोधी मृगरिक्तस्य कार्यं तच्छब्दनमिति ।
इदं यथा विरुद्धकार्यानुपलब्धावन्तर्भवति तथा प्रकृतमपीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

बालव्युत्पन्नार्थं पञ्चावयवप्रयोगः इत्युक्तम् । व्युत्पन्नं प्रति कथं प्रयोगनियम इति
शङ्कयामाह ॥ ८९ ॥

व्युत्पन्नस्य व्युत्पन्नाय वा प्रयोगः क्रियते इति शेषः । तथोपपत्त्या तथा सार्थे सत्येव
उपपत्तिस्तथा अन्यथानुपपत्तेरेव वा अन्यथा साध्याभावे ऽनुपपत्तिस्तथा ॥ ८९ ॥

तामेवानुमानमुद्रामुद्रयति ॥ ९० ॥

ननु तदोत्तरिक्तदृष्टान्तादेरपि व्याप्तिप्रतिपत्तावुपयोगित्वात् व्युत्पन्नापेक्षया कथं तद-
प्रयोग इत्याह ॥ ९१ ॥

द्विशब्दो यस्मादर्थः । यस्माद् यथा व्याप्तिग्रहणं व्याप्तिग्रहणानतिक्रमेणैव हेतुप्रयोगो

विधीयते । सा च तावन्मात्रेण व्युत्पन्नेस्तथोपपत्तयानुपपत्तया वावधार्यते । दृष्टान्तादिक-
मन्तरेणैतन्नैत्यर्थः । यथा दृष्टान्तादेर्यासिप्रतिपत्तिं प्रत्यनङ्गत्वं तथा प्राक् प्रपञ्चितमिति
नेह पुनः प्रपञ्चयते ॥ ९१ ॥

नापि दृष्टान्तादिप्रयोगः साध्यसिद्धिरर्थं फलवानित्याह ॥ ९२ ॥

चकार एवकारार्थं । निश्चितविपक्षासम्भवहेतुप्रयोगमात्रेण साध्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ ९२ ॥

तेन पक्षप्रयोगोऽपि सफल इति दर्शयन्नाह ॥ ९३ ॥

यतस्तथोपपत्तयानुपपत्तिप्रयोगमात्रेण व्यासिप्रतिपत्तिस्तेन हेतुना पक्षस्तदाधार-
सूक्त्याय साध्यव्याप्तसाधनाधारसूचनाय उक्तः । ततो यदुक्तं परेण -

तद्भावहेतुभावो हि दृष्टान्ते तदवेदिनः ।

व्याप्येते विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः ॥

इति तन्निरस्तम् । व्युत्पन्नं प्रति यथोक्तहेतुप्रयोगोऽपि पक्षप्रयोगाभावे साधनस्य
नियताधारतानवधारणात् ॥ ९३ ॥

अथानुमानस्वरूपं प्रतिपाद्येदानीं क्रमप्राप्तमागमस्वरूपं निरूपयितुमाह ॥ ९४ ॥

यो यत्रावज्जकः स तत्राप्तः । आप्तस्य वचनमादिशब्देनाङ्गुल्यादिसंज्ञापरिग्रहः ।
आप्तवचनम् आदिर्यस्य तत् तथोक्तम् । तन्निबन्धनं यथार्थज्ञानस्येति । आप्तशब्दोपादानात्
अपौरुषेयत्वव्यवहारेः । अर्थज्ञानमित्यनेनान्यापोहज्ञानस्याभिप्रायसूचनस्य च निरासः ।

नन्वसम्भवीदं लक्षणम् । शब्दस्य नित्यत्वेनापौरुषेयत्वादिप्रणीतत्वायोगात् । तन्नि-
त्यत्वञ्च तदवयवानां वर्णानां व्यापकत्वान्नित्यत्वाच्च ॥ न च तद्व्यापकत्वमसिद्धम् । एकत्र
प्रयुक्तस्य गकारादेः प्रत्यभिज्ञया देशान्तरेऽपि ग्रहणात् स एवायं गकार इति नित्यत्वमपि
तथैवावसीयते । कालान्तरेऽपि तस्यैव गकारादेर्निश्चयात् । इतो वा नित्यत्वं शब्दस्य
संकेतानुपपत्तेरिति । तथाहि 'गृहीतसङ्केतस्य' शब्दस्य प्रध्वंसे सत्यगृहीतसङ्केतः
शब्द इदानीं अत्रापि वोपलभ्यते इति तत्कथमर्थप्रत्ययः स्यात् । न चासौ न भवतीति
स एवायं शब्दः इति प्रत्यभिज्ञानस्यात्रापि सुलभत्वाच्च ।

न च वर्णानां शब्दस्य वा नित्यत्वे सर्वैः सर्वदा अव्यक्तैः । सर्वदा तदभिव्यक्तेर-
सम्भवात् । तदसम्भवस्याभिव्यक्तवायूनां प्रतिनियतत्वात् । न च तेषामनुपपन्नत्वं प्रमाण-
प्रतिपन्नत्वात् । तथाहि वक्तृमुखनिकटदेशवर्तिभिः स्पर्शनेनाद्यत्वेण व्यञ्जकवायवो
गृह्यन्ते । दूरदेशस्थितेन मुखसमीपस्थिततूलचलनादनुमीयते । श्रोतृश्रोत्रदेशे शब्द-
अव्यक्तानुपपत्तेरर्थापत्तयपि निश्चीयन्ते ।

किञ्चित्प्रतिपत्तेर्ऽपि समानोऽयं दोषः । तथाहि वाद्यवाकाशसंयोगादसमवायि-
कारणादाकाशाच्च समवायिकारणाद् दिग्देशाद्यविभागेन उत्पद्यमानोऽयं शब्दो न सर्वैरनु-
भूयते । अपि तु नियतदिग्देशस्थैरेव तथाभिव्यज्यमानोऽपि । नाप्यभिव्यक्तिसाङ्कर्यं उभय-
त्रापि समानत्वादेव । तथाहि अन्यैस्तात्वादिसंयोगै र्यथान्यो वर्णो न क्रियते तथा
ध्वन्यन्तरसारीभिस्तात्वादिभिरन्यो ध्वनिर्नारभ्यते इत्युत्पत्तयभिव्यक्तयोः समानत्वेनेकत्रैव
पर्यनुयोगावसर इति सर्वं स्वच्छम् ।

साभूद्दर्शानां तदात्मकस्य वा शब्दस्य कौटस्थनित्यत्वं तथाप्यनन्दिपरम्परायात्त्वेन
वेदस्य नित्यत्वात् प्रकृतलक्षणस्याव्यापकत्वम् । न च प्रवाहनित्यत्वमप्रमाणकमेवास्तीति युक्तं
वक्तुमधुना तत्कर्तुरनुपलम्भादतीतानागतयोरपि कालयोस्तदनुमापकस्य लिङ्गस्याभावात् ।

तदभात्रोऽपि सर्वदाप्यतीन्द्रियसाध्यसाधनसम्बन्धस्येन्द्रियग्रहणार्थयोगात् । प्रत्यक्षप्रतिपन्नमेव हि लिङ्गमनुमानं हि सृष्टौतसम्बन्धस्यैकदेशसंदर्शनादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिरित्यभिधानात् ।

नाप्यर्थापत्तेस्तत्सिद्धिरन्यथाभूतस्यार्थस्याभावात् उपमानोपमेययोरप्रत्यक्षत्वाच्च । नाप्युपमानं साधकं केवलमभावप्रमाणमेवावशिष्यते । तच्च तदभावसाधकमिति । न च पुरुषसद्भाववदस्यापि दुःसाध्यत्वात् संशयापत्तिः तदभावसाधकप्रमाणानां सुलभत्वात् । अद्युना हि तदभावे प्रत्यक्षमेवातीतानागतयोः कालयोरनुमानं तदभावसाधकमिति । तथा च

अतीतानागतौ कालौ वेदकारविवर्जितौ ।

कालशब्दाभिधेयत्वादिदानौन्तनकालवत् ॥

वेदस्याध्ययनं सर्वं तदध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनवाच्यत्वादद्युनाध्ययनं यथा ॥

इति । तथापौरुषेयो वेदः अनवच्छिन्नसम्प्रदायत्वे सत्यस्यार्थमाशङ्कृतृकत्वात् आकाशवत् । अर्थापत्तिरपि प्रामाण्यलक्षणस्यार्थस्यानन्यथाभूतस्य दर्शनात् तदभावे निश्चीयते धर्माद्यतीन्द्रियार्थविषयस्य वेदस्यार्थाभागादर्शिभिः कर्तुमशक्यत्वात् अतीन्द्रियार्थदर्शनस्याभावात् । प्रामाण्यमपौरुषेयतामेव कल्पयतीति ।

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तादृशं वर्णानां व्यापित्वे नित्यत्वे च प्रत्यभिज्ञा प्रमाणमिति तदसत् । प्रत्यभिज्ञायास्तत्र प्रमाणत्वायोगात् । देशान्तरेऽपि तस्यैव वर्णस्य सत्त्वे खण्डशः प्रतिपत्तिः स्यात् । नहि सर्वत्र व्याप्या वर्तमानस्यैकस्मिन् प्रदेशे सामस्येन ग्रहणमुपपत्तियुक्तमव्यापकत्वप्रसङ्गात् । घटादेरपि व्यापकत्वप्रसङ्गः । शक्यं हि वक्तुमेवं घटः सर्वगतः चतुरादिसन्निधानादनेकत्र देशे प्रतीयते इति ।

ननु घटोत्पादकस्य सृष्टिपिण्डादेरनेकस्योपलम्भादनेकत्वमेव तथा महदणुपरिमाणसम्भवाच्चेति । तच्च वर्णेष्वपि समानं तत्रापि प्रतिनियततात्त्वादिकारणकलापस्य तीव्रादिधर्मभेदस्य च सम्भवाविरोधात् ।

अथ व्यापित्वेऽपि सर्वत्र सर्वात्मना वृत्तिमत्त्वाद्ग दोषोऽयमिति चेन्न । तथा सति सर्वथैकत्वविरोधात् । नहि देशभेदेन युगपत् सर्वात्मना प्रतीयमानस्यैकत्वमुपपद्यते प्रमाणविरोधात् । तथाच प्रयोगः । प्रत्येकं गकारादिवर्णोऽनेक एव युगपद्भिन्नदेशतया तथैव सर्वात्मनोपलभ्यमानत्वात् घटादिवत् । न सामान्येन व्यभिचारः । तस्यापि सदृशपरिणामात्मकस्थानेकत्वात् । नापि पर्वताद्यनेकप्रदेशस्थितया युगपदनेकदेशस्थितपुरुषपरिदृश्यमानेन चन्द्रार्कादिना व्यभिचारः । तस्यातिद्विषुतयैकदेशस्थितस्यापि भ्रान्तिवशादनेकदेशस्थित्वेन प्रतीतेः । न चाभ्रान्तस्य भ्रान्तेन व्यभिचारकल्पना युक्तीति । नापि जलपात्रप्रतिविम्बेन तस्यापि चन्द्रार्कादिसन्निधिमपेक्ष्य तथा परिणममानस्थानेकत्वात् । तस्मादनेकप्रदेशे युगपत् सर्वात्मनोपलभ्यमानविषयस्यैकस्य सम्भाव्यमानत्वात् तत्र प्रवर्तमानं प्रत्यभिज्ञानं न प्रमाणमिति स्थितम् ।

तथा नित्यत्वमपि न प्रत्यभिज्ञानेन निश्चीयतइति । नित्यत्वं हि एकस्थानेकक्षणव्यापित्वम् । तच्चान्तराले सत्तानुपलम्भेन न शक्यते निश्चेतुम् । न त्वप्रत्यभिज्ञानबलेनेवान्तराले सत्तासम्भवस्यैकदृश्यादपि सम्भवाविरोधात् । न च घटादावप्येवं प्रसङ्गस्तस्योत्पत्तावपरापरसृष्टिखण्डान्तरलक्षणस्य कारणस्यासम्भाव्यमानत्वेनान्तराले सत्तायाः साधयितुं शक्यत्वात् । अत्र तुच्छकारणानामपूर्वाणां व्यापारसम्भावनातो नान्तराले सत्तासम्भव इति ।

युञ्जान्यदुक्तं सङ्केतान्यथानुपपत्तेः शब्दस्य नित्यत्वमिति इदमप्यनात्मज्ञभाषितमेव । अनित्येऽपि योजयितुं शक्यत्वात् । तथाहि गृहीतसङ्केतस्य दण्डस्य प्रध्वंसे सत्यगृहीत-सङ्केत इदानीमन्यएव दण्डः समुपलभ्यते इति दण्डोति न स्यात् । तथा धूमस्यापि गृहीत-व्याप्तिकस्य नाथे अन्यधूमदर्शनाद्दृक्त्रिविज्ञानाभावश्च ।

अथ सादृश्यात्तद्व्यापत्तीते न दोष इति चेदत्रापि सादृश्यवशादर्थप्रत्यये को दोषो येन नित्यत्वे दुरभिनिवेशः प्राप्नोति । तथा कल्पनायामन्तराले सत्त्वमप्यदृष्टं न कल्पितं स्यादिति ।

यच्चान्यदभिहितं व्यञ्जकानां प्रतिनियतत्वात् न युगपच्छ्रुतिरिति तदप्यश्रुतित-लङ्घितम् । समानेन्द्रियग्राह्येषु समानधर्मसु समानदेशेषु विषयिविषयेषु नियमायोगात् । तथाहि ओत्रं समानदेश-समानेन्द्रियग्राह्य-समानधर्मापन्नानामर्थानां ग्रहणाय प्रतिनियत-संस्कारकसंस्कार्यं न भवति इन्द्रियत्वात् चतुर्वत् । शब्दा वा प्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्यं न भवन्ति । समानदेश-समानेन्द्रियग्राह्य-समानधर्मापन्नत्वे सति युगपदिन्द्रियसंबद्ध-त्वात् घटादिवत् । सत्यत्तिपक्षेऽप्ययं दोषः समान इति न वाच्यं सृष्टिखण्डदीपदृष्टान्ताभ्यां कारकव्यञ्जकपक्षयोर्विशेषविद्वेरित्यलमतिर्जाह्नितेन ॥

यच्चान्यत् प्रवाहनित्यत्वेन वेदस्यापौरुषेयत्वमिति तत्र किं शब्दशास्त्रस्यानादि-नित्यत्वमुत विशिष्टानामिति । आद्ये पक्षे य एव शब्दा लौकिकास्त एव वेदिका इत्यस्य-मिदमभिधीयते वेद एवापौरुषेय इति । किन्तु सर्वेषामपि शास्त्राणामपौरुषेयतेति ।

अथ विशिष्टानुपूर्विका एव शब्दा अनादित्वेनाभिधीयन्ते तेषामवगतार्थानां अनव-गतार्थानां वा अनादिता स्यात् । यदि तावदुत्तरः पक्षस्तदा ज्ञानलक्षणमप्रामाण्यमनुष्यते । अथाद्यः पक्षः प्राप्नोति तद्ग्राह्यातारः किञ्चिज्ज्ञा भवेयुः सर्वज्ञा वा । प्रथमपक्षे दुरधि-गमसम्बन्धानामन्यथाप्यर्थस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् मिथ्यात्वलक्षणमप्रामाण्यं स्यात् । तदुक्तम् ।

अथमर्था नायमर्थ इति शब्दा वदन्ति नै ।

कल्पयोऽयमर्थः पुरुषैस्ते च सगादिविमुताः ॥

किञ्च । किञ्चिज्ज्ञानव्याख्यातार्थविशेषादग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यस्य खादे-च्छ्रुमांसमित्यपि वाक्यार्थः किं न स्यात् । संशयलक्षणमप्रामाण्यं वा ।

अथ सर्वविद्विदितार्थ एव वेदोऽनादिपरम्परायात् इति चेत् हन्त धर्मं चोदनेव प्रमाणमिति हतमेतत् । अतीन्द्रियार्थप्रत्यक्षीकरणसमर्थस्य पुरुषस्य सद्भावे च तद्वचन-स्यापि चोदनावदबोधकत्वेन प्रामाण्यादेदस्य पुरुषाभावविद्वेस्तत् प्रतिबन्धकं स्यात् ।

अथ तद्ग्राह्यातृणां किञ्चिज्ज्ञानत्वेपि व्यर्थव्याख्यानपरम्परयानवच्छिन्नसन्तानत्वेन सत्यार्थ एव वेदोऽवसीयत इति चेत् न । किञ्चिज्ज्ञानामतीन्द्रियार्थेषु निःसंशयव्याख्याना-योगादन्वेनाकृष्यमाणस्यान्वर्थानिष्टदेशपरिहारेणाभिमतपथप्रापणानुपपत्तेः ।

किञ्चानादिव्याख्यानपरम्परामतत्वेऽपि वेदार्थस्य गृहीतविसृतसम्बन्धवचनाकौशलः-दृष्टाभिप्रायतया व्याख्यानस्यान्यथैव करणात् अविस्वादायोगादप्रामाण्यमेव स्यात् । दृश्यन्ते शब्दानातना अपि ज्योतिःशास्त्रादिषु रहस्यं यथार्थमवचन्तेऽपि दुरभिसन्धेरन्यथा व्याचक्षाणाः केचिज्ज्ञानतोऽपि वचनाकौशलादन्यथोपदिशन्तः केचिच्च विसृतसम्बन्धा-प्रायाथातथ्यमभिदधाना इति । कथमन्यथा भावनाविधिनियोगवाच्यार्थैव प्रतिपत्तिर्वदे-स्यात् । अनुयाजवल्कादीनां श्रुत्यर्थानुसारिस्मृतिनिरूपणायां वा । तस्मादनादिप्रवाह-पतितत्वेऽपि वेदस्यायथार्थत्वमेव स्यादिति स्थितम् ।

यथोक्तमतीतानागतावित्यादि तदपि स्वमतनिमूर्खत्वेन विपरीतसाधनात् तदाभासमेवेति । तथाहि

अतीतानागतौ कालो वेदार्थज्ञविर्जितौ ।

• कालशब्दाभिधेयत्वादधुनातनकालवत् ॥ इति ॥

किञ्च कालशब्दाभिधेयत्वं अतीतानागतयोः कालयोर्ग्रहणे सति भवति । तद्-
ग्रहणञ्च नाध्वक्षतस्तयोरतीन्द्रिफत्वादानुमानतस्तद्ग्रहणोऽपि न साध्येन सम्बन्धः तयो
निश्चेतुं पार्यते । प्रत्यक्षगृहीतस्यैव तत्सम्बन्धाभ्युपगमात् । न च कालाख्यं द्रव्यं
मीमांसकस्यास्ति । प्रसङ्गसाधनाददोष इति चेन्न परं प्रति साध्यसाधनयो र्याप्यव्याप्क-
भावाभावात् । इदानीमपि देशान्तरे वेदकारस्याष्टकादेः सौगतादिभिरभ्युपगमात् ।

यदप्यपरं वेदाध्ययनमित्यादि तदपि विपक्षेऽपि समानम् ।

भारताध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

तदध्ययनवाच्यत्वादधुनाध्ययनं यथा ॥

इति ॥ यच्चान्यदुक्तमनवच्छिन्नसम्प्रदायत्वे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादिति । तत्र जीर्ण-
कूपारामादिभिः व्यभिचारनिवृत्तार्थमनवच्छिन्नसम्प्रदायत्वविशेषोऽपि विशेष्यस्यास्मर्य-
माणकर्तृकत्वस्य विचार्यमाणस्यायोग्यसाधनत्वम् । कर्तुरस्मरणं हि वादिनः प्रतिवादिनश्च
सर्वस्य वा वादिनश्चेदनुपलब्धेरभावाद्वा । आद्ये पक्षे पिठकत्रयेऽपि स्यादनुपलब्धेर-
विशेषात् । तत्र परैः कर्तुरनङ्गीकरणान्नोत्तेदत एवात्रापि न तदस्तु । अभावादिति चेदस्मा-
त्तदभावसिद्धावितरेतराश्रयत्वम् । सिद्धे हि तदभावे तन्निबन्धनं तदस्मरणं अस्माच्च तदभाव
इति प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेस्तदभावान्नितरेतराश्रयत्वं इति चेन्न । प्रामाण्येनाप्रामाण्यकारणस्यैव
पुरुषविशेषस्य निराकरणात् पुरुषमात्रस्यानिराकृतेः ।

अथातीन्द्रियार्थदर्शिनो भावादन्यस्य च प्रामाण्यकारणत्वानुपपत्तेः सिद्ध एव सर्वथा
पुरुषाभाव इति चेन्न । सर्वज्ञाभावो विभावितः । प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेरिति चेदितरेतरा-
श्रयत्वम् । कर्तुरस्मरणादिति चेच्चक्रकप्रसङ्गः । अभावप्रमाणादिति चेन्न तत्साधकस्यानुमानस्य
प्राक् प्रतिपादितत्वात् अभावप्रमाणोत्थानायोगात् । प्रमाणपञ्चकाभावे भावप्रमाणप्रवृत्तेः ।

प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणात् ॥ ०

इति । परैरभिधानात् । ततो न वादिनः कर्तुरस्मरणमुपपन्नं नापि प्रतिवादिनो-
ऽसिद्धेः । तत्र हि प्रतिवादी स्मरतीत्येककर्तारमिति । नापि सर्वस्य वादिनो वेदे कर्तुर-
स्मरणोऽपि प्रतिवादिनः स्मरणात् ।

ननु प्रतिवादिना वेदेऽष्टकादयो बहवः कर्तारः स्मर्यन्ते अतस्तत् स्मरणस्य विवाद-
विषयस्याप्रामाण्याद् भवेदेव सर्वस्य कर्तुरस्मरणमिति चेन्न । कर्तुर्विशेषविषय एवासौ
विवादो न कर्तृसामान्ये । अतः सर्वस्य कर्तुरस्मरणमप्यसिद्धम् । सर्वज्ञत्वज्ञानविज्ञान-
रहितो वा कथं सर्वस्य कर्तुरस्मरणमवैति । तस्मादपौरुषेयत्वस्य वेदे व्यवस्थापयितु-
मशक्यत्वात् तल्लक्षणस्याव्यापकत्वमसम्भवित्वं वा सम्भवति । गौरुषेयत्वे पुनः प्रमाणानि
बहूनि सन्ति येषु सजन्ममरणविगोत्रचरणादिनामश्रुतेरनेकपदसंहतिप्रतिनियमसंदर्शनात्
फलार्थपुरुषप्रवृत्तिविनिवृत्तिहेत्वात्मनां श्रुतेश्च मनुसूत्रवत् पुरुषकर्तृकैव श्रुतिरिति
वचनात् । अपौरुषेयत्वेऽपि वा न प्रामाण्यं वेदस्योपपद्यते तद्वैतूनां गुणानामभावात् ।

ननु न गुणकृतमेव प्रामाण्यं, किन्तु दोषाभावप्रकारेणापि । स च दोषाश्रयपुरुषा-
भावेऽपि निश्चीयते न गुणसद्भाव एवेति । तथाचोक्तम् ।

शब्दं दोषोद्भवस्तावद् वक्तुर्धीन इति स्थितम् ।

तदभावः क्वचित्तावद्गुणवद्भक्तकत्वतः ॥

तद्गुणैरपकृष्टानां शब्दं संक्रान्तसम्भवात् ।

यद्वा वक्तुरभावेन न सुदोषा निराश्रयाः ॥

इति । तदप्युक्तं पराभिप्रायापरिज्ञानात् । नास्माभिर्वक्तुरभावे वेदस्य प्रामाण्याभावः
समुद्भाव्यते किन्तु तदप्रामाण्यात्तृणां अतीन्द्रियार्थदर्शनादिगुणाभावे ततो दोषाणामनपोहि-
तत्वात् न प्रामाण्यनिश्चय इति । ततो पौरुषेयत्वेऽपि वेदस्य प्रामाण्यनिश्चयायोगात् नानेन
लक्षणस्याव्यापित्वमसम्भित्वं वा । इत्यलमतिजल्पितेन ॥ ९४ ॥

ननु शब्दार्थयोः सम्बन्धाभावादन्यापोहमात्राभिधायित्वादासप्रणीतादपि शब्दात् कथं
वस्तुभूतार्थावगम इत्यत्राह ॥ ९५ ॥

सहजा स्वभावभूता योग्यता शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकशक्तिस्तस्यां सङ्केतस्तद्वशात्
विस्फुटं शब्दादयः प्रागुक्ता वस्तुप्रतिपत्तिहेतव इति ॥ ९५ ॥

उदाहरणमाह ॥ ९६ ॥

ननु यएव शब्दाः सन्तरथं दृष्टास्त एवार्थाभावेऽपि दृश्यन्ते तत् कथमर्थाभिधायकत्व-
मिति । तदप्युक्तमनर्थकेभ्यः शब्दभ्योऽर्थवतामत्तत्वात् । न चान्यस्य व्यभिचारेऽनास्यासौ
युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । अन्यथा गोपालघटिकान्तर्गतस्य धूमस्य पावकस्य व्यभिचारे पर्वतादि-
धूमस्यापि तत्प्रसङ्गात् । यत्रतः परीक्षितं कार्यं कारणं नातिवर्तते इत्यन्यत्रापि समानम् ।
सुपरीक्षितो हि शब्दोऽर्थं न व्यभिचरतीति । तथाचान्यापोहस्य शब्दार्थत्वकल्पनं प्रयासमात्र-
मेव । न चान्यापोहः शब्दार्थो व्यतिष्ठते प्रतीतिविरोधात् । न हि गवादिशब्दप्रवणोद-
गवादिव्यावृत्तिः प्रतीयते । ततः साक्षादिमत्पदार्थं प्रवृत्तिदर्शनादगवादिबुद्धिजनकं तत्र
शब्दान्तरं मृष्यम् ।

अथैकस्मादेव गोशब्दार्थद्वयस्यापि, सम्भावनात्पार्थः शब्दान्तरेत्येति चेन्नैवमेकस्य
परस्परविसृष्टार्थद्वयप्रतिपादनविरोधात् ।

किञ्च गोशब्दस्यागोव्यावृत्तिविषयत्वे प्रथममगौरिति प्रतीयेत । न चैवमतो
नान्यापोहः शब्दार्थः । किञ्चापोहाख्यं सामान्यं वाच्यत्वेन प्रतीयमानं चर्युदासरूपं
प्रसव्यरूपं वा । प्रथमपक्षे गोत्वमेव नामान्तरेणोक्तं स्यादभावाभावस्य भावान्तरस्वभावेन
व्यवस्थितत्वात् ।

कश्चायमश्वादिनिवृत्तिलक्षणो भावोऽभिधीयते न तावत् स्वलक्षणरूपस्तस्य सकल-
विकल्प-वाग्गोचरातिक्रान्तत्वात् । नापि शावलेयादिव्यक्तिरूपः तस्यासामान्यत्वप्रसङ्गात् ।
तस्मात् सकलगोव्यक्तिष्वनुवृत्तप्रत्ययजनकं तत्रैव प्रत्येकं परिसमाप्ता वर्तमानं सामान्य-
मेव गोशब्दवाच्यम् । तस्यापोह इति नामकरणे नाममात्रं भिद्येत नार्थ इति । अतो नाद्यः
पक्षः श्रेयान् । नापि द्वितीयो गोशब्दादेः क्वचिद्वाच्योऽर्थं प्रवृत्त्ययोगात् तुच्छाभावाभ्युपगमे
परमतप्रवेशानुसङ्गाच्च ।

किञ्च गवादयो ये सामान्यशब्दा ये च शावलेयादयः तेषां भवदभिप्रायेण पर्यायता
स्यादर्थभेदाभवाद्दृष्टपादपादिशब्दवत् । न खलु तुच्छाभावस्य भेदो युक्तो वस्तुन्येव

संघट्टैकत्वनानात्वादिविकल्पानां प्रतीतेः । भेदे वा अभावे वा वस्तुतापत्तिस्तद्व्युत्पत्त्या-
द्वस्तुत्वस्य । न चापोह्यलक्षणसम्बन्धिभेदाद्भेदः । प्रमेयाभिधेयादिशब्दानामप्रवृत्ति-
प्रसङ्गात् । व्यवच्छेद्यस्यातद्वृत्त्यापि अप्रमेयादिरूपत्वे ततो व्यवच्छेदायोगात् कथन्तत्र
सम्बन्धिभेदाद्भेदः ।

किञ्च शावलेयादिष्वेकोऽपोहो न प्रसज्येत किन्तु प्रतिव्यक्तिभिन्न एव स्यादथ शाव-
लेयादयस्तत्र भिन्दन्ति तर्ह्यश्चादयोऽपि भेदका सा भूवन् यस्यान्तरङ्गाः, शावलेयादयो न भेद-
कास्तस्याश्चादयो भेदका इत्यतिसाहचसम् । वस्तुनोऽपि सम्बन्धिभेदाद्भेदो नोपलभ्यते
किमुतावस्तुनि । तथाद्येकएव देवदत्तादिः कटककुण्डलादिभिरभिसम्बन्धयमानो, न
नानात्वमास्तिद्रुवानः समुपलभ्यते इति ।

भवतु वा सम्बन्धिभेदाद्भेदः तथापि न वस्तुभूतसामान्यमन्तरेणान्यापोहाश्रयः सम्बन्धी
भवतां भवितुमर्हति । तथाहि यदि शावलेयादिषु वस्तुभूतसामान्याभावोऽस्यादिपरिहारेण
तत्रैव विशिष्टाभिधानप्रत्ययो कथं स्याताम् । ततः सम्बन्धिभेदाद्भेदमिच्छतापि सामान्यं
वास्तवमङ्गीकर्तव्यमिति ।

किञ्चापोह्यशब्दार्थपक्षे सङ्केत एवानुपपन्नः तद्ग्रहणोपायासम्भवात् न प्रत्यक्षं तद्-
ग्रहणसमर्थं तस्य वस्तुविषयत्वादन्यापोहस्य चावस्तुत्वात् । अनुमानमपि न तत्सद्भावमवबो-
धयति तस्य कार्यस्वभावलिङ्गसम्पाद्यत्वात् । अपोहस्य निरुपाख्यत्वेनानर्थक्रियाकारित्वेन
च स्वभावकार्ययोरसम्भवात् ।

किञ्च गोशब्दस्यागोऽपोहाभिधायित्वे गौरित्यत्र गोशब्दस्य किमभिधेयं स्यात् अज्ञा-
तस्य विधिनिषेधयोरनधिकारात् । अगोनिवृत्तिरिति चेदितरेतराश्रयत्वम् अगोव्यवच्छेदो
हि अगोनिश्चये भवति । स चागो गौनिवृत्तप्रात्मा गौश्चागोव्यवच्छेदरूप इति । अगौरि-
त्यत्रोत्तरपदार्थोऽप्यनयेव दिशा चिन्तनीयः ।

नृत्वगौरित्यत्रान्य एव विधिरूपो गोशब्दाभिधेयस्तदापोहः शब्दार्थ इति विघटेत
तस्मादपोहस्योक्तयुक्त्या विचार्यमाणस्यायोगान्न्यापोहःशब्दार्थ इति स्थितं सहजयोग्यता-
वशाच्छब्दादयो वस्तुप्रतिपत्तिहेतव इति ॥

स्मृतिरनुपहतेयं प्रत्यभिज्ञानवशा
प्रमित्तानेरतचिन्ता लैङ्गिकं सङ्गतार्थम् ।
प्रवचनमनवद्यं निश्चितं देववाचा
रचितमुचितवाग्भिस्तथ्यभेतेन गीतम् ॥ ९६ ॥

इति परीक्षामुखस्य लघुवृत्तौ परोक्षप्रपञ्चः तृतीयः रुमुद्देशः ॥ ० ॥

अथ स्वरूपसंख्याविप्रतिपत्तिं निराकृत्य विषयविप्रतिपत्तिनिरासार्थम्यह ॥ ९ ॥

तस्य प्रमाणस्य ग्राह्योऽर्थो विषय इति यावत् । स एव विशिष्यते । सामान्यविशेषा-
त्मा । सामान्यविशेषो वक्ष्यमाणसङ्गणो तावात्मानो यस्येति द्विग्रहः । तदुभयग्रहणमात्म-
ग्रहणञ्च केवलं सामान्यस्य विशेषस्य तदुभयस्य वा स्वतन्त्रस्य प्रमाणविषयत्वप्रतिषेधार्थम् ।
तत्र सन्मात्रदेहस्य परमब्रह्मणो निरस्तत्वात् तदितरद्विचार्यते । तत्र साध्यैः प्रधानं
सामान्यमुक्तम् ।

त्रिगुणमधिदेकिविषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥ °

इति वचनात् । तच्च केवलं प्रधानं महदादिकार्यनिष्पादनाय प्रवर्तमानं किमप्यपेक्ष्य प्रवर्तते निरपेक्षं वा । प्रथमपक्षे तद्विमित्तं वाच्यं यदपेक्ष्यं प्रवर्तते ।

ननु पुरुषार्थ एव तत्र कारणं पुरुषार्थेन हेतुना प्रधानं प्रवर्तते । पुरुषार्थश्च द्वेषा । शब्दाद्युपलब्धिगुणपुरुषान्तरविवेकदर्शनञ्चेत्यभिधानादिति चेत् सत्यं तथा प्रवर्तमानमपि बहुधानेकं पुरुषवृत्तिं कञ्चिदुपकारं समासादयत् प्रवर्ततानासादयद्वा । प्रथमपक्षे च उपकार-स्तस्मान्निष्पन्नोऽभिन्नो वा । यदि भिन्नस्तदा तस्येति व्यपदेशाभावः सम्बन्धाभावात् तदभावश्च समवायादेरनभ्युपगमात् । तादात्म्यश्च भेदविरोधीति ।

अथाभिन्न उपकार इति पक्ष आश्रीयते तदा प्रधानमेव तेन कृतं स्यात् ।

अथोपकारनिरपेक्षमेव प्रधानं प्रवर्तते तर्हि मुक्तात्मानं प्रत्यपि प्रवर्तताविशेषात् । एतेन निरपेक्षप्रवृत्तिपक्षोऽपि प्रत्युक्तः तत एव ।

किञ्च सिद्धे प्रधाने सर्वमेतदुपपन्नं स्यात् । न च तत्सिद्धिः कुतश्चिन्निश्चीयत इति ।

ननु कार्याणामेकान्वयदर्शनात् एककारणप्रभवत्वं भेदानां परिणामदर्शनाच्चेति तदप्यचारुचर्चितम् । सुखदुःखमोहरूपतया घटादेरन्वयाभावादतस्तत्त्वस्यैव तथोपलम्भात् ।

अथान्तस्तत्त्वस्य न सुखादिपरिणामः किन्तु तथा परिणममानप्रधानसंस्पर्शात् आत्मनोऽपि तथाप्रतिभास इति तदप्यनुपपन्नम् । अप्रतिभसमानथापि संस्पर्शकल्पनायां तत्त्वयत्ताया निश्चेतुमशक्तेः । तदुक्तम् ।

संस्पर्शादविभागश्चेदयोगोलकवृत्तिवत् ।

भेदाभेदव्यवस्थैवमुच्छिन्ना सर्ववस्तुषु ॥ इति ।

यदपि परिमाणान्तरं साधनं तदप्येकप्रकृतिकेषु घटघटीशरावोदञ्चनादिषु ऋनेकप्रकृ-तिकेषु पटकुटमुकुटशकटादिषु चोपलम्भात् ऋनेकान्तिकमिति न ततः प्रकृतिसिद्धिः ।

तदेवं प्रधानग्रहणोपायासम्भवात् संभवे वा ततः कार्यादयायोगाच्च यदुक्तं परेण ।

प्रकृतेर्महाङ्गतोऽहङ्कारः तस्माद् गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि ॥

इति सृष्टिक्रमो - मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

• षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

इति स्वरूपाख्यानश्च बन्धगामुतसौरूप्यवर्णनमिवावद्विषयत्वादुपेक्षामर्हति । असूक्त-स्यांकाशस्य पृथिव्यादेश्चैककारणकत्वायोगाच्च । अन्यथा अचेतनादपि पञ्चभूतकदम्बकाचेतन्य-सिद्धिश्चावृत्तिकमतसिद्धिप्रसङ्गात् सांख्यगन्ध एव न स्यात् ।

सत्कार्यवादप्रतिषेधश्चान्यत्र विस्तरेणोक्त इति नेहोच्यते संक्षेपपत्वादस्येति । तथा विशेषा एव तत्त्वं तेषामसमात्रैव विशेषेभ्योऽशेषात्मना विशेषात्मकत्वात् सामान्यस्यैक-स्यानेकत्र व्यापारां प्रवर्तमानस्य सम्भवाभावाच्च । तस्यैकव्यक्तिनिष्ठस्य सामस्येनोपलब्धस्य तदेव व्यक्तान्तरेऽनुपलम्भप्रसङ्गात् उपलम्भे वा तन्नानात्वायतेर्गुणपञ्चदेशतया सामस्येनोपलब्धेः तद्व्यक्तिवदन्यथा व्यक्तयोऽपि भिन्ना माभूवन्निति । ततो बुद्धयभेद एव सामान्यम् । तदुक्तम् ।

एकत्र दृष्टो भावो हि क्वचिन्नान्यत्र दृश्यते ।

तस्मान्न भिन्नमस्तीत्यात् सामान्यं बुद्धयभेदतः ॥ इति ॥

ते च विशेषाः परस्परसम्बन्धा एव तत्सम्बन्धस्य विशीर्यमाणसायोगात् । एकदेशेन सम्बन्धे अणुघटकेन युगपीठयोगादयोः घटंशतापत्तेः सर्वात्मनामिसम्बन्धे पिच्छसंशुभ्रान्-
कत्वापत्तेः । अवयविनिषेधाच्च सम्बन्धत्वनेषामुपपद्यतएव तन्निषेधस्य वृत्तिविकल्पादि-
बाधनात् । तथाहि अवयव्या अवयविनि वर्तन्त इति नाभ्युपगतम् । अवयवी चावयवेषु
वर्तमानः किमेकदेशेन वर्तते सर्वात्मना वा । एकदेशेन वृत्तावयवान्तरप्रसङ्गस्यत्रापि
एकदेशान्तरेणावयविनो वृत्तावनवस्था । सर्वात्मना वर्तमानोऽपि प्रत्ययवयं स्वभावमेवेन
वर्तताहोष्विकल्पेति । प्रथमपक्षे अवयविविबहुत्वमिति । द्वितीयपक्षे तु अवयवाना-
धिकरूपत्वापत्तिरिति प्रत्येकं परिचमास्य वृत्तावयवविबहुत्वमिति । तथा यद्वयं सर्वा-
पक्षभ्यते तद्वास्तव्यं यथा गगनेन्द्रीवरम् । नोपलभ्यते चावयवेषु अवयवीति । तथा यदग्रहे
यद्बुधभावः तत्तर्ता नार्थान्तरं यथा वृक्षाग्रहे वनमिति । ततश्च निरंशा एवान्योऽप्या-
संस्पर्शिनो रूपादिपरमाणवः । ते चैकक्षणस्थायिनो न नित्याः विनाशं प्रत्यन्यामपेक्षणात् ।
प्रयोगश्च यो यद्वाचं प्रत्यन्यानपेक्षः स तत्स्वभावनियतो यथान्तरां कारणसामग्री ।
स्वकार्यनाशोहि सुबुगरादिना क्रियमाणस्ततो भिन्नो वा क्रियते । भिन्नस्य करणे घटस्य
स्थितिरेव स्यात् ।

अथ विनाशसम्बन्धान्नुद् इति व्यपदेश इति चेत् भावाभावयोः कः सम्बन्धः ।
न तावत्तादात्म्यं तयोर्भेदात् । नापि तदुत्पत्तिरभावस्य कार्याधारत्वाघटनात् । अभिन्नस्य
करणे घटादिरेव कृतः स्यात्तत्र च प्रागेव निष्पन्नत्वाद्ग्रथं करणमित्यन्यानपेक्षत्वं विद्वमिति
विनाशस्वभावनियतत्वं साधयत्येव । न चिद्वे चानित्यानां तत्स्वभावनियतत्वे तदितरेषा-
मात्मादीनां विमल्यधिकरणभावापन्नानां स्वस्वादिना साधनेन तद्दृष्टान्तात् भवत्येव क्षण-
स्थितिस्वभावत्वम् । तथाहि यत् सत् तत् सर्वं एकक्षणस्थितिस्वभावं यथा घटः ।
सन्तश्चासौ भावा इति ।

अथवा सत्त्वमेव विपक्षे बाधकप्रमाणत्वेन दृष्टान्तनिरपेक्षमशेषस्य वस्तुनः क्षण-
कत्वमुपपादयति । तथाहि सत्त्वमर्थक्रियया धीप्तमर्थक्रिया च क्रमयोगपद्याभ्यां ते च
नित्याद्विवर्तमाने स्वव्याप्यामर्थक्रियामाकाय नित्यवर्तते सापि स्वव्याप्यं सत्त्वमिति नित्यस्य
क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् सत्त्वासम्भावनं विपक्षे बाधकप्रमाणमिति । नहि
नित्यस्य क्रमेण युगपद्वा सा सम्भवति । नित्यस्यैकेनेव स्वभावेन पूर्वपरकालभाविकार्यद्वयं
कुर्वतः कार्यभेदकत्वात् तस्यैकस्वभावत्वात् ।

तथापि कार्यनानात्वे अन्यत्र कार्यभेदात् कारणभेदकल्पना विफलैव स्यात् । तादृश-
मेकमेव किञ्चित् कारणं कल्पनीयं येनैकस्वभावेन एकेनेव चराचरमुत्पद्यते इति ।

अथ स्वभावनानात्वमेव तस्य कार्यभेदादिष्यत इति चेत्तर्हि ते स्वभावास्तस्य सर्वदा
सम्भविनः तदा कार्यसाक्यं नोचेत्तदुत्पत्तिकारणं वाच्यम् । तस्मादेवमित्येकस्वभावात्
तदुत्पत्तौ तत्स्वभावानां सदा सम्भवात् सैव कार्याणां युगपत्प्राप्तिः । सहकारिक्रमापेक्षया
तत्स्वभावानां क्रमेण भावान्नोक्तदोष इति चेत्तदपि न साद्युसङ्गतम् । नित्यस्य समर्थस्य
परापेक्षायोगात् । तेः सामर्थ्यकरणे नित्यतादानिः ।

तस्माद् भिन्नमेव सामर्थ्यं तेर्विधीयत इति न नित्यतादानिरिति चेत्तर्हि नित्यस-
मर्थित्करमेव स्यात् । सहकारिजनितसामर्थ्यस्यैव कार्यकारित्वात् तत्सम्बन्धात् तस्यापि

कार्यकारित्वे तत्सम्बन्धकस्यैवत्वत्वे सामर्थ्यनानात्वाभावात् कार्यभेदः । अनेकत्वभावत्वे-
क्रमवृत्ते च कार्यवत् तस्यापि साङ्कर्यमिति सर्वमावर्तते इति चक्रकप्रसङ्गः ।

तस्मान्न क्रमेण कार्यकारित्वं नित्यम् । नापि युगपदशेषकार्याणां युगपदुत्पत्तौ
द्वितीयस्तस्य कार्याकरणादनर्थक्रियाकारित्वेनावस्तुत्वप्रसङ्गादिति नित्यम् क्रमयोगपद्या-
भावः सिद्ध एवेति शैब्यताः प्रतिपेदिरे । तेऽपि न युक्तवादिनः । सजातीयैतरव्यावृत्तात्मनां
विशेषाणामनंशानां, प्राहकस्य प्रमाणाभावात् प्रत्यक्षस्य स्थिरस्थूलसाधारणाकारवस्तु-
प्राहकत्वेन निरर्थकत्वप्रवृत्त्यायोगात् । न हि परमाणवः परस्परसम्बन्धाच्चतुरादिबुद्धौ
प्रतिभान्ति तथासत्यविवादेप्रसङ्गात् ।

अथानुभूयन्त एव प्रथमं तथाभूताः क्षणाः पश्चात्तु विकल्पवासनावलादान्तरादन्तराला-
नुपलम्बलक्षणाद्वाद्याद्याविद्यमानोऽपि स्थूलाद्याकारो विकल्पबुद्धौ चकारित्त स च तदाकारे-
णानुरन्धमानः स्वव्यापारं तिरस्कृत्य प्रत्यक्षव्यापारपुरःसरत्वेन प्रवृत्तत्वात् प्रत्यक्षायत इति ।
तदप्यतिशालविलसितम् । निर्विकल्पकशोधनानुपलक्षणात् । सृष्टीते हि निर्विकल्पके तयो-
र्भेदे अन्याकारानुरागस्यान्यत्रकल्पना युक्ता स्फटिकजपाकुसुमयोरिव नान्यथेति ।

एतेन तयोः युगपदुत्पत्तेर्लघुवृत्तेर्वा तदेकत्वाध्यवसाय इति निरस्तम् । तस्यापि कोश-
धानप्रत्येयत्वादिति । केन वा तयोरेकत्वाध्यवसायो न तावद्विकल्पेन तस्याविकल्पवार्तान-
भिन्नत्वात् । नाप्यनुभवेन तस्य विकल्पगोचरत्वात् । न च तदुभयाविषयं तदेकत्वध्यव-
साये समर्थमितिप्रसङ्गात् । ततो न प्रत्यक्षबुद्धौ तथाविधविशेषावलीसः । नाप्यनुमानबुद्धौ
तदविनाभूतस्वभावकार्यलिङ्गाभावादानुपलम्बोऽसिद्ध, एवानुवृत्ताकारस्य स्थूलाकारस्य चोप-
लब्धेरुक्तत्वात् ।

यदपि परमाणूनामेकदेशेन सर्व्वात्मना वा सम्बन्धो नोपपद्यत इति तत्रानभ्युपगम
एव परिहारः । स्तिग्धरुक्षाणां सजातीयानाञ्च ह्यधिकगुणानां कथञ्चित्कृत्वाकारपरि-
णामात्मकस्य सम्बन्धस्याभ्युपगमात् । यच्चावयविनिवृत्तिविकल्पादिबाधकमुक्तं तत्रावयविनो
वृत्तिरेव यदि नोपपद्यते तदा न वर्तते इत्यभिधातव्यम् । नैकदेशादिविकल्पस्तस्य विशेषा-
न्तरीयकत्वात् । तथाहि नैकदेशेन वर्तते नापि सर्व्वात्मनेत्युक्ते प्रकारान्तरेण वृत्तिरित्यभि-
हितं स्यात् अन्यथा न वर्तते इत्येव वक्तव्यम् । इति विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुमानरूप-
त्वात् कथञ्चित् तादात्म्यरूपेण वृत्तिरित्यवधीयते । तत्र यथोक्तदोषाणामनवकाशात् ।
विरोधादिदोषश्चाग्रे प्रतिषेध्यत इति नेह प्रतन्यते ।

यच्चैकक्षणव्यापित्वे साधनं “यो यद्भावं प्रति” इत्याद्युक्तं तदप्यसाधनम् । अस्ति-
द्विदोषबुद्धत्वात् । तत्रान्यानपेक्षत्वं तावदासिद्धं घटाद्यभावस्य सुदृगरादिध्यापारान्वय-
व्यतिरेकानुविधायित्वात् । तत्कारणत्वोपपत्तेः । कपालादिपर्यायान्तरभावो हि घटादे-
रभावस्तुच्छाभावस्य सकलप्रमाणगोचरातिक्रान्तत्वात् ।

किञ्चाभावो यदि स्वतन्त्रो भवेत् तदान्यानपेक्षत्वं विशेषणं युक्तम् । न च शैब्यतमते
कोऽस्ति इति हेतुप्रयोगानवतार एवानेकान्तिकञ्चिदं शालिज्जीवस्य कोद्रवाङ्कुरजननं प्रत्यन्या-
नपेक्षत्वेऽपि तज्जननस्वभावानियतत्वात् तत्स्वभावत्वे सति इति विशेषणान्न दोष
इति चेन्न । सर्वथा पदार्थानां विनाशस्वभावसिद्धेः । पर्यायरूपेणैव हि भावानामुत्पाद-
विनाशावङ्गीक्रियेते । न द्रव्यरूपेण समुवेति त्रिलयसृष्टति भावो नियमेन पर्यायेण यद्य
नोवेति नो विनश्यति भावनया लिङ्गितो नित्यं इति वचनात् ।

न हि निरन्वयविनाशे पूर्वज्ञानस्य ततो, वृत्ताच्छिन्निभः प्रकायितस्यैव उत्तरज्ञानस्य
उत्पत्तिर्घटते द्रव्यरूपेण कथञ्चिदत्यक्तरूपस्यापि सम्भवात् । न सर्वथा भावानां विनाश-
स्वभावत्वं युक्तम् । न च द्रव्यरूपस्य ग्रहीतुमशक्यत्वाद्भावः तद्ग्रहणोपायस्य प्रत्यभिज्ञानस्य
बहुलमुपलभ्युत् तत्प्राप्त्याप्यस्य हि प्रागेवोक्तत्वात्, उत्तरकार्योत्पत्त्यन्यथानुपपत्तेश्च सिद्ध-
त्वात् ।

यच्चान्यत् साधनं सत्त्वाख्यं तदपि विपक्षवत् सपक्षेऽपि समानत्वात् न साध्यसिद्धि-
निवन्धनम् । तथाहि सत्त्वमर्थक्रियया व्याप्तमर्थक्रिया च क्रमयोगप्रवृत्त्याभ्यां ते च क्षणिका-
द्विवर्त्तमाने स्वव्याप्यामर्थक्रियामादाय निवर्त्तते सा च निवर्त्तमाना स्वव्याप्यं सत्त्वमिति
नित्यस्यैव क्षणिकस्यापि खरविषाणवदसत्त्वमिति न तत्र सत्त्वव्यवस्था ।

न च क्षणिकस्य वस्तुनः क्रमयोगप्रवृत्त्याभ्याम् अर्थक्रियाविरोधोऽसिद्धस्तस्य देशकृतस्य
कालकृतस्य वा क्रमस्यासम्भवात् । अवस्थितस्यैकस्य हि नानादेशकालकलाव्यापित्वं देशक्रमः
कालक्रमश्चाभिधीयते । न च क्षणिके सोऽस्ति ।

यो यत्रैव स तत्रैव यो यदैव तदैव सः ।

न देशकालयोर्व्याप्तिर्भावानामिह विद्यते ॥

इति स्वयमभिधानात् ।

न च पूर्वोत्तरज्ञानां एकसन्तानापेक्षया क्रमः सम्भवति । सन्तानस्य वास्तवत्वेन
तस्यापि क्षणिकत्वेन क्रमायोगात्, अक्षणिकत्वेऽपि वास्तवत्वे तेनैव सत्त्वादिसाधनमने-
कान्तिकम् । अवास्तवत्वेन तदपेक्षः क्रमो युक्त इति । नापि योगपद्येन तत्रार्थक्रिया सम्भवति
युगपदेकेन स्वभावेन नानाकार्यकरणे तत्कार्यैकत्वं स्यान्नानास्वभावकल्पनायां ते स्वभावा-
स्तेन व्यापनीयास्तत्रैकेन स्वभावेन तद्ग्रहणौ तेषामेकस्वरूपता नानास्वभावेन चेदनवस्था ।

अथेकत्रैकस्योपादानभाव एवाऽन्यत्र सहकारिभाव इति न स्वभावभेद इष्यते । तर्हि
नित्यस्यैकरूपस्यापि वस्तुनः क्रमेश्च नानाकार्यकारिणः स्वभावभेदः कार्यसाङ्ग्यं मायुक्
अक्रमात् क्रमिणामनुत्पत्तेर्नैवमिति चेत् एकानंशकारणा युगपदेककारणसाध्यानेककार्य-
विरोधादक्रमिणोऽपि न क्षणिकस्य कार्यकारित्वमिति ।

किञ्च भवत्यसौ सतोऽसतो वा कार्यकारित्वम् । सतः कार्यकर्तृत्वे सकलकालकला-
व्यापित्वानामेकक्षणवृत्तिप्रसङ्गः । द्वितीयपक्षे खरविषाणादेरपि कार्यकारित्वम् असत्त्वा-
विशेषात् सत्त्वलक्षणस्य व्यभिचारश्च । तस्मान्न विशेषकान्तपक्षः श्रेयान् । नापि सामान्यविशेषौ
परस्परानपेक्षोऽस्ति यौगमत्तमपि युक्तियुक्तमवभाति । तयोरन्योन्यभेदे ह्योरन्यतरस्यापि
व्यवस्थापयितुमशक्तेः । तथाहि विशेषास्तावत् द्रव्यगुणकर्मात्मानः सामान्यन्तु परापरभेदाद्
द्विविधम् । तत्र परसामान्यात् सत्त्वलक्षणादिशेषाणां भेदेऽसत्त्वापत्तिरिति । तथाच प्रयोगः ।
द्रव्यगुणकर्माख्यसद्रूपाणि सत्त्वादत्यन्तं भिन्नत्वात् प्रागभावादिवदिति न सामान्यविशेष-
समवायैर्व्यभिचारः । तत्र स्वरूपसत्त्वस्याभिन्नस्य परैरभ्युपगमात् ।

ननु द्रव्यादीनां प्रमाणीपपन्नत्वे धर्मिग्राहकप्रमाणबाधितो हेतुर्येन हि प्रमाणेन
द्रव्यादयो निश्चीयन्ते तेन तत्सत्त्वमपीति ।

अथ न प्रमाणप्रतिपन्ना द्रव्यादयः तर्हि हेतोरान्तर्यासिद्धिरिति तदयुक्तम् । प्रसङ्गसाध-
नात् प्रागभावादौ हि सत्त्वाद्भेदोऽसत्त्वेन व्याप्त उपलभ्यते । ततश्च व्याप्यस्य द्रव्यादावभ्युप-
गमो व्यापकाभ्युपगमनान्तरीयक इति प्रसङ्गसाधने अत्र दोषस्याभावात् । एतेन द्रव्यादीना-

मप्यद्रव्यादित्त्वं द्रव्यत्वादेर्भेदे चिन्तितं बोद्धव्यम् । कथं वा वस्तुं पदार्थानां परस्परं भेदे प्रतिनियतस्वरूपव्यवस्था । द्रव्यस्य हि द्रव्यमिति व्यपदेशस्य द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाद्विधाने ततः पूर्वं द्रव्यस्वरूपं किञ्चिद्द्वयार्थं येन सह द्रव्यत्वाभिसम्बन्धः स्यात् । द्रव्यमेव स्वरूपमिति चेत् न तद्व्यपदेशस्य द्रव्यत्वाभिसम्बन्धनिवृत्त्यनङ्गताया स्वरूपत्वाधीनात् । सत्त्वं निजं रूपमिति चेत् न । तस्यापि वस्तुसम्बन्धादेव तद्व्यपदेशकरणात् । एवं गुणादिष्वपि वाच्यम् । केवलं सामान्यविशेषसमवायानामेव स्वरूपसत्त्वेन तथा व्यपदेशोपपत्तेः तत्रयव्यवस्थैव स्यात् ।

ननु जीवादिपदार्थानां सामान्यविशेषात्मकत्वं स्याद्वादिभिरभिधीयते । तयोश्च वस्तुनो भेदाभेदाविति । ती च विरोधादिदोषोपनिपातात् नैकत्र सम्भविनाविति । तथा हि भेदाभेदयोर्विधिप्रतिषेधयोरेकत्राभिन्ने वस्तुन्यसम्भवः शीतोष्णस्पर्शयोरिवेति । भेदस्यान्यदधिकरणमभेदस्यान्यदिति वैयधिकरण्यम् । यस्यात्मानं पुरोधाय भेदो यच्च समाश्रित्याभेदः तावात्मानो भिन्नो चाभिन्नो च । तत्रापि तथा परिकल्पनादनवस्था येन रूपेण भेदः तेन भेदस्याभेदश्चेति सङ्करः । येन भेदस्तीनाभेदो येनाभेदस्तेन भेद इति व्यतिकरः । भेदाभेदात्मकत्वे च वस्तुनोऽसाधारणाकारेण निश्चेतुमशक्तेः संशयस्तत्राप्रतिपत्तिः ततोऽभावः । इत्यनेकान्तात्मकमपि न सौख्यमाभजतीति केचित् ।

तेऽपि न प्रतीतिकवादिनः । विरोधस्य प्रतीयमानयोरसम्भवात् । अनुपलम्भसाध्यो हि विरोधस्तत्रोपलभ्यमानयोः को विरोधः । यच्च शीतोष्णस्पर्शयोरिवेति दृष्टान्तस्तथोक्तं तच्च धूपदहनाद्येकावयविनः शीतोष्णस्पर्शस्वभावस्योपलब्धेरयुक्तमेव । एकस्य चलाचलरक्तारक्तावृत्तानावृत्तादिविरुद्धधर्माणां युगपदुपलब्धेः प्रकृतयोरपि न विरोध इति । एतेन वैयधिकरण्यमप्यपास्तम् । तयोरेकाधिकरणत्वेन प्रतीतेः । अत्रापि प्रागुक्तनिदर्शनान्येव बोद्धव्यानि ।

यश्चानवस्थानं दूषणं तदस्मि स्याद्वादिमतानभिन्नेरेवापादितम् । तन्मतं हि सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यविशेषावेव भेदः । भेदच्चनिना तयोरेवाभिधानात् द्रव्यरूपेणभेद इति । द्रव्यमेवाभेदः । एकानेकात्मकत्वाद् वस्तुनः ।

यदि वा भेदनयप्राधान्येन वस्तुधर्माणामानन्तरान्नानवस्था । तथाहि यत्सामान्यं यच्च विशेषः तयोर्नुवृत्तव्यावृत्ताकारेण भेदस्तथीत्यर्थक्रियाभेदात् तद्भेदश्च शक्तिभेदात् सोऽपि सहकारिभेदादित्यनन्तधर्माणामङ्गीकरणात् कुतोऽनवस्था । तथाचोक्तम् -

सूक्ष्मत्तिकरौमाहुरनवस्थां हि दूषणम् । -

वस्त्वानन्तेऽप्यशक्तौ च नानवस्थापि वार्यते ॥ इति ।

यो च सङ्करव्यतिकरो तावपि भेदकज्ञाननिदर्शनेन सामान्यविशेषदृष्टान्तेन च परिहृतौ । अथ तत्र तथाप्रतिभासनं परस्यापि वस्तुनि तथैव प्रतिभासोऽस्तु तस्य पक्षपाताभावात् । निर्वीति संशयोऽपि न युक्तः । तस्य चलितप्रतिपत्तिरूपत्वात् अचलितप्रतिभासे दुर्घटत्वात् । प्रतिपन्ने वस्तुन्यप्रतिपत्तिरित्युक्तिसाहसम् । उपलब्ध्यभिधानादनुपलम्भोऽपि न सिद्धस्ततो नाभाव इति दृष्टेष्टाविरुद्धमनेकान्तशासनं सिद्धम् । एतेनावयवावयविनोर्गुणगुणिनोः कर्म-तद्गतोश्च कथञ्चिद्भेदाभेदौ प्रतिपादितौ बोद्धव्यौ ।

अथ समवायवशाद्भिन्नेष्वपि अभेदप्रतीतिरनुत्पन्नवस्तुत्वाख्यज्ञानस्येति चेत् । तस्यापि ततो भिन्नस्य व्यवस्थापयितुमशक्तेः । तथाहि, समवायवृत्तिः स्वसमवायिषु वृत्तिमती स्यादवृत्तिमती वा । वृत्तिमत्त्वं स्येनैव वृत्तान्तरेण वा । न तावदाद्यः पक्षः समवायान-

भ्युपगमात् । पञ्चानां समवायित्वमिति वचनात् । वृत्तान्तरकृतीनायां तदपि स्वस्वम्बन्धिषु वर्तते न वेति कस्यानायां वृत्तान्तरपरम्पराप्राप्तेरभवत्त्या । वृत्तान्तरस्य स्वस्वम्बन्धिषु वृत्तान्तरानभ्युपगमात् नानवच्छेदिति चेत् तर्हि समवायेऽपि वृत्तान्तरं भाव्यम् ।

अथ समवायो न स्वस्वम्बन्धित्वरङ्गीक्रियते । तर्हि प्रख्यामाश्रितत्वमिति ग्रन्थो विदध्यते ।

अथ समवायिषु सत्स्वेव समवायप्रतीतेस्तस्याश्रितत्वमुपकल्पयते । तर्हि वृत्तद्वयेषु सत्स्वेव दिग्विस्तृत्येदमतः पूर्वेषु इत्यादिज्ञानस्य कालावधिषु च परापरदिप्रत्ययस्य सद्भावात् तयोरेपि तदाश्रितत्वं स्यात् । तथाचायुक्तमेतत् अन्यत्र नित्यद्वयेभ्य इति ।

किञ्च समवायस्यानाश्रितत्वे सम्बन्धरूपतेव न घटते । तथा च प्रयोगः समवायो न सम्बन्धः अनाश्रितत्वात् दिगादिवदिति ।

अथ समवायस्य धर्मिणः कथञ्चित्तादात्म्यरूपस्यानेकस्य स्वपरैः प्रतिपन्नत्वात् धर्मिण-
प्रसङ्गप्रमाणवाधा आश्रयासिद्धिश्च न वाच्येति । तस्याश्रितत्वेऽप्येतदभिधीयते । न समवाय एकः सम्बन्धात्मकत्वे सत्याश्रितत्वात् संयोगवत् । सत्तयानेकान्त इति सम्बन्ध-
विशेषणम् ।

अथ संयोगे निविद्धशिथिलादिप्रत्ययनानात्वात् नानात्वं नान्यत्र विपर्ययादिति चेत् । समवायेऽप्युत्पत्तिमत्त्वं न चरत्त्वं प्रत्ययनानात्वस्य सुलभत्वात् । सम्बन्धभेदाद्भेदोऽन्य-
त्रापि समान इति भेदत्रेव पर्यनुयोगो युक्तः । तस्मात् समवायस्य परपरिकल्पितस्य विचारासहत्वात् न तद्वशात् गुणगुण्यादिव्यभेदप्रतीतिः ।

अथ भिन्नप्रतिभासादवयववायवव्यादीनां भेद एवेति चेन्न । भेदप्रतीतिभासस्याभेदा-
विरोधात् । घटपटादीनामपि कथञ्चिदभेदोपपत्तेः सर्वथा प्रतिभासभेदस्यासिद्धेः । इद-
मित्याद्यभेदप्रतिभासस्यापि भावात् । ततः कथञ्चित् भेदाभेदात्मकं द्रव्यपर्यायात्मकं सामान्यविशेषात्मकञ्च तत्त्वं तीरादर्शिशकुनिन्यायादायातम् । इत्यलमिति प्रसङ्गेन ॥ १ ॥

इदानीमनेकान्तात्मकवस्तुसमर्चनार्थमेव हेतुद्वयमाह ॥ २ ॥

अनुवृत्ताकारो हि गौर्गौरित्यादिप्रत्ययः । व्यावृत्ताकारः श्यामः शवल इत्यादि प्रत्ययः । तयोर्गौचरस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् ।

एतेन तिर्यक्सामान्यव्यतिरेकलक्षणविशेषद्वयात्मकं वस्तु साधितम् । पूर्वोत्तराकारयो-
र्यथासंख्येन परिहरावाप्ती-
साभ्यां स्थितिः सैव लक्षणं यस्य स चासौ परिणामश्च । तेनार्थ-
क्रियोपपत्तेस्त्यनेन तूद्धर्चतासामान्यपर्यायाख्यविशेषद्वयरूपं वस्तु समर्चितं भवति ॥ २ ॥

अथ प्रथमोद्दिष्टसामान्यभेदं दर्शयन्नाह ॥ ३ ॥

प्रथमभेदं सोदाहरणमाह ॥ ४ ॥

नित्यैकवपस्य गोत्वादेः क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् । प्रत्येकं परिचमास्य
व्यक्तिषु वृत्तयोगाच्चानेकसदृशपरिणामात्मकमेवेति तिर्यक्सामान्यमुक्तम् ॥ ४ ॥

द्वितीयभेदमपि सदृष्टान्तमुपदर्शयति ॥ ५ ॥

सामान्यमिति वर्तते । तेनार्थमर्थः । ऊर्ध्वतासामान्यं भवति । किन्तुद्वयं तदेव
विशिष्यते । परापरविवर्तव्यापीति । पूर्वोपरकालवृत्तिं त्रिकालानुयायीत्यर्थः । चित्र-
ज्ञानैकस्य युगपद्भात्यनेकस्यभावनीलाकारव्याप्तवदेकस्य क्रमभाविपरिणामव्यापित्व-
मित्यर्थः ॥ ५ ॥

विशेषस्यापि द्वैविध्यमुपदर्शयति ॥ ६ ॥

द्वैधेत्यधिक्रियमाणेनाभिसम्बन्धः ॥ ६ ॥

तदेव प्रतिपादयति ॥ ७ ॥

प्रथमविशेषमेवमाह ॥ ८ ॥

अत्रात्मद्रव्यं सादेहप्रमितिमात्रमेव । न व्यापकं नापि वटकणिकामात्रम् । न च कायाकारपरिणतभूतकंदम्बकमिति । तत्र व्यापकत्वे परेषामनुमानम् । आत्मा व्यापकः द्रव्यत्वे इत्युक्तत्वात् आकाशवदिति । तत्र यदि रूपादिसत्त्वं सूक्तत्वं तत्प्रतिषेधो सूक्तत्वं तदा मनसानेकान्तः ।

अथासर्वगतद्रव्यपरिमाणं सूक्तत्वं तद्विशेषस्तथा चेत् परं प्रति साध्यसमो हेतुः ।

यच्चापरमनुमानं आत्मा व्यापकः अणुपरिमाणानधिकरणत्वे सति नित्यद्रव्यत्वात् आकाशवदिति । तदपि न साद्यु साधनम् । अणुपरिमाणानधिकरणत्वमित्यत्र किमयं नञर्थः पर्युदासः प्रसङ्गो वा भवेत् । तत्राद्यपक्षेऽणुपरिमाणप्रतिषेधेन महापरिमाणमवान्तर- परिमाणं परिमाणमात्रं वा । महापरिमाणं चेत् साध्यसमो हेतुः । अवान्तरपरिमाणञ्चेत् विशुद्धो हेतुः । अवान्तरपरिमाणाधिकरणत्वं अत्र व्यापकत्वमेव साधयतीति परिमाणमात्रं चेत् तत्परिमाणसामान्यमङ्गीकर्तव्यम् । तथाचाणुपरिमाणप्रतिषेधेन परिमाणसामान्याधि- करणत्वमात्मन इत्युक्तम् । तच्चानुपपन्नम् अधिकरणासिद्धिप्रसङ्गात् । न हि परिमाण- सामान्यमात्मनि व्यवस्थितं किन्तु परिमाणव्यक्तिष्वेवेति । न चावान्तरमहापरिमाणाधार- तयात्मन्यप्रतिपक्षे परिमाणमात्राधिकरणता तत्र निश्चेतुं शक्या । दृष्टान्तश्च साधनविकलः । आकाशस्य महापरिमाणाधिकरणतया परिमाणमात्राधिकरणत्वायोगात् ।

नित्यद्रव्यत्वञ्च सर्वथा सिद्धम् । नित्यस्य क्रमाक्रमाभ्यासर्थक्रियाविरोधादिति । प्रसज्यपक्षेऽपि तुच्छाभावस्य ग्रहणीपायासम्भवात् न विशेषणत्वम् । न चासृष्टीतविशेषणं नाम नासृष्टीतविशेषणाविशेष्ये बुद्धिरिति वचनात् । न च प्रत्यक्षं तद्ग्रहणीपायः सम्बन्धाभावात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजं हि प्रत्यक्षं तन्मते प्रसिद्धम् । विशेषणविशेष्य- भावकल्पनायाम् अभावस्य नासृष्टीतस्य विशेषणत्वमिति तदेव दूषणम् ।

तस्मान्न व्यापकमात्मद्रव्यम् । नापि वटकणिकामात्रम् । कमनीयकान्ताकुचजघन- संस्पर्शकाले प्रतिखोमकूपमाह्लादमाकारस्य सुखस्थानुभवात् । अन्यथा सर्वज्ञीणरोमाञ्जादि- कार्यादयायोगादाशुवृत्तगलातचक्रवत् क्रमेणैव तत्सुखमित्यनुपपन्नम् ।

परम्परातः कारणसम्बन्धस्य तत्कारणस्य परिकल्पनायां व्यवधानप्रसङ्गात् । अन्यथा सुखस्य मानसप्रत्यक्षत्वायोगादिति ।

नापि पृथिव्यादिचतुष्टयात्मकत्वमात्मनः सम्भाव्यते । अचेतनेभ्यः चैतन्यात्पत्त- योगात् । धारणे द्रव्योष्णताखण्डान्वयाभावाच्च । तदहर्जातबालकस्य सनादावभिलाषा- भावप्रसङ्गाच्च ।

अभिलाषो हि प्रत्यभिज्ञाने भवति । तच्च सरणे सरणञ्जानुभवे भवतीति पूर्वानुभवः सिद्धः । मध्यदेशायां तथैव व्याप्तेः सुतानां रत्नोपत्तादिकुशेषु स्वयमुत्पन्नत्वेन कथयतां दर्शनात् ।

कोषाञ्जिद्रु भवस्मृतेरुपसम्भाषानादिज्ञेयतनैः सिद्ध एव । तथाचोक्तम् ।

तदहर्जज्ञानेहातो रक्षोदृष्टे भक्तस्मृतेः ।

भूतानन्वयनात् सिद्धः प्रकृतिज्ञः सनातनः ॥ इति ।

न च स्वदेहप्रमितिरात्मैवत्रापि प्रमाणाभावात् सर्वत्र संशयः इति वक्तव्यम् । तत्रानुमानस्य चङ्गात्वात् । तथाहि । देवदत्तात्मा इहेह एव तत्र सर्वत्रैव च विद्यते तत्रैव तत्र सर्वत्रैव च स्वासाधारणगुणाधारतयोपलम्भात् । यो यत्रैव यत्र सर्वत्रैव च स्वासाधारणगुणाधारतयोपलम्भते स तत्रैव तत्र सर्वत्रैव च विद्यते । यथा देवदत्तमृदुएव तत्र सर्वत्रैव च उपलभ्यमानः स्वासाधारणभास्वरत्वादिगुणः प्रदीपः । तथाकार्यं स्वास-
येति । तदसाधारणगुणज्ञानदर्शनसुखवीर्यलक्षणास्ते च सर्वाङ्गीशीलत्रैव चोपलभ्यन्ते ।

सुखमाह्लादनाकारं विज्ञानं मेयबोधनम् ।

शक्तिः क्रियानुमेया साद् गूनः कान्तासमागमः ॥

इति वचनात् ।

तस्मादात्मा स्वदेहप्रमितिरेव स्थितः ॥ ८ ॥

द्वितीयं विशेषभेदमाह ॥ ९ ॥

वैसादृश्यं हि प्रतियोगिग्रहणे सत्येव भवति । न चापेक्षिकत्वादस्यावस्तुत्वम् अवस्तुन्यापेक्षिकत्वीयोगात् । अपेक्षाया वस्तुनिष्ठत्वात् ॥ ९ ॥

स्यात्कारलाङ्कितमवीधमनन्तधर्म-

सन्दोहधर्मितपशेषमपि प्रमेयम् ।

देवैः प्रमाणबलतो निरचार्थि तच्च

संक्षिप्तमेव मुनिभिर्विवृतं मयेतत् ॥

इति परीक्षामुखस्य लघुवृत्तौ विषयसमुद्देशश्चतुर्थः ॥ १० ॥

अथेदानीं फलविप्रतिपत्तिनिरासार्थमाह ॥ १ ॥

द्विविधं हि फलं साक्षात् पारम्पर्येणेति । साक्षादज्ञाननिवृत्तिः पारम्पर्येण ज्ञाना-
दिकमिति । प्रमेयनिश्चयोत्तरकालभावित्वात्तस्येति ॥ १ ॥

तद्द्विविधमपि फलं-प्रमाणाङ्गिन्नमेवेति योगाः । अभिन्नमेवेति सौगताः । तन्मतद्वय-
निरासेन स्वमते व्यवस्थापयितुमाह ॥ २ ॥

कथञ्चिदमेदसमर्थनार्थं हेतुमाह ॥ ३ ॥

अयमर्थो यस्यैवात्मनः प्रमाणाकारेण परिणतित्तस्यैव फलरूपतया परिणीत-
इत्येकप्रमात्रपेक्षया प्रमाणाफलयोरभेदः । करणक्रियापरिणामभेदाद्भेदः । इत्यस्य सामर्थ्य-
सिद्धत्वान्नोक्तम् ।

पारम्पर्येण साक्षाच्च फलं द्वेधाभिधायि यत् ।

देवैर्भिन्नमभिन्नञ्च प्रमाणात्तद्विहोदितम् ॥ ३ ॥

इति परीक्षामुखलघुवृत्तौ फलसमुद्देशः पञ्चमः ॥ १० ॥

अथेदानीमुक्तप्रमाणस्वरूपादिचतुष्टयाभासमाह ॥ १ ॥

ततः उक्तात् प्रमाणस्वरूपसंख्याविषयफलभेदादन्यत् विपरीतं तदाभासमिति ॥ १ ॥

तत्र क्रमप्रसंगं स्वरूपामासं दर्शयति ॥ २ ॥

अस्वसंविदितञ्च गृहीतार्थं च दर्शनञ्च संशयः अत्रिदं यैषां ते संशयादयमेति सर्वेषां
द्वन्द्वः । आदिशब्देन विपर्ययानध्यवसाययोरपि ग्रहणम् । तत्रास्वसंविदितं ज्ञानं ज्ञाना-
न्तरप्रत्यक्षत्वादिति नैयायिकाः । तथाहि ज्ञानं स्वयतिरिक्तवेदनवेद्यं वेद्यत्वात् घटवत्
इति । तद्वत्त्वम् । धर्मिज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वे साध्यान्तःपातित्वेन धर्मित्वायोगात् ।
स्वसंविदितत्वे तेनेव हेतोरनेकान्तात् । महेश्वरज्ञानेन च व्यभिचाराद्ग्राहिज्ञानेनाप्य-
नेकान्तादर्थप्रतिपत्तययोगाच्च ।

न हि ज्ञापकमप्रत्यक्षं ज्ञाप्यं गमयति शब्दलिङ्गादीनामपि तथैव 'अमकत्वप्रसङ्गात् ।
अनन्तरभाविज्ञानग्राह्यत्वे' तथाप्यगृहीतस्य पराज्ञापकत्वात् तदन्तरं कस्यनीयम् । तत्रापि
तदन्तरमित्यनवस्था । तस्मान्नायं पक्षः श्रेयान् ।

एतेन कारणज्ञानस्य परोक्षत्वेनास्वसंविदितत्वं ब्रुवन्नपि सौमांसकः प्रत्युक्तः ।
तस्यापि ततोऽर्थप्रत्यक्षत्वायोगादर्थकर्मत्वेनाप्रतीयमानत्वात् । अप्रत्यक्षं तर्हि फलज्ञानस्या-
प्रत्यक्षता तत एव स्यात् ।

अथ फलत्वेन प्रतिभासनावृत्तेः कारणज्ञानस्यापि कारणत्वेनावभासनात् प्रत्यक्षत्वमस्तु ।
तस्मादर्थप्रतिपत्तयानुपपत्तेः कारणज्ञानकस्यनावदर्थद्वयत्वान्नानुपपत्ते ज्ञानस्यापि
प्रत्यक्षत्वमस्तु ।

अथ कारणस्य चक्षुरादेरप्रत्यक्षत्वेऽपि रूपप्राकट्याद्ग्रहणमिदं इति चेन्न । भिन्नकर्तृ-
कारणस्यैव तद्ग्रहणमिदं भिन्नकर्तृके कारणे सति कर्तृप्रत्यक्षतायां तदभिन्नस्यापि कारणस्य
कथञ्चित् प्रत्यक्षत्वेनाप्रत्यक्षतैकान्तविरोधात् । अक्षयान्नोऽप्रत्यक्षत्वे प्रदीपप्रत्यक्षत्व-
विरोधवदिति ।

गृहीतग्राहिधारावाहिकज्ञानं गृहीतार्थं दर्शनं सौगताभिमतम् । निर्विकल्पकं तच्च
स्वविधयानुपदर्शकत्वात् अप्रमाणम् । व्यवसायस्यैव तज्जनितस्य तदुपदर्शकत्वादर्थव्यव-
सायस्य प्रत्यक्षाकारेणानुरक्तत्वात् । ततः प्रत्यक्षस्यैव प्रामाण्यम् । व्यवसायस्तु गृहीत-
ग्राहित्वात् अप्रमाणमिति । तन्न मृभासितम् । दर्शनस्याविकल्पप्रस्थानुपलक्षणात् । तत्सद्भावा-
योगात् सद्भावे वा नीलादाविव क्षणक्षयादावपि तदुपदर्शकत्वप्रसङ्गात् । नूनं विपरीत-
समारोपान्नेति चेत् तर्हि सिद्धं नीलादौ समारोपविरोधिग्रहणलक्षणो निश्चय इति ।
तदात्मकमेव प्रमाणं तदाभासमिति । संशयादयश्च प्रसिद्धा एव । तत्र संशयः उभय-
कोटिसंस्पर्शी स्यात्तुर्वा पुरुषीवेति परामर्शः । विपर्ययः पुनरतस्मिंस्तदिति विकल्पः ।
विशेषानवधारणमनध्यवसायः ॥ २ ॥

अथनेषामस्वसंविदितादीनां तदाभासतेत्यत्राह ॥ ३ ॥

गतार्थमेतत् ॥ ३ ॥

अत्र दृष्टान्तं यथाक्रममाह ॥ ४ ॥

पुरुषान्तरञ्च पूर्वार्थस्य गच्छत्तृणस्यश्च स्यात्पुरुषादिश्च तेषां ज्ञानं तदिव
तद्वत् ॥ ४ ॥

अपरञ्चं सन्निका वादिनं प्रति दृष्टान्तमाह ॥ ५ ॥

अयमर्थः । यथा चतुरस्योः संयुक्तसम्वायः सन्धि न प्रमाणं तथा चतुरस्यो रपि । तस्मादयमपि प्रमाणाभास एवेति । उपलक्षणमेतत् । अतिव्याप्तिकथनमव्याप्तिश्च । सन्निकर्षप्रत्यक्षवादिनां चतुषि सन्निकर्षस्यासंभवात् ।

अथ चतुः प्राप्तायपरिच्छेदकं व्यवहितार्थापकशकत्वात् प्रदीपवदिति तत्सिद्धि- रिति मतम् । तदपि न साधीयः । कौचाभ्रपटलादिव्यवहितार्थानामपि चतुषां प्रति- भासनात् हेतोरसिद्धेः । आखाचन्द्रमसोरेककालदर्शनानुपपत्तिप्रसक्तेश्च । न च तत्र क्रमेऽपि योगपट्याभिमान इति वक्तव्यम् । कालव्यवधानानुपलब्धेः ।

किञ्च क्रमप्रतिपत्तिः प्राप्तिनिश्चये सति भवति न च क्रमप्राप्तौ प्रमाणान्तरमस्ति । तैजसत्वमस्तीति चेन्न तस्यासिद्धेः ।

अथ चतुस्तैजसं रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् प्रदीपवदिति । तदपि अपर्यालोचिताभिधानम् । मण्डलनादेः पार्थिवत्वेऽपि रूपप्रकाशकत्वदर्शनात् । पृथिव्या- दिरूपप्रकाशकत्वे पृथिव्याद्व्यवस्थितत्वप्रसङ्गाच्च । तस्मात् सन्निकर्षस्याव्यापकत्वान्न प्रमाणत्वम् ॥ करणज्ञानेनाव्यवधानाच्चेति ॥ ५ ॥

प्रत्यक्षाभासमाह ॥ ६ ॥

परोक्षाभासमाह ॥ ७ ॥

प्राक् प्रपञ्चितमेतत् ॥ ७ ॥

परोक्षभेदाभासमुपदर्शयन् प्रथमं क्रमप्राप्तं स्मरणाभासमाह ॥ ८ ॥

अतस्मिन्ननुभूत इत्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ ८ ॥

प्रत्यभिज्ञानाभासमाह ॥ ९ ॥

द्विविधं प्रत्यभिज्ञानाभासमुपदर्शितम् । एकत्वनिबन्धनं सादृश्यनिबन्धनञ्चेति ।

तत्रैकत्वे सादृश्यावभासः सादृश्ये चैकत्वावभासः तदाभासमिति ॥ ९ ॥

तर्काभासमाह ॥ १० ॥

तद्ज्ञानमिति व्याप्तिलक्षणसम्बन्धज्ञानमित्यर्थः ॥ १० ॥

इदानीमनुमानाभासमाह ॥ ११ ॥

इदं वक्ष्यमाणमिति भावः ॥ ११ ॥

तत्र तदवयवाभासोपदर्शनेन समुदायरूपानुमानाभासमुपदर्शयितुकामः प्रथमावयवा- भासमाह ॥ १२ ॥

इष्टमबाधितमित्यादि तल्लक्षणमुक्तं इदानीं तद्विपरीतं तदाभासमिति कथयति ॥ १३ ॥

असिद्धाद्विपरीतं तदाभासमाह ॥ १४ ॥

अबाधितविपरीतं तदाभासमावेदयन् स च प्रत्यक्षादिबाधित एवेति निदर्शयन्माह ॥ १५ ॥

एतेषां क्रमेणोदाहरणमाह ॥ १६ ॥

स्पर्शनप्रत्यक्षेण दृष्ट्यास्य स्पर्शात्मकोऽग्निरनुभूयते ॥ १६ ॥

अनुमानाबाधितमाह ॥ १७ ॥

अत्र पक्षोऽपरिणामी शब्दः कृतकत्वादित्यनेन बाध्यते ॥ १७ ॥

आगमबाधितमाह ॥ १८ ॥

आगमे हि पुरुषीश्रितत्वाविशेषेऽपि परलोके धर्मस्य सुखहेतुत्वमुक्तम् ॥ १८ ॥

लोकबाधितमाह ॥ १९ ॥

लोकै हि प्राण्यत्वेऽपि कश्चिच्छुचिस्त्वमशुचित्वञ्च । तत्र नरकपालस्याशुचित्व-
भेदेति लोकव्यधित्वम् ॥ १९ ॥

स्ववचनव्यधितमाह ॥ २० ॥

इदानीं हेत्वाभासान् क्रमप्राप्तमाह ॥ २१ ॥

एषां यथाक्रमेण लक्षणं सोदाहरणमाह ॥ २२ ॥

सत्ता च विश्वयश्च सत्तानिश्चयो असन्तो सत्तानिश्चयो यस्य स भवत्यसत्सत्ता-
निश्चयः ॥ २२ ॥

• तत्र प्रथमभेदमाह ॥ २३ ॥

कथमस्यासिद्धत्वमित्याह ॥ २४ ॥

द्वितीयासिद्धभेदमुपदर्शयति ॥ २५ ॥

अस्याप्यसिद्धता कथमित्याशङ्कयामाह ॥ २६ ॥

तस्येति सुगधबुद्धिं प्रतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ •

अपरमासिद्धभेदमाह ॥ २७ ॥ •

अस्यासिद्धतायां कारणमाह ॥ २८ ॥

तेन सांख्येनाज्ञातत्वात् । तन्मते ह्याविर्भावविरोधात्तत्रैव प्रसिद्धौ नोत्पत्तगादि-
रिति । अस्याप्यनिश्चयादसिद्धत्वमित्यर्थः ॥ २८ ॥

विरुद्धं हेत्वाभासमुपदर्शयन्नाह ॥ २९ ॥ •

कृतकत्वं ह्यपरिणामविरोधिना परिणामेन व्याप्तमिति ॥ २९ ॥

अनेकान्तिकं हेत्वाभासमाह ॥ ३० ॥

अपिशब्दान् केवलं पक्षस्यैवोरिति द्रष्टव्यम् । स च द्विविधो विपक्षे निश्चित-
• वृत्तिः शङ्कितवृत्तिश्चेति ॥ ३० ॥

तत्राद्यं दर्शयन्नाह ॥ ३१ ॥

• कथमस्य विपक्षे निश्चिता वृत्तिरित्याशङ्क्याह ॥ ३२ ॥

शङ्कितवृत्तिमुदाहरति ॥ ३३ ॥

अस्यापि कथं विपक्षे वृत्तिराशङ्कते इत्यत्राह ॥ ३४ ॥ •

अविरोधश्च ज्ञानोत्कर्षं वचनानामपकर्षादर्शनादिति निरूपितप्रायम् ॥ ३४ ॥

अकिञ्चित्करस्वरूपं निरूपयति ॥ ३५ ॥

तत्र सिद्धे साधे हेतुरकिञ्चित्कर इति उदाहरति ॥ ३६ ॥

कथमस्याकिञ्चित्करत्वमित्याह ॥ ३७ ॥

अपरञ्च भेदं प्रथमस्य दृष्टान्तीकरणद्वारेणोदाहरति ॥ ३८ ॥

अकिञ्चित्करत्वमिति शेषः ॥ ३८ ॥

अथञ्च दोषो हेतुलक्षणविचारध्वंस एव न वादकालं इति व्यक्तीकुर्वन्नाह ॥ ३९ ॥

दृष्टान्तोऽन्वयव्यतिरेकभेदाद् द्विविध इत्युक्तम् । तत्रान्वयदृष्टान्ताभासमाह ॥ ४० ॥

साध्यञ्च साधनञ्च उभयञ्च साध्यसाधनोभयानि । असिद्धानि तानि येष्विति

• विग्रहः ॥ ४० ॥

एतन्नेकत्रैवानुमाने दर्शयति ॥ ४१ ॥

इन्द्रियसुखमसिद्धसाध्यम् । तस्य पौरुषेयत्वात् । परमाणुरसिद्धसाधनं तस्य मूर्त्तत्वात् ।
घटश्चासिद्धोभयः पौरुषेयत्वान्मूर्त्तत्वाच्च ॥ ४१ ॥

साध्यव्याप्तं साधनं दर्शनीयमिति दृष्टान्तावसरे प्रतिपादितम् । तद्विपरीतदर्शनमपि
तदाभासमिदमाह ॥ ४२ ॥

कुतोऽस्य तदाभासतेत्याह ॥ ४३ ॥

तस्याप्यमूर्त्तताप्राप्तिरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

व्यतिरेकोदाहरणाभासमाह ॥ ४४ ॥

अपौरुषेयः शब्दो मूर्त्तत्वादित्यत्रैवासिद्धाः साध्यसाधनोभयव्यतिरेका यत्रेति विग्रहः ।
तत्रासिद्धसाध्यव्यतिरेकः परमाणुस्तस्यापौरुषेयत्वात् । इन्द्रियसुखमसिद्धसाधनव्यतिरेकम्
आकाशत्वसिद्धोभयव्यतिरेकमिति ॥ ४४ ॥

साध्याभावे साधनव्यावृत्तिरिति व्यतिरेकोदाहरणप्रथमदुक्ते ख्यापितम् । तत्र तद्विप-
रीतमपि तदाभासमित्युपदर्शयति ॥ ४५ ॥

बालव्युत्पत्तयर्थं तत्रयोपगमं इत्युक्तम् । इदानीं तान् प्रत्येव कियद्दीनतायां
प्रयोगाभासमाह ॥ ४६ ॥

तदेवोदाहरति ॥ ४७ ॥

अवयवत्रयप्रयोगे सतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

चतुरवयवप्रयोगे तदाभासमाह ॥ ४८ ॥

अवयवविपर्ययेऽपि तत्त्वमाह ॥ ४९ ॥

कथमवयवविपर्ययेऽपि प्रयोगाभास इत्याशङ्कयामाह ॥ ५० ॥

इदानीमागमाभासमाह ॥ ५१ ॥

उदाहरणमाह ॥ ५२ ॥

कश्चिन्माणवकैराकुलीकृतचेतास्तत्सङ्गपरिजिहीर्षया प्रतारणवाक्येन नद्या देशं
तान् प्रस्थापयतीत्याप्तोक्तेरन्यत्वादागमाभासत्वम् ॥ ५२ ॥

प्रथमादाहरणमात्रेणानुष्यन्नदाहरणान्तरमाह ॥ ५३ ॥

अत्रापि सांख्यपशुः खदुरागमजगितवासनाहितचेता दृष्टेष्टविरुद्धं सर्वं सर्वत्र
विद्यत इति मन्यमानस्तथोपदिशतीत्यनाप्तवचनत्वादिदमपि तथेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

कथमनन्तरयोर्वाक्ययोस्तदाभासत्वमित्याशङ्कयामाह ॥ ५४ ॥

अविसंवादादरूपप्रमाणलक्षणाभावान्न तद्विशेषरूपमपीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इदानीं संख्याभासमाह ॥ ५५ ॥

प्रत्यक्षपरोक्षमेदात् द्वैविध्यमुक्तम् । तद्विपरीत्येन प्रत्यक्षमेव प्रत्यक्षानुमाने एवेत्याद्यव-
धारणं संख्याभासम् ॥ ५५ ॥

प्रत्यक्षमेवैकमिति कथं संख्याभासमित्याह ॥ ५६ ॥

अतद्विषयत्वात् अप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ प्रपञ्चितमेव एतत्
संख्यात्वे प्रतिपत्तिजिराकरणे इति नेह पुनरुच्यते ॥ ५६ ॥

इतरवादिप्रमाथेयत्तावधारणमपि विघटत इति लोकायतिकदृष्टान्तद्वारेण
अनुसर्तेऽपि संख्याभासमिति दर्शयति ॥ ५७ ॥

यथा प्रत्यक्षादिभिर्लोकैकाधिकैः व्याप्तिः प्रतिपत्तुं न शक्यते सौगतादिभिः तथा प्रत्यक्षेण लोकायतिकैः परबुद्ध्यादिरपीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अथ परबुद्ध्यादिप्रतिपत्तिः प्रत्यक्षेण माभूत् अन्यस्माद् भविष्यति इत्याशङ्काह ॥ ५८ ॥ तच्छब्देन परबुद्ध्यादिरभिधीयते । अनुमानादेः परबुद्ध्यादिविषयत्वे प्रत्यक्षैक-प्रमाणवादी हीयते इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अत्रोदाहरणमाह ॥ ५९ ॥

सौगतादीनामिति शेषः । किञ्च प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिना प्रत्यक्षाद्येकाधिकप्रमाण-वादिभिश्च स्वसंवेदनेन्द्रियप्रत्यक्षभेदोऽनुमानादिभेदश्च प्रतिभासभेदेनैव वक्तव्यो गत्यन्तरा-भावात् । स च तद्भेदो लोकायतिकं प्रति प्रत्यक्षानुमानयोरितरेषां व्याप्तिज्ञानप्रत्यक्षादि-प्रमाणेष्विति सर्वेषां प्रमाणसंख्या विघटते ॥ ५९ ॥

एतदेव दर्शयति ॥ ६० ॥

इदानीं विषयाभासमुपदर्शयितुमाह ॥ ६१ ॥

कथमेषां तदाभासतेत्याह ॥ ६२ ॥

किञ्च तदेकान्तात्मकं तत्त्वं स्वयं समर्थं असमर्थं वा कार्यकारि स्यात् । प्रथमपक्षे दूषणमाह ॥ ६३ ॥

सहकारिसान्निध्यात्कारणान्नेतिचेदत्राह ॥ ६४ ॥

वियुक्तावस्थायामकुर्वतः सहकारिसमवधानवेलायां कार्यकारिणः पूर्वोत्तराकार-परिहारावाप्तिस्थितिलक्षणपरिणामोपपत्तेरित्यर्थः । अन्यथा कार्यकरणाभावात् । प्राग-भावावस्थायामिवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

अथ द्वितीयपक्षे दोषमाह ॥ ६५ ॥

अथ फलाभासं प्रकाशयन्नाह ॥ ६६ ॥

कुतः पक्षद्वयेऽपि तदाभासतेत्याशङ्कायामाद्यपक्षे तदाभासत्वे हेतुमाह ॥ ६७ ॥

फलमेव प्रमाणमेव वा भवेदितिभावः ॥ ६७ ॥

व्यावृत्त्या संवृत्तपरनामिधेयया तत्कल्पनास्त्वित्याह ॥ ६८ ॥

अयमर्थो यथा फलाद्विजातीयात् फलस्य व्यावृत्त्या फलव्यवहारः तथा फलान्तरादपि सजातीयाद्वावृत्तिरप्यस्तीत्यफलत्वम् ॥ ६८ ॥

अत्रैवाभेदपक्षे दूष्टान्तमाह ॥ ६९ ॥

अत्रापि प्राक्तन्येव प्रक्रिया योजनीया ॥ ६९ ॥

• अभेदपक्षं निराकृत्य प्राचार्य्य उपसंहरति ॥ ७० ॥

भेदपक्षं दूषयन्नाह ॥ ७१ ॥

अथ यत्रैवात्मनि प्रमाणं समवेतं फलमपि तत्रैव समवेतम् इति समवाय-लक्षणप्रत्यासत्त्या प्रमाणफलव्यवस्थितिरिति नात्मान्तरे तत्प्रसङ्ग इति चेत्तदपि न सूक्तमित्याह ॥ ७२ ॥

• समवायस्य नित्यत्वाद्वापुक्त्वाच्च सर्वात्मनामपि समवायसमानधर्मकत्वान्न ततः प्रतिनियम इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

इदानीं स्वपरपक्षसाधनदूषणव्यवस्थामुपदर्शयति ॥ ७३ ॥

वादिना प्रमाणमुपन्यस्तम् । तच्च प्रतिवादिना दुष्टतयोद्भावितं पुनर्वादिना परिहृतम् ।

तदेव तत्र साधनं भवति प्रतिवादिनाश्च क्लृप्तमिति । यदा/तु वादिना प्रमाणाभासमुक्तं प्रतिवादिना तथैवोद्गाधितं वादिना चापरिहृतं तदा तद्वादिनः साधनाभासो भवति प्रतिवादिनाश्च क्लृप्तमिति ॥ ७३ ॥

अश्लेषकारेणैषविप्रतिपत्तिनिराकरणद्वारेण प्रमाणात्त्वं स्वप्रतिज्ञातं परीक्ष्य नयादितस्त्वमन्यत्रोक्तमिति दर्शयन्नाह ॥ ७४ ॥

सम्भवद्विद्यमानम् । अन्यत् प्रमाणात्त्वात् नयस्वरूपं शास्त्रान्तरप्रसिद्धम् । विचारणीयमिह युक्त्या प्रतिपत्तव्यम् । तत्र मूलनयो द्वौ द्वयार्थिकधर्माधीर्णिकभेदात् । तत्र द्वयार्थिकस्त्रेधानेगमसंग्रहव्यवहारभेदात् । पर्यायार्थिकसत्तुर्द्धौ ऋजुसूत्रशब्दसमभिरुद्धे-
वम्भूतभेदात् । अन्योन्यगुणप्रधानभूतभेदाभेदप्ररूपणो नेगमकः । नेकंगमो नेगम इति निरुक्तेः सर्वथाभेदवादः तदाभासः । प्रतिपत्तव्यपेक्षः सन्मानप्रही संग्रहः । ब्रह्मवादस्तदा-
भासः । संग्रहपृष्टहोतभेदको व्यवहारः । काल्पनिको भेदस्तदाभासः । शुद्धपर्यायग्राही प्रतिपत्तसापेक्षः ऋजुसूत्रः । क्षणिकैकान्तनयः तदाभासः । कालकारकलिङ्गानां भेदात् शब्दस्य कथञ्चिदर्थभेदकथनं शब्दनयः । अर्थभेदं विना शब्दानामेव नानात्वैकान्तस्तदाभासः । पर्यायभेदात् पदार्थनानार्थनिरूपकः समभिरुद्धः । पर्यायनानात्वमन्तरेणापीन्द्रादिभेदकथनं तदाभासः । क्रियाश्रयेण भेदप्ररूपणमित्यभासः । क्रियानिरपेक्षत्वेन क्रियावाचकेषु काल्पनिको व्यवहारस्तदाभास इति । इति नयतदाभासलक्षणं संक्षेपेणोक्तम् । विस्तरेण नयचक्रात् प्रतिपत्तव्यम् ॥

अथवा सम्भवद्विद्यमानमन्यद्वदलक्षणं पत्रलक्षणं वान्यत्रोक्तमिह द्रष्टव्यम् । तथाचाह । समर्थवचनं वाह इति ।

प्रसिद्धावयवं वाकं स्वेष्टस्यार्थस्य साधकम् ।

साधुगूढपदप्रार्थं भ्रमाहुरनाकुलम् ॥ इति ॥ ७४ ॥

इहानीमात्मनः प्रारब्धनिर्घृष्टणमौद्धत्यर्परहारञ्च दर्शयन्नाह ॥

व्यथा कृतवानस्मि । किमर्थं संविदे । कस्य सादृशः । अहञ्च कथम्मतः इत्याह बालो मन्दमतिः । अनौद्धत्यसूचकं वचनमेतत् । तस्त्वच्चत्वञ्च प्रारब्धनिर्घृष्टणादेवावशीयते । किन्तत् परीक्षामुखम् । तदेव निरूपयति । आदर्शमिति । कयोः ? क्षियोपादेयतत्त्वयोः । यथैवादर्शः आत्मनोऽलङ्कारमीच्छितस्य सौरुप्यं वैरुप्यं वा प्रतिविम्बोपदर्शनद्वारेण सूचयति तथैवमपि क्षियोपादेयतत्त्वं साधनद्रुषणोपदर्शनद्वारेण निश्चाययतीत्यादर्शत्वेन निरूप्यते । क इव परीक्षादत्तवत् । परीक्षादत्त इव । यथा परीक्षादत्तः स्वप्रारब्धशास्त्रं निरुद्धवां-
स्तथाहमपीत्यर्थः ॥ ० ॥

अकलङ्कशशाङ्कैर्यत् प्रकटीकृतमखिलमानंनिर्भनिकारम् ।

तत् संक्षिप्तं सूरिभिरुक्तमतिभिर्यक्तमेतेन ॥

इति परीक्षामुखलघुवृत्तौ प्रमाणाद्याभाससमुद्देशः षष्ठः परिच्छेदः ॥

श्रीमान् वैजेयनामामूदग्रणी गुणशालिनाम् ।

वदरीपालवंशालिव्योमद्युमणिरुर्जितः ॥ १ ॥

तैदीयपत्नी भुवि विष्णुतासीत् नाणाम्बनामा गुणशालधीमा ।

यां रेवतीति प्रथिताम्बिकेति प्रभावतीति प्रवदन्ति सन्तः ॥ २ ॥

तस्मान्मूढिभ्यजनीनवृत्तिर्दानाम्बुवाहो सुवि हीरपायः ।
स्वगोत्रविस्तारनेभ्युंमालौ सम्यक्करत्राभरणार्चिताङ्गः ॥ ३ ॥

- तस्योपरोधवशतो विश्वदोरुकीर्त्तः
माणिक्यनन्दिकृतश्चन्द्रमगाधबोधम् ।
स्पृष्टीकृतं कतिपयैर्दचनेरुदारैः
द्वालप्रबोधकरमेतदनन्तवीर्यैः ॥ ४ ॥

इति प्रमेयरत्नमालापरनामधेया परीक्षामुखवृत्तिः समाप्ता ॥

INDEX.

परीक्षाभूखसूच-लघुवृत्तिः ।

अ

अंशु	...	...	१९, ४२	अग्नि	२, ४, ५, ६, १९, २४, ३३, ५०
अंशु	...	...	२४	अग्निमत्	...
अंशुमालिन्	...	...	५५	अग्निहोत्र	...
अकरण	...	...	६, ७, २४, ४७	अग्र	...
अकलङ्क	...	...	८, ५४	अग्रणी	...
अकस्मात्	...	...	५	अग्रह	...
अकादाचित्कत्व	...	...	२२	अग्रहण	...
अकारकत्व	...	...	७	अग्राहक	...
अकिञ्चित्कर	५, ६, २०, ४३, ५१	...	५१	अघटन	२, १८, २२, २३, २९, ३२, ४२
अकिञ्चित्करत्व	...	...	२१, ५१	अघटित	...
अकृत	...	...	२३	अङ्कुर	...
अकोशल	...	...	३७	अङ्ग	२, ३, ५, १६, ३०, ५१, ५५
अक्रम	...	...	४४, ४७	अङ्गीकरणं	...
अक्रमवर्त्त	...	...	४३	अङ्गीकर्तव्य	...
अक्रमिन्	...	...	४४	अङ्गीकृत	...
अक्रिया	...	...	२१	अङ्गुलि	...
अक्रियादर्शिन्	...	...	२३	अचलित	...
अक्ष	...	...	२०	अचातुषत्व	...
अक्षणिकत्व	...	...	४४	अचारु	...
अक्षपाद	...	...	१६	अचेतन	१९, २०, २१, २३, ३१, ४१, ४७
अक्षि	...	...	२३	अजन्य	...
अखिल	१, १८, २४, २५, ५४	...	५४	अज्ञ	...
अगर्भ	...	...	५	अज्ञात	...
अगाध	...	...	५५	अज्ञातत्व	...
अपृहीत	...	...	३७, ४७, ४९	अज्ञान	...
अगो	...	...	३९, ४०	अज्ञापकत्व	...
अगोचर	...	...	५६	अज्ञान	...
अगौणत्व	...	...	१४	अज्ञान	...

अनु	...	३६, ४२, ४७	अधिक्रियमाण	...	...	४७
अतज्जनी	...	...	अधिगति	...	...	१६
अतद्वेश	...	...	अधिरुद	...	...	४८
अतद्रूप	...	...	अधीज	...	...	५६
अतीद्विशिष्ट	...	...	अधुना	...	१३, २०, ४६	
अतिक्रान्त	...	...	अधुनातन	...	...	४७, ४८
अतिक्रान्तत्व	...	...	अध्यक्ष	१, २, १३, १४, १५, १६,		
अतिप्रसङ्ग	६, ७, १५, २८, ३९, ४३, ४६		१७, १८, २३, २४, २५, २८			
अतिरिक्त	...	१२, ३०, ३४	अध्ययन	...	...	४६, ४८
अतिव्यवहित	...	...	अध्यवसाय	...	...	१८, ४३
अतिव्याप्ति	...	९, १८, ५०	अध्यासित	...	१९, २१, ४४	
अतिशय	...	१५, १९	अध्याहार	...	...	५१
अतिशयवत्	...	...	अनंश	...	३२, ४३, ४४	
अतीत	...	३, १५, ३५, ३६, ३८	अनग्नि	...	...	४
अतीन्द्रिय	१, १८, २०, २६, ३६, ३७,	३८, ३९	अनङ्गत्व	...	...	४५
अतीन्द्रियता	...	...	अनङ्गीकरण	...	...	४८
अतीन्द्रियत्व	...	१८, ३८	अनतिक्रम	...	१५, ४४	
अतीन्द्रियार्थ	...	...	अनतुलङ्घन	...	...	१५
अतृष्यत्	...	...	अनतिवृत्ति	...	...	२१
अत्यक्त	...	...	अनुधिकरणत्व	...	...	४७
अत्यन्त	...	...	अनधिकार	...	...	४०
अथ	९, १२, १३, २०, २१, २२, २५,		अनध्यवसाय	...	१०, २७, ४९	
	२७, ३५, ३७, ४०, ४१, ४२, ४४,		अननुकारिन्	...	...	१८
	४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५३, ५४		अनुनायाभूत	...	१५, १९	
अथवा	...	९, ३१, ४२, ५४	अनन्वय	...	१६, ४८	
अदर्शन	...	१५, २६, ५१	अनन्त	...	९, ४५, ४८	
अदृष्ट	...	११, १५, २१, २४, ३७	अनन्तर	...	९, ३२, ४९, ५२	
अदोष	...	...	अनन्तभाव	...	१४, १६, ४२, ४३	
अद्रव्य	...	...	अनन्तवीर्य	...	...	५५
अद्वैत	...	२४, २५	अनपेक्ष	...	११, ४२, ४४	
अद्वैतवादिन्	...	९, २६	अनपेक्षण	...	...	४२
अधर्म	...	...	अनपेक्षत्व	...	७, १२, ४३	
अधिक	...	...	अनपेक्षा	...	...	२०
अधिकरण	...	२०, २३, ४२, ४५, ४७	अनपोहित	...	...	११
अधिकरणभूत	...	...	अनपोहितत्व	...	...	३९
अधिकार	...	...	अनभिज्ञ	...	...	४५
			अनभिज्ञत्व	...	...	४३

अनभ्यस्त	...	...	१२, १३	अनिन्द्रिय	...	...	१, १७
अनभ्यास	...	...	११, १३	अनियत	...	...	२९
अनभ्युपगम	१५, २२, ३१, ४१, ४३, ४६			अनियतत्व	...	...	४७
अनर्थ	...	...	३६, ४०, ४३	अनिरतिशयत्व	...	...	२१
अनर्थक	...	...	२१, २२, २९	अनिराकृतत्व	...	...	२८
अनर्हत्	...	...	...	अनिराकृति	...	...	३८
अनर्थ	...	...	१२, २४	अनिवृत्ति	...	...	३५
अनवकाश	...	...	२८, ४३	अनिश्चय	...	...	५१
अनवगत	...	...	...	अनिश्चित	...	...	१, १०
अनवग्राह्य	...	...	...	अनिष्ट	२, ५, ९, २६, २७, ३७		
अनवच्छिन्न	...	...	३६, ३७, ३८	अतिष्ठि	...	...	२६
अनवज्ञ	...	...	...	अनीश	...	...	२०
अनवतार	...	...	...	अनुकम्पा	...	...	२४
अनवद्य	...	...	...	अनुकरण	...	...	३२
अनवधारण	१७, २४, २७, ३५, ४९			अनुकूल	...	...	३२
अनवधेय	...	...	...	अनुगम	...	...	१६
अनवभासन	...	...	...	अनुग्रह	...	...	२०, २३
अनवस्था	११, १५, २१, २७, ३०, ४२, ४४, ४५, ४६, ४९			अनुच्चारण	...	...	१, ११
अनवस्थान	...	...	२, ४५	अनुत्पन्न	...	...	४५
अनश्चर	...	...	...	अनुत्पत्ति	...	...	१२, ४४
अनाकुल	...	...	...	अनुदय	...	...	१६, २८
अनागत	...	...	३५, ३६, ३८	अनुन्मत्त	...	...	१२
अनात्मज्ञ	...	...	...	अनुपदर्शकत्व	...	...	४९
अनादरणीय	...	...	...	अनुपपत्ति	४, ७, ९, १४, २२, २६, २७, २८, २९, ३४, ३५, ३७, ३८, ४४, ४९, ५०		
अनादि	१८, २४, ३५, ३७, ४९			अनुपपन्न	...	...	४०, ४१, ४७
अनादिता	...	...	...	अनुपपन्नत्व	...	...	२६, ३५
अनादिभूत	...	...	...	अनुपयोग	...	...	३
अनाप्त	...	...	...	अनुपलक्षण	...	...	४३, ४९
अनावरण	...	...	...	अनुपलब्धि	३, ४, १४, २८, ३३, ३३, ३४, ३८, ३८, ५०		
अनावरणत्व	...	...	१८	अनुपलम्भ	२, ४, १६, २९, ३३, ३४, ३४, ३४, ३५, ३५, ४३, ४५		
अनावृत	...	...	१९, ४५	अनुपहत	...	...	३४, ४०
अनाश्रितत्व	...	...	...	अनुभव	...	११, २२, ४३, ४७	
अनासादयत्	...	...	...	अनुभवन	...	...	१
अनासादित	...	...	१९				
अनित्य	५, ६, १८, २७, ३७, ४२						
अनित्यत्व	...	...	२२				

अनुभूत	... १४, १५, ३०.	अन्तःपातित्व	... २४, ४९.
अनुमान	१, २, ३, ५, ६, ७, १०, १२, १३, १४, १५, १६, १८, १९, २०, २१, २३, २४, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३४, ३५, ३६, ३८, ४०, ४३, ४७, ४८, ५०, ५१, ५२, ५३	अन्तःपातिन्	... २१
अनुमानबीधित	... ५०	अन्तःप्रविष्ट	... २४
अनुमानाङ्गत्व	... ३०	अन्तः	... २८
अनुमानाभाष	... ५, ५०	अन्तः	... ४९
अनुमानावयव	... ३	अन्तरङ्ग	... ९, १९, ४०
अनुमापक	... ३५	अन्तराल	... ३६, ३७, ४३
अनुमिति	... १४	अन्तरित	... १९
अनुमेय	... २६, २८, ४८	अन्तरीयक	... ४४
अनुयायी	... ४६	अन्तरीयकत्व	... २४, ४३
अनुरक्तत्व	... ४९	अन्तरेण	... १७, १८, ३०, ३५, ४०
अनुरक्ष्यमान	... ४३	अन्तर्गत	... ३९
अनुराग	... ४३	अन्तर्भाव	... १३, २६, ३२, ३३
अनुरोध	... ३१	अन्तर्भावनीय	... ३४
अनुवाद	... ८	अन्तर्मुख	... ११
अनुविधान	... १	अन्तः	... १९, ३७
अनुविधायित्व	... २१, २३, ४३	अन्तः	... ११, ३७, ३९, ४२, ५४
अनुवृत्त	... ४, ३९, ४३, ४५, ४६	अन्तर	... १५, ४४
अनुषङ्ग	... १६, १९, २०, २४, ३९	अन्तः	... १२, ३९, ५३
अनुष्ठान	... ८	अन्तर्	... २, ४, ७, ९, १४, १४, १६, २०, २६, २७, २९, ३०, ३३, ३४, ३५, ३७, ३८, ४१, ४३, ४४, ४७, ४९, ५३, ५३
अनुष्ठा	... ५, ६	अन्तः	... १२
अनुसारिन्	... ३१, ३७	अन्तः	... १५, ३६
अनेक	३६, ३८, ४१, ४३, ४४, ४६	अन्तः	... १९
अनेकत्व	... ३६	अन्तः	... ३५, ३९, ४०
अनेकात्मक	... ४५	अन्तः	... ४२, ४४, ५४
अनेकान्त	४, २२, ३४, ४५, ४६, ४७	अन्तः	... १, ३, ६, ११, १७, २४, २६, २७, ३१, ३३, ४१, ४३, ४७, ५१, ५१
अनेकान्त	... २२, ४९	अन्तः	... ३
अनेकान्तिक	५, ६, १९, २१, २४, २६, ३१, ४३, ४७, ५१	अन्तः	... २४
अनेकान्तिकत्व	... ९, २८	अन्तः	... २४
अनौद्य	... ५४	अन्तः	... ९
अन्त	... ४, ३१	अन्तः	... १९, ५१
अन्तः	... ४१	अन्तः	... ३९
		अन्तः	... ९

अपगत	...	...	१९	अप्रतिबद्ध	...	...	३२, ३४
अपगम	...	...	१९	अप्रतिबन्ध	...	...	३, ३२
अपनोद	...	...	२, २६, २९	अप्रतिभासमान	...	...	४१
अपर	...	...	३, ११, २७,	अप्रतिहत	...	...	२१
३०, ३६, ३८, ४२, ४७, ४९, ५१, ५४				अप्रतीति	...	...	११, १२
अपरासृष्टत्व	...	...	२१, २३	अप्रतीयमानत्व	...	...	४९
अपरिज्ञान	...	...	८, २७	अप्रत्यक्ष	...	१३, ४९, ५३	
अपरिणाम	...	...	५१	अप्रत्यक्षता	...	...	४९
अपरिणामिन्	...	...	५, ६, ५०	अप्रत्यक्षत्व	...	२६, ३६, ४९	
अपरिहृत	...	...	५४	अप्रमाण	...	७, १३, १५, ४९	
अपर्यालोचित	...	...	५०	अप्रमाणक	...	...	३५
अपह्नोत्	...	...	९	अप्रमाणत्व	...	...	७
अपसारित	...	...	१९	अप्रमेय	...	...	४०
अपास्त	...	...	१३, ४५	अप्रयोग	...	...	३०, ३४
अपि	८, ९, १०, १२, १३, २१, २९,			अप्रवृत्ति	...	१५, २१, ४०	
३०, ३१, ३२, ३४, ३६, ३८, ३९, ४१,				अप्रस्तुत	...	...	२७
४२, ४३, ४५, ४७, ४९, ५१, ५२, ५४,				अप्रामाण्य	११, १२, १३, १४, १५, १६,		
अपितु	...	...	९, २०, २८			३७, ३८	
अपूर्व	...	...	८, ९, १०, ३६	अफलत्व	...	...	५३
अपूर्वार्थ	...	...	१, ९, १०	अबला	...	...	१२
अपेक्ष	...	...	१२	अबाध	...	...	१३
अपेक्षण	...	...	२, ७	अबाधित	...	२, २७, ३०	
अपेक्षणीय	...	...	३५	अबुद्धि	...	...	३३
अपेक्षत्व	...	...	१२, १८	अबोधकत्व	...	...	३७
अपेक्षा	२, ११, १३, १४, १६, २२,			अबोध	...	...	४८
२३, २७, २८, २९, ३०, ३२, ३४, ४२,				अभवन	...	...	३२
४४, ४८				अभाव	१ - ९, ११, १२ - २४, २६ -		
अपेक्षित	...	...	३३			३६, ३२, ५३	
अपेशल	...	...	२२	अभिदधान	...	...	३७
अपोह	...	...	१६, ३९, ४०	अभिधातव्य	...	...	३१, ३३
अपोह्य	...	...	४०	अभिधान	८, २४, २५, २८, २९, ३२,		
अपौरुषेय	६, २५, ३६, ३७, ५२				३६, ३८, ४०, ४१, ४४, ४५		
अपौरुषेयता	...	...	३६, ३७	अभिधायकत्व	...	...	३९
अपौरुषेयत्व	...	...	३५, ३७, ३८, ५२	अभिधायि	...	...	४८
अप्रकाशकत्व	...	...	३०	अभिधायित्व	...	३९, ४०, ४८	
अप्रतिपत्ति	...	...	४५	अभिधीयमान	...	...	३०
अप्रतिपन्न	...	...	४७	अभिधेय	...	...	८, ४७

अभिधेयत्व ...	३६, ३८	अम्बुवाह ...	५५
अभिन्न ...	५, ७, २१, ४१, ४२, ४४, ४५, ४८, ४९	अम्भसु ...	२४
अभिप्राय ...	३३, ३५, ३७, ३९	अम्भोधि ...	८
अभिमत ...	१०, ३७, ४९	अम्भोरुह ...	३४
अभिमान ...	५०	अयथार्थत्व ...	५७
अभिमुख ...	१५	अयुक्त ...	१२, १५, १९, २०, २२, २६, २८, २९, ३९, ४४, ४५, ४६
अभिलाष ...	४७	अयोग ...	६, ९, १२, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २४, २७, २८, २९, ३०, ३२, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९
अभिव्यक्ति ...	२२, ३५	अयोगोक्त ...	४१
अभिव्यज्यमान ...	३५	अर ...	२२
अभिव्यञ्जक ...	२३, ३५	अरविन्द ...	५५
अभिसम्बन्धमान ...	४०	अरिष्ट ...	५, २२
अभिसम्बन्ध ...	४२, ४५, ४७	अर्क ...	५६
अभिहित ...	८, ९, १२, १३, २७, ३७, ४३	अर्चित ...	५५
अभेद ...	७, १०, १३, १५, ४१, ४५, ४८, ५३, ५४	अर्थ ...	१, ३, ४, ५, ७, ८, १०, ११, १२, १४, १५, १७, १८, १९, २०, २२, २५, ३६, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५४
अभ्यनुज्ञान ...	२१, ४३	अर्थकारित्व ...	२२
अभ्यस्त ...	१२, १३	अर्थक्रिया ...	४, १२, १५, ४२, ४४, ४५, ४६, ४७
अभ्यास ...	११, १३	अर्थग्रहण ...	१०
अभ्युपगत ...	१०, १६, ३१, ४३	अर्थवत् ...	४९
अभ्युपगन्तव्य ...	२७, २९	अर्थवाद ...	१८
अभ्युपगम ...	१०, १३, १४, २०, २१, २२, २४, २६, ३७, ३९, ४८, ५९, ४३, ४४	अर्थान्तर ...	५, १५, ४३
अभ्युपेत ...	२८	अर्थोपत्ति ...	६, १५, १९, ३५, ३६
अध ...	५०	अर्थिन् ...	२१, ३८
अध्वान्त ...	३६	अर्पण ...	१७
अध्वर ...	८	अर्वाक ...	४, २९
अध्वल ...	२५	अर्वागदर्शिन् ...	२०, २९
अध्वूर्त्त ...	६, १९, ४१	अर्वाग्भाग ...	३६
अध्वूर्त्तता ...	५२		
अध्वूर्त्तत्व ...	१९, ४७		
अध्वूल ...	१९		
अध्वुत ...	८		
अध्वेय ...	८		
अध्विका ...	५४		
अध्वुभेदी ...	२६		

अर्वाग्भाव	...	...	३३	अवस्तु	...	...	४०, ४८
अर्हत	...	...	९, २०	अवस्तुत्व	...	...	४०, ४३, ४८
अलं	...	१५, १९, ३७, ३९, ४६		अवस्था	१२, १३, १५, २२, २३,		
अलङ्कार	...	...	८, १७, ५४				२५, ३३
अलम्बत्व	...	...	२९	अवस्थापयन्	...	...	११
अलातचक्र	...	...	४७	अवस्थित	...	...	४४
अलिङ्गत्व	...	...	३२	अवान्तर	...	...	१०, ४७
अल्प	...	...	८, २५, ३७	अवाप्ति	...	...	४, ४६, ५३
अल्पप्रज्ञ	...	...	३०	अवाय	...	...	१६
अवकाश	...	...	२५, २६	अवास्तव	...	...	४४
अवगत	...	...	१३, ३७	अवास्तवत्व	...	...	२८, ४४
अवगति	...	...	१५, २९	अविकल्प	...	...	४३
अवगम	...	...	२२, ३९	अविकल्पक	...	...	४९
अवगाहन	...	...	८	अविकृति	...	...	४१
अवग्रह	...	...	१०, १६, १७	अविचारकत्व	...	...	१५
अवच्छिन्न	...	...	२९	अविच्छेद	...	...	२१
अवज्जक	...	...	३५	अविद्यमान	...	...	४३
अवतार	...	...	२७	अविद्यमानत्व	...	...	२२
अवधारण	...	...	१३, ५२	अविद्या	...	...	२४
अवधि	...	...	९, १८	अविनाभाव	२, ६, ९, १३, १३, १५,		
अवधीरण	...	...	८		१९, २६, २७, ३०, ३३		
अवधूत	...	...	२१	अविनाभावित्वा	...	...	३२
अवबोध	...	...	३८	अविनाभावित्व	२, १४, २४, २७, ३०		
अवबोधकत्व	...	...	१९, २४	अविनाभाविन्	...	१८, २३, २६	
अवबोधन	...	...	२, २९	अविनाभूत	...	...	१५, ४३
अवभास	...	...	११, ४३, ५७	अविप्रतिपत्ति	...	...	११, २३
अवभासन	...	११, १४, १५, २४, ४९		अविभाग	...	...	३५, ४१
अवभासि	...	...	१८, २७	अविरुद्ध	३, ४, ६, ९, ३२, ३३, ४५		
अवयव	३, ६, २२, २९, ३०, ३१,			अविरोध	६, १७, २२, २६, २८,		
	३२, ३३, ३४, ३५, ४२, ५०, ५२, ५४				३६, ५१		
अवयवाभास	...	...	५०	अविरोधकत्व	...	...	१२
अवयविन्	...	...	४२, ४३, ४५	अविरोधि	...	...	१०
अवरोधकत्व	...	...	१८	अविरोधित्व	...	...	१६
अवरोधिका	...	...	१९	अविवाद	...	...	४३
अवश	...	...	८, २९, ३०, ३२	अविवेकि	...	...	४१
अवशम्भाव	...	...	३४, ३९	अविशुद्धता	...	...	१९
अवसर	२५, २६, २७, ३५, ५१, ५२			अविशिष्ट	...	...	१४

INDEX.

अविशिष्टत्व ...	१७, २२	अशेषतोमुख ...	१
अविशेषः २१, २६, ३२, ३८, ४१,	४४, ५०	अशेषवेदी ...	१८
अविशेष्य ...	४७	अश्रावणत्व ...	२७
अविषय ...	२३, ४३	अश्व ...	३९, ६०
अविषयत्व ...	१५, १८, १९	अश्विनी ...	३५
अविषयीकरण ...	१४, १५, १६	अष्टक ...	३८
अविसंवाद १०, १४, १५, ३७, ५२		असंग्रह ...	१७, १८
अविसंवादक ...	१०, १६	असंग्रह ...	५
अविसंवादकत्व ...	१३	असंशय ...	३५
अविसंवादित्व ...	१०	असंस्पर्शिन ...	४२
अविसंवादिन् ...	१४	असङ्गत ...	४९
अवृत्तिमत् ...	४५	असत् ६, १६, २१, २७, ३१, ३६, ४१,	४४, ५१
अवेदिन् ...	३५	असत्ता ...	२
अवैकल्य ...	३	असत्त्व ६, ११, १२, २१, २६, २८, ४४	
अवैकल्य ...	३२	असत्प्रतिपक्षत्व ...	२७
अवेश्य ...	५	असङ्गाव ...	३१
अव्यभिचार ...	३२	असद्रूप ...	२२
अव्यभिचारित्व ...	१४	असन्निकृष्ट ...	१८, ३६
अव्यवधान ...	१, १६, ५०	असन्निधान ...	१२
अव्यवस्थापकत्व ...	७	असमर्थ ...	३५
अव्यापक ...	१८, २०	असमर्थित ...	२९, ३०
अव्यापकत्व २७, ३५, ३६, ३८, ४७, ५७		असमवायिकारण ...	३५
अव्यापित्व ...	३९	असमान ...	४१
अव्याप्ति ...	९, ५०	असमीक्षित ...	३५
अव्याप्य ...	१६	असम्बद्ध ...	२४, ४२
अव्यावृत्ति ...	७	असम्बन्ध ...	४३
अव्याहत ...	२५	असम्भव ९, १७, १९, २०, २३, २९, ३३,	३५, ३९, ४०, ४१, ४४, ४५, ४७, ५०
अव्युत्पन्न ...	२, ८, ३७	असम्भवद् ...	२८
अशक्ति ...	१८, ४१, ४४, ४५	असम्भवि ...	९, ३५
अशुचि ...	२०	असम्भवित्व ...	३८, ३९
अशुचित्व ...	५१	असम्भावन ...	४२
अशेष ९, १९, २०, २१, २४, ४१, ४२,	४३, ४८, ४९, ५४	असम्भाषि ...	१९, ३३
अशेषज्ञ ...	१८, १९, २०	असम्मत ...	१३
अशेषज्ञत्व ...	२०, २३	असम्भक्त ...	१९, २१, २७
अशेषतः ...	१, १८	असर्वगत ...	४७

असर्वज्ञ	...	...	२०, २३	आगमाभास	...	...	६, ५२
असह्य	...	...	२२, ४६	आचक्ष्ण	...	...	४४
असाधन	...	...	४३	आचार्य	...	८, ३१, ३४, ५५	
असाधनत्व	...	...	३८	आण	...	...	९
असाधारण	...	...	९, ४५, ४८	आत्मन्	४, ५, ७, ११, १५, १८, १९,		
असामान्य	...	...	३९		२०, ३२, ३८, ४६, ४९, ४२, ४४, ४५,		
असिद्ध	२, ५, ६, ९, १०, ११, १२,				४७, ४८, ४९, ५३, ५४		
	१६, १९, २०, २१, २२, २४, २५, २६,			आत्मलाभ	...	...	१५
	२७, २८, ३५, ३८, ४३, ४४, ५०,			आत्यन्तिक	...	...	२१
	५१, ५२			आदि	९, १२, १३, १७, १८, १९, २०,		
असिद्धता	...	...	५१		२१, २३, २४, २६, २७, २८, २९, ३०,		
असिद्धत्व	...	१६, २१, २३, २६, ५१			३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८,		
असिद्धि	६, १६, ३८, ४३, ४७, ५०				३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६,		
असुख	...	...	५		४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५३, ५४		
असूत्र	...	...	२३	आदिमत	...	...	१८
अस्तरण	...	...	३८	आद्य	२१, २४, ३७, ३८, ३९, ४५,		
अस्तर्यमाण	...	...	३६, ३८		४७, ५१		
अहः	...	...	४७	आदर्श	...	७, १९, ५४	
अहङ्कार	...	...	४१	आदर्शत्व	...	...	५४
अहमहमिका	...	...	११	आधान	...	...	१७
अहर्ज	...	...	४८	आधार	२, ४, २२, २३, २८, २९, ३५,		
अहित	...	...	१०		४२, ४७, ४८		
आ				आधारभूत	...	...	२२
आकलित	...	...	२७	आनन	...	...	२७
आकल्प	...	...	१७	आनन्तर	...	...	४५
आकार	४, ६, १२, १७, १८, २५,			आनर्थक्य	...	२१, २९, ३२	
	३४, ३५, ३६, ४१, ४३, ४५, ४६, ४७,			आनुपूर्विक	...	...	३७
	४८, ४९, ५३			आनुमानिक	...	...	१३
आकाश	...	२१, ४७, ५२		आन्तर	...	...	४३
आकुलीकृत	...	...	५२	आपत्ति	१४, २७, ३६, ४०, ४२, ४४		
आकूप	...	...	२२	आपन्न	९, १९, २०, २९, ३७, ४२		
आकृष्यमाण	...	...	३७	आपादित	...	...	४५
आख्यान	...	...	४१	आपेक्षिकत्व	...	...	४८
आगम	२, ४, ५, ६, ११, १५, १८,			आप्त	४, ११, १२, ३५, ३९, ५२		
	१९, २०, २३, २४, २५, २७, ३५, ५०			आप्तपरीक्षा	...	...	२७
आगमबाधित	...	...	५०	आप्तवाक्य	...	...	४
				आभरण	...	...	५५

INDEX.

३५

आभास	१, ५, ६, ७, ८, ९, ३८, ४९, ५०, ५२, ५३, ५४	आसादित	...	...	...	२८
आभासता	...	...	...	...	...	४०
आभासत्व	...	...	...	...	...	२४
आमलक	...	...	...	...	...	३०
आयतत्व	...	...	...	...	...	५२
आयात	...	...	...	...	...	४०, ४२
आयायातथ्य	...	...	...	...	...	४७, ४८
आरब्ध	...	...	...	...	...	२५
आरब्धत्व	...	...	...	...	...	५०
आरभ्यत्व	...	...	...	...	...	२२
आराधन	...	...	...	...	...	२१
आराम	...	...	...	...	...	२२, २३, ३८
आराव	...	...	...	...	...	१२
आरुढ़	...	...	...	...	...	२८
आलम्बन	...	...	...	...	...	१३, १४, २८
आलि	...	...	...	...	...	५४
आलोक	...	...	...	...	...	१, १७
आलोचन	...	...	...	...	...	२३
आवरक	...	...	...	...	...	१९
आवरण	...	...	...	...	...	१, १८, १९, २०
आविर्भाव	...	...	...	...	...	५१
आवृत्त	...	...	...	...	...	१९, ४१
आवृत्ति	...	...	...	...	...	१६
आवेदक	...	...	...	...	...	२०, २३
आशङ्कनीय	...	...	...	...	...	१२
आशङ्का	१३, १७, २७, २८, २९, ३४, ५१, ५२, ५३	...	...	...	...	५१, ५२, ५३, ५४
आशय	...	...	...	...	...	२१, ३३
आशुवृत्ति	...	...	...	...	...	४७
आश्रय	...	...	...	...	...	२२, ३९, ४०, ५४
आश्रयण	...	...	...	...	...	१८
आश्रयासिद्धि	...	...	...	...	...	४४, ४६
आश्रित	...	...	...	...	...	३, २८, ३३, ४६, ५०
आश्रितत्व	...	...	...	...	...	४६, ५०
आसन	...	...	...	...	...	२७
आसन्न	...	...	...	...	...	२५
आस्वादित	...	...	...	...	...	२८
आस्तिध्रुवान	...	...	...	...	...	४०
आस्वाद	...	...	...	...	...	२४
आस्वादन	...	...	...	...	...	३०
आस्वाद्यमान	...	...	...	...	...	३२
आहित	...	...	...	...	...	५२
आहोस्वित्	...	...	...	...	...	४०, ४२
आह्लादन	...	...	...	...	...	४७, ४८
आह्वय	...	...	...	...	...	२५
इच्छा	...	...	...	...	...	२, २३, २८
इतर	१, २, १३, १९, २५, ४०, ४२, ४३, ५२, ५३	...	...	...	...	४३, ५२, ५३
इति	८, ९, ११, १३, २०, २२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४	...	...	...	...	५२, ५३, ५४
इत्यं	...	...	...	...	...	६
इत्यम्भाव	...	...	...	...	...	५४
इत्यर्दि	...	...	...	...	...	९, २८, ४६
इतरेतराश्रय	...	...	...	...	...	२२
इतरेतराश्रयत्व	१५, १९, २३, २७, ३८, ४०	...	...	...	...	३८, ४०
इदानीं	९, १३, १८, २५, २७, २९, ३२, ३३, ३५, ३७, ३८, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४	...	...	...	...	५१, ५२, ५३, ५४
इदानीन्तन	...	...	...	...	...	३३
इन्दीवर	...	...	...	...	...	४२
इन्दु	...	...	...	...	...	८
इन्द्र	...	...	...	...	...	५४
इन्द्रिय	१, ६, ९, १५, १७, १८, १९, २१, २६, ३७, ४७, ५२, ५३	...	...	...	...	५२, ५३
इयत्ता	...	...	...	...	...	१३, १७, ४१, ५२
इव	...	...	...	...	...	२४, ५४
इष्ट	२, ३, ४, ८, ९, २६, २७, २८, ३२, ३४, ४५, ५०, ५२, ५४	...	...	...	...	५२, ५३, ५४

इष्टत्व	...	...	२७	उत्पादक	...	१३, १७, २२, ३६
इष्टदेवता	...	...	९	उत्पादकत्व	...	२१
इष्टविधातकृत्	...	...	२४	उत्पादिका	...	१७
इष्टविरुद्ध	...	...	१९	उत्पत्तन	...	२३
				उदञ्चन	...	२४, ४१
				उदय	३, ४, १८, १९, २०, ३३,	३४, ४१, ४७
ईप्सित	...	...	२७	उदार	...	८, ५५
ईहा	...	...	१६, ४८	उदाहरण	२, ११, २५, २६, २७, २८,	२९, ३०, ५१, ५४, ५९, ६६, ५०,
ईश्वर	...	...	२०, २१			५१, ५२, ५३
				उदाहरणाभास	...	५२
उक्ति	१२, १३, २९, ३०, ३१,			उदाहरन्	...	४५
	३२, ३३, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०,			उदाहृत	...	४४
	४१, ४२, ४३, ४५, ४७, ४८, ४९,			उदित	...	२४, २५, ४७
	५०, ५२, ५४			उदीचीन	...	१४
उक्तत्व	...	...	४३, ४४	उद्दिष्ट	...	२५, ४६
उक्ति	...	...	५५	उद्देश	...	१, ४, ५, ७, १३
उचित	...	...	४०	उद्बोध	...	२, ३, २६
उच्छिन्न	...	...	४१	उद्भव	...	४७
उत्त	...	...	३७	उद्भावित	...	५३, ५४
उत्तस्वित्	...	...	३०	उद्य	...	२३, ४१
उत्कर्ष	...	...	५५	उन्नाम	...	४
उत्तर	२, ३, ४, १२, १३, २४, २७,			उन्नेय	...	४५
	२९, ३२, ३३, ३७, ४०, ४४, ४६, ५३			उन्मत्त	...	१२
उत्तरकाल	...	...	४८	उन्मुखता	...	१, १०
उत्तरचर	...	...	३२, ३३, ३४	उपकल्पमान	...	२६
उत्थ	...	...	१२	उपकार	...	२२, २४, ४१
उत्थान	...	...	१४, २०, ३८	उपक्षिप्त	...	९
उत्थापन	...	...	२०	उपगम	...	३, ३०, ३१, ५२
उत्पत्ति	३, ७, ११, १२, १३, १५,			उपचरित	...	२२, ४१
	१७, १९, २१, २२, २३, २४, ३३,			उपचार	...	११, ३१
	३५, ३६, ३७, ४२, ४३, ४४, ४७, ५१			उपजात	...	१७
उत्पत्तिमत्त्व	...	...	४६	उपदर्शकत्व	...	५, ४९
उत्पद्यमान	...	...	२१, ३५	उपदर्शन	...	९, ३०, ५०, ५४
उत्पन्न	...	...	२१, ३१	उपदर्शित	...	२५, ५०
उत्पन्नत्व	...	...	४७	उपदेश	...	८, १९
उत्पाद	...	...	२०, २१, २२, ४३			

INDEX.

६७

उपनयं	३, २६, ३०, ३१	उर्वी	२०
उपनिषत्	४५	उल्लेख	११
उपन्यस्त	५३	उल्लेखिनी	२५
उपनास	२६	उष्ण	३, ४५, ५०
उपपत्ति	४, ९, १०, ११, १३, १४, १९, २५, २६, २७, २८, ३३, ३४, ३५, ३६, ४३, ४५, ४६, ५५	उष्णता	४७
उपपन्न	३८, ४१		
उपपन्नत्व	४४		
उपमान	६, १५, १९, २५, २६, २६		
उपमेय	३६		
उपयोग	३, २४, ३०		
उपयोगित्व	३०, ३४		
उपरोध	८, ५५		
उपलक्षण	१७, ३४, ५०		
उपलब्धि	३, ४, १२, १५, ३२, ३४, ३४, ४१, ४३, ४५		
उपलभ्यमान	४५, ४८		
उपलभ्यमानत्व	३६		
उपलम्भ	२, २०, २१, २२, २३, २६, ३३, ३४, ३६, ४१, ४४, ४७, ४८		
उपशम	१, १८		
उपशमन	९		
उपसंहार	२, ३, २६, २९, ३१		
उपस्कार	११, २८		
उपस्थापक	१९		
उपादान	५, ८, ९, २०, २१, २२, २३, २७, ३५, ४४		
उपादेय	७, ८, ९, ५४		
उपाय	२४, ४०, ४१, ४४, ४७		
उपेक्षा	५, २३, २५, ४१		
उपेत	१३		
उपेतत्व	२३		
उभय	९, २२, २७, २८, २९, ३२, ४०, ४३, ४९, ५१, ५२		
उस	५५		
उसमति	५४		
		उर्वी	२०
		उल्लेख	११
		उल्लेखिनी	२५
		उष्ण	३, ४५, ५०
		उष्णता	४७
		उर्जित	४५
		उर्ध्वता	५, ४६
		उर्ध्वनाभ	२४, २५
		उह	२, १६, २६, २७
		ऋजुसूत्र	५४
		ऋषि	५८
		एक	१३, २०, २९, ४०, ४१, ४५
		एककालीन	२२
		एकत्व	१५, २३, ३६, ४०, ४३, ४४, ५०
		एकदेश	९, १६, १८, ३६, ४२, ४३
		एकशुद्ध	२६
		एकाधिकरणत्व	४५
		एकीन्त	४, ९, ११, १२, २८, ३४, ४९, ५३, ५४
		एकान्तवादिन्	९
		एकान्वय	४१
		एकाग्रय	२२
		एतावत्	१७
		एव	९, १०, १२, १३, १७, २७, ३०, ३१, ३२, ३४, ३५, ३६, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४६, ४७, ४८, ५०, ५१, ५२, ५३
		एवं	१२, २१, ३२, ४१, ४२, ४५
		एवंभूत	२५
		एवकार	३०, ३५
		एवम्भूत	२७, ५४

गगनाब्ज	...	...	२३	गोपाल	...	१५, १४, ५६
गंगनेदीवर	...	...	४२	ग्रन्थ	...	८, ४६
गच्छत्	...	...	५	ग्रन्थकार	...	१७, २७
गच्छृण	...	...	५, ४९	ग्रह	...	१४
गण	...	...	४१	ग्रहण	९, ११, १३, १३, १५, १७, १९,	
गण्डक	...	...	२६		२०, २३, २७, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८,	
गत	...	...	३२		४०, ४१, ४३, ४४, ४७, ४८, ४९	
गतार्थ	...	...	३२, ४९	ग्राहक	...	१७, २०, ४३, ४४, ४६
गति	...	...	१४, २१, ५३	ग्राहिन्	...	९, ४९
गत्यन्तर	...	...	१९	ग्राह्य	...	१७, २७, ३७, ४०
गद्ग	...	...	२४	ग्राह्यता	...	...
गन्ध	...	...	४१	ग्राह्यत्व	...	३६, ४९
गन्धवस्त्र	...	...	१२			
गमकत्व	९, १०, १४, २६, २७,			घट	३, ४, ५, ६, ८, ९, ११, १२,	
					२२, २३, २४, ३६, ३७, ४१, ४२,	
गम्य	...	...	१५		४३, ४९, ५२	
गम्यमान	...	...	२, २९	घटिका	...	१३, १४, ३९
गवय	...	...	२	घटी	...	२४, ४१
गौत	...	...	४०			
गुण	९, ११, १२, १३, १६, २१,					
	२५, ३८, ३९, ४१, ४३, ४४, ४५,			चकार	...	...
					...	३५
				चक्र	...	...
					...	४
गुणशालधीमन्	...	...	५४	चक्रक	...	...
					...	३८, ४३
गुणशालिन्	...	...	५४	चक्रस	५, १२, १५, १७, २०, ३६,	
गुणिन्	...	...	४५, ४६		४३, ४९, ५०	
गुरु	...	...	२१, ३८	चतुर	...	...
					...	१३
गुहा	...	...	४	चतुरवयव	...	...
					...	२९
गूढ	...	...	५४	चतुष्टय	...	...
					...	९, ४९
गृह	...	...	४८	चन्द्र	...	...
					...	३६
गृहीत	५, ९, १७, १२, १६, २०,			चन्द्रकान्त	...	...
	३०, ३६, ३७, ३८, ४३, ४९, ५४				...	२४
गो	...	...	२, ५, ३३, ३९, ४०, ४६	चन्द्रमस	...	...
					...	५०
गोचर	...	...	४, ७, १५, १८, ३९,	चन्द्रिका	...	...
			४३, ४६		...	८
गोचरत्व	...	...	४३	चमू	...	...
					...	१५
गोत्र	...	...	३८, ५५	चर	...	...
					...	५२
गोत्व	...	...	५, ३९, ४६	चरण	...	...
					...	३८
				सराचर	...	...
					...	४२
				चरितार्थत्व	...	...
					...	१५

INDEX.

७१

वर्धित	...	...	...	४१	जनित	१२, २४, ३१, ४२, ४६, ५२
चलन	...	...	...	३५	जन्तु	...
चलाचल	...	...	...	४५	जन्म	...
चलित	...	...	...	४५	जन्मिन्	...
घाण्डालिक	...	...	...	१५	जन्म	१२, १७
चारित्व	...	...	...	१५, १८	जपा	...
चारिन्	...	...	...	२, ३, २७	जल	५, ८, १२, ५५
चारु	...	...	...	१९, २६	जल्पित	...
चार्वाक	...	...	...	१३, ४१	जाग्रत्	...
चिन्तनीय	...	...	...	४०	जाग्रद्बोध	...
चिन्ता	...	...	...	१४, ४०	जाड्य	...
चिन्तित	...	...	...	२२, ४५	जात	२५, ५१, ४७
चित्र	...	...	...	४६	जाति	...
चूडा	...	...	...	८	जातीयत्व	...
चूत	...	...	...	१५	जात्युत्तरत्व	...
चेटिका	...	...	...	१२	जिन	८, ५१
चेत्	...	...	...	९, ४२, ४७, ५३	जिनदत्त	...
चेतस्	...	...	...	२०, ५२	जीर्ण	...
चेतन	...	...	...	२१, ४७	जीव	...
चेतना	...	...	...	१६	जीवत्	...
चेतोहर	...	...	...	८	जैमिनि	...
चेष्टा	...	...	...	४, १७, ३४	जैमिनीय	...
चैतन्य	...	...	...	४१, ४७	ज्ञप्ति	८, ९, ११, १८
घोदना	...	...	...	१९, ३७	ज्ञातृ	...
					ज्ञान	१, २, ४, ५, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, ३१, ३२, ३४, ३५, ३७, ३८, ४५, ४६, ४८, ४९, ५०, ५१, ५५
					ज्ञापक	...
					ज्ञापित	...
					ज्ञाप्य	...
					ज्ञेय	...
					ज्येष्ठत्व	...
					ज्योतिःशास्त्र	...
					ज्योतिरिङ्गण	...
					ज्वर	...
जगत्	...	...	...	२०, २४		
जघन	...	...	...	४७		
जमक	...	...	...	५९		
जनन	...	...	...	४३		
जमयन्	...	...	...	२०		
जनिका	...	...	...	३२		

		तादात्म्य				
डीका	१, २, ३	तादृश	३३, ३२, ३३, ४१, ४२, ४३, ४४	४१, ४२, ४३, ४४	४१, ४२, ४३, ४४	
		तादृष्य			४५, ४६	
		ताण			४७, ४८	
तद्यक		तालु			४९, ५०	
तत्पुरुष		तावत्	८, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००		४३, ४४, ४५	
तत्त्व	७, ९, ११, ३१, ४१, ४६	तावत्क			५०	
		तिमिर			५१	
तत्त्वज्ञ		तिरोभाव			५२	
तत्त्वज्ञान		तिरोहित			५३	
तत्रत्य		तिर्यक्			५४, ५५	
तथा	४, ९, १३, २०, २२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००	तीर			५६	
		तीरादर्शि			५७	
		तीव्र			५८	
तथागत		तु	१९, २९, ३२, ४३, ४४, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००			५९
तथापि		तुच्छ			६०	
		तुरङ्ग			६१	
तथाभूत		तुला			६२	
तथाहि	१३, २६, ३५, ३७, ४०, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००	तुल्य			६३	
		तुल्यवृत्तित्व			६४	
तथोक्त		तूर्य			६५	
तथोपपत्ति		तूल			६६	
तथ्य		तृण			६७	
तद्		तृप्ति			६८	
तद्वित्याकार		तैजस			६९	
तद्वृत्तपत्ति		तैजस			७०	
तनु		तैजसत्व			७१	
तनुकरण		त्रि			७२, ७३	
तत्रः		त्रिगुण			७४	
तमस		त्रिरूप			७५, ७६	
तस		त्रिरूपता			७७	
तर्क		त्रिलोक			७८	
तर्काभास		त्रैहय			७९, ८०, ८१	
तर्हि		त्रयपत्र			८२	
तात्पर्य		त्रिषु			८३	

वक्त	...	...	...	७, ५४	दुष्टता	...	...	७, ५५
कण्ड	...	...	...	५७	दुष्टत्व	...	...	६, २३, २७, ४५
दण्डी	...	...	...	५७	दुर	...	...	२, १५, २५, २५
वक्त	...	...	...	१४	दुष्क	...	...	७, ९, २६, २७, २७, ५२, ४५, ४७, ५५, ५४
वरिद्र	...	...	...	२१	दुष्पयन्	...	...	५०
दर्शन	२, ४, ५, १२, १३, १८,				दृश	...	...	४२
	१९, २०, २३, २५, २६, २७, २९,				दृशमान	...	...	९
	३६, ३७, ३९, ४१, ४७, ४८, ४९				दृष्ट	१, ३, ९, १०, १५, १९, २१,		
						३१, ३६, ४१, ४५, ५२		
					दृष्टान्त	२, ३, १०, १५, १७, २०, २३,		
दर्शनीय	...	...	...	५२		२४, २९, ३०, ३१, ३४, ३५, ३७, ४५,		
दर्शिन	...	२१, ३६, ३६, ५८				४५, ४६, ४७, ४९, ५१, ५२, ५३		
दर्शर	...	...	...	१२	दृष्टान्ताभास	...	...	६, ५१
दक्षिण	...	...	...	३६	दृष्टि	...	...	१५, ४८
दशदाडिम	...	...	...	८	दृष्टिविस्तृत	...	...	१९
दशा	...	...	...	३२, ४७	देव	...	...	१३, २०, २५, ४८
दहन	...	...	...	४५	देवदत्त	...	...	२, ५, ४०, ४८
दाडिम	...	...	...	८	देववाच	...	...	४०
दानाम्बु	...	...	...	५५	देवभामालङ्कार	...	...	२४
दाष्टान्तिक	...	...	...	१५	देश	१, २, ४, ६, १३, १५, १७, १८,		
दिक	...	१८, २५, २९, ३५, ४६				१९, २५, २९, ३५, ३६, ३७, ४४, ५२		
दिव्य	...	...	...	२५	देशान्तर	...	...	३५, ३६, ५८
दिग्	...	...	...	४०, ४६	देह	...	...	४०, ४७, ४८
दीप	...	...	...	५७	देहिन्	...	...	३, ४
दुःख	४, १०, २०, ३३, ३४, ४१				दोष	६, ७, ९, ११, १२, १३, १६,		
दुःखिन्	...	...	...	२४		१७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४,		
दुःसाध्यत्व	...	...	...	३६		२५, २६, २७, २८, २९, ३२, ३५, ३६,		
दुराधगम	...	...	...	५७		३७, ३९, ४२, ४३, ४४, ४५, ५१, ५३		
दुरभिनवेश	...	...	...	३७	द्यावाभूमौ	...	...	२०
दुरभिसन्धि	...	...	...	५७	द्युमणि	...	...	५४
दुरागम	...	...	...	५२	द्रव	...	...	४७
दुरुपपाद	...	...	...	२५	द्रविण	...	...	२१
दुर्घटत्व	...	...	...	२२, ४५	द्रव्य	५, १३, १५, १७, १८, २१, २२,		
दुर्भेद्य	...	...	...	२०		३८, ४३, ४४, ४६, ४७		
दुर्वार	...	...	...	८	द्रव्यत्व	...	...	५, ६, ४५, ४७
दुष्ट	...	...	...	५७	द्रव्यार्थिक	...	...	५४

द्रष्टव्य	...	...	५१, ५४	न	...	...	...
द्वन्द्व	...	...	२५, २२, ३५, ४९	नकिञ्चित्	...	...	२२
द्वार	...	...	२१, २४, ५२, ५४	नक्तंचर	...	...	१
द्वि	...	...	...	नक्तञ्चर	...	...	१७
द्वितीय	...	...	२२, ५५	नख	...	...	८
द्वित्व	...	...	१२, १४	नजर्थ	...	...	४७
द्वेषा	...	...	...	नत	...	...	८
द्वेष	...	...	...	नदी	...	...	६, ८, ५२
द्वैत	...	...	२३, २४	ननु	८, ११, १२, १३, १७, १८, २०,		
द्वैविध्य	...	...	३१, ४७, ५२		२२, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३४		
					३५, ३६, ३८, ३९, ४०, ४१, ४४, ४५		
धर्म	...	...	२, ५	नभस	...	...	५५
धर्मिन्	...	...	२, ३	नमः	...	...	८
धर्म	१०, ११, १५, १६, १८, १९,			नमस्कार	...	...	९
	२२, २६, २८, २९, ३१, ३६, ३७, ४५,			नय	...	...	४५, ५४
	४८, ५०, ५३			नयचक्र	...	...	५४
धर्मकीर्ति	...	...	१४	नयन	...	...	२७
धर्मता	...	...	२०	नर	...	...	५१
धर्मिता	...	...	२८	नश्चरत्व	...	...	४६
धर्मित्व	...	...	२८	नष्ट	...	...	४२
धर्मिन्	९, १०, १६, २४, २८, २९,			नाणाम्ब	...	...	५४
	३०, ४४, ४६, ४९			नाना	...	...	४४, ५४
धवल	...	...	१२६	नानात्व	२२, ४०, ४२, ४३, ४९, ५४		
धारण	...	...	४७	नाम	१७, १८, २७, २८, ३९, ४७, ५४		
धारणा	...	...	१९	नामकरण	...	...	५९
धारावाहि	...	...	९, ४९	नामधेय	...	...	५३, ५५
धारित्व	...	...	१२	नामान्तर	...	...	५९
धिषण	...	...	२५	नाश	...	...	३७, ४२
धी	...	...	५४	नास्तिता	...	...	२७
धीमत्	...	...	८	निःशेष	...	...	९
घृप	...	...	४५	निःश्वसित	...	...	२५
धूम	२, ४, ५, ६, १३, २३, २७,			निःसंशय	...	...	१३, ३७
	२९, ३३, ३७, ३९			निकट	...	...	५५
धूमध्वज	...	...	२७	निकर	...	...	५४
धूमवत्त्व	...	...	४, ६	निखिल	...	...	१३, २४
ध्वनि	...	...	३५, ४५	निगमन	...	...	३, ३०, ३१

निज	...	...	...	४५	निरुक्त	...	...	...	५४
नितम्ब	...	...	...	१४	निरुपचरित	...	...	...	५९
नितर्ग	...	...	...	१९	निरुद्वयत्	...	...	...	५४
नित्य	६, १८, २०, ३३, ४४, ४२,				निरुपुक्त	...	...	...	५४
	४३, ४४, ४६, ४७				निरुपण	...	...	...	५७
नित्यता	...	...	...	४२	निरुपणा	...	...	...	५७
नित्यत्व	...	...	...	५५, ५६, ५७, ५३	निरुपाख्यत्व	...	...	...	४०
नित्यव्यापि	...	...	...	५५	निरुपित	...	...	...	५१
निदर्शन	...	...	...	२, ३०, ४५	निरुपितत्व	...	...	...	५८
निधुवन	...	...	...	२७	निर्णय	...	...	...	२, १६, २६, २७, ३०
निबन्धन	२, ४, १२, २१, २२, २५,				निर्णीत	...	...	...	२७, ४५
	२८, ३५, ३८, ४४, ५०				निर्णीतव्य	...	...	...	१३
निबन्धनता	...	...	...	४५	निर्देश	...	...	...	८, ९, १०, १६, ३२
निभ	...	...	...	५४	निर्दोष	...	...	...	२०
निमित्त	१, २, १७, २१, २५, ३१			४१	निर्मल	...	...	...	१९
निमित्तत्व	...	...	...	२०	निर्मलन	...	...	...	३८
निमीलित	...	...	...	२०	निर्विकल्पक	...	...	...	१०, २३, ४३
नियत	१६, १८, २५, ३९, ३५, ४२				निर्विशेष	...	...	...	१२, २४
नियतत्व	...	...	...	४२	निर्विषयत्व	...	...	...	२३
नियम	२, ९, १३, १६, १७, २६, २७,				निर्वृत्त	...	...	...	५४
	३९, ३०, ३१, ३२, ३७, ४३				निर्वृत्तत्व	...	...	...	९, ४९
नियमवती	...	...	...	९, २६	निर्वास	...	...	...	१९
नियोग	...	...	...	३३	निवर्तमान	...	...	...	४२, ४४
निरंश	...	...	...	४२	निर्विड	...	...	...	४६
निरत	...	...	...	४०	निर्विष्टत्व	...	...	...	१६
निरतिशयत्व	...	...	...	३३	निवृत्त	...	...	...	५
निरन्वय	...	...	...	४४	निवृत्ति	...	...	...	१२, १७, ३८, ३९, ४०,
निरपेक्ष	...	...	...	४१, ४२					४३, ४८
निरपेक्षतः	...	...	...	२४	निश्चय	...	...	...	२, ६, ९, १०, १८, २२, २६,
निरपेक्षत्व	...	...	...	५४					२९, ३०, ३५, ३९, ४०, ४८, ४९,
निरवयव	...	...	...	३०					५०, ५१
निरस्त	...	...	...	९, १८, २७, ३५	निश्चयात्मक	...	...	...	१, १०
निरस्तत्व	...	...	...	४०	निश्चित	...	...	...	२, ६, १३, १९, ३६, २७, ३०,
निराकरण	९, ११, १३, ३८, ५२, ५४								३२, ३५, ४०, ५१
निरामय	...	...	...	४, ३४	निश्चितवृत्ति	...	...	...	५१
निराश्रय	...	...	...	३९	निश्चिता	...	...	...	९
निरास	९, ११, २८, ३०, ३१, ३५, ४०, ४८				निषेद्ध	...	...	...	२३

निषेध	...	६, २३, ३०, ४०, ४२	पठल	...	...	...	...	...	...	५७
निष्ठ	...	...	४१	पतञ्जलि	...	...	...	...	...	५९
निष्ठत्व	...	...	९, ४८	पतत्र	...	...	...	...	...	५७
निष्ठा	...	...	२१	पतित्व	...	...	...	...	...	५७
निष्ठात्त्व	...	...	४२	पत्नी	...	...	...	...	...	५७
निष्ठादन	...	...	४१	पत्र	...	...	...	...	...	५७
निष्ठा	...	...	२१	पथ	...	...	...	...	...	५७
नील	...	...	४६, ४९	पद	२, ८, ९, २२, २७, २९, ३३, ३८, ३९, ४४	...	...	...	...	...
नीहार	...	...	१९	पदार्थ	१८, १९, २०, २१, २३, ४०, ४३, ४५, ५४	...	...	...	...	...
नु	...	...	६	पयस्	...	...	...	...	...	२६
नैकंगम	...	...	५४	पर	५, ७, १२, १३, १८, १९, २०, २२, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३५, ३८, ३९, ४१, ४४, ४६, ४७, ४९, ५०, ५३	...	...	...	...	...
नैगम	...	...	५४	परतः	...	...	...	...	...	१, ११, १३
नैगमक	...	...	५४	परता	...	...	...	...	...	७
नैयायिक	...	...	९, ४९	परत्व	...	...	...	...	...	७
नैर्मल्य	...	...	१२	परब्रह्म	...	...	...	...	...	२३
न्याय	...	८, १६, २८, ४६	...	परभाग	...	...	...	...	...	४, ३३
प				परम	...	...	...	...	...	२४, ४०
पक्ष	२, ४, ६, १२, १३, १८, १६, १९, २१, २२, २४, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३३, ३५, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४४, ४७, ४९, ५०, ५१, ५३	...	...	परमपुरुष	...	...	...	...	...	२४
पक्षधर्म	...	...	१७	परमब्रह्मन्	...	...	...	...	...	२३
पक्षधर्मता	...	...	९, २६, ३१	परमाणु	६, २१, ३३, ४२, ४३, ५२	...	...	...	...	५२
पक्षधर्मत्व	...	...	२६, २७, २९	परम्परा	...	४, ९, ३४, ३५, ३७, ४६, ४७	...	...	...	...
पक्षपात	...	...	४५	परलोक	...	...	६, १४, ५०	...	...	...
पक्षयति	...	...	२	परसामान्य	...	...	...	...	...	४४
पक्षान्तर	...	...	२०, ३०	परस्पर	३, २३, ३३, ३६, ४२, ४३, ४४, ४५	...	...	...	...	...
पक्षाभास	...	...	५	परापर	...	...	४४, ४६	...	...	...
पक्षीकरण	...	...	२१	परामर्श	...	...	११, १५, ४९	...	...	...
पञ्च	...	...	१३	परामर्शि	...	...	३, २७, ३१	...	...	...
पञ्चक	...	१८, १९, २०, ३३	...	परार्थ	...	...	...	...	...	...
पञ्चलक्षणत्व	...	...	२७	परार्थानुमान	...	...	...	...	...	२१
पञ्चवर्ण	...	...	२६	परिक्षालन	...	...	...	...	...	४५
पञ्चावयव	...	...	६, ३०, ३४							
पट	...	...	४१							

परिकल्पना. ...	४७	परीक्षामुखसूत्र	१, ७
परिकल्पित ...	१३, २७, ४६	परीक्षित ...	५९
परिग्रह ...	३५	परीक्ष्यमाण ...	७
परिच्छिन्ति ...	११, १३, १३	परोक्ष ...	२, ४, ५, ९, १३, २५, ४०, ५०, ५२
परिच्छिन्तगात्मक ...	१३	परोक्षज्ञानवादि ...	९
परिच्छेद ...	१२, ५४	परोक्षता ...	१६
परिच्छेदक ...	५०	परोक्षत्व ...	४९
परिच्छेद्य ...	८, १८	परोक्षाभास ...	५०
परिच्छेद्यत्व ...	१	पर्यनुयोग ...	३५, ४६
परिच्छिद्दीर्घा ...	२२, ५२	पर्यन्तता ...	१७
परिज्ञान ...	१९, ६९	पर्याप्तत्व ...	२१
परिणत ...	४७	पर्याय ...	५, २२, ४३, ४६
परिणति ...	४८	पर्यायग्राही ...	५४
परिणममान ...	३६, ४१	पर्यायता ...	५९
परिणाम ४, ५, ३६, ४१, ४३, ४६, ४८, ५१, ५३		पर्यायार्थिक ...	५४
परिणामित्व ...	७, ३३	पर्युदास ...	५९, ७७
परिणामिन् ...	२, ३, ६	पवित. ...	२०, २८, २९, ३६, ५९
परित्याग ...	२१	पशु ...	५२
परिदृश्यमान ...	३६	पश्चात् ...	१३, ४३
परिदृष्ट ...	१२	पश्चतोद्हर ...	९
परिपन्थित्व ...	१६	पाठ ...	३
परिपाटी ...	३१	पाणि ...	१९
परिमाण ...	८, २३, ३६, ४१, ४७	पात्र ...	३६
परिमाणमात्र ...	४७	पाद ...	२०
परिवर्तमान ...	२८	पाद ...	२६
परिसमाप्ति ...	३९, ४२, ४६	पादप ...	३९
परिहर ...	४६	पान ...	४५
परिहार ३, ४, ९, १८, २६, ३२, ३३, ३७, ४०, ४३, ५४, ५४		पारम्पर्य ...	९, २८, ४८
परिहृत ...	४५, ५३	पारावार ...	८
परीक्षक ...	११	पार्श्व ...	३३
परीक्षा ...	७, ५४	पार्श्वत्व ...	३७
परीक्षामुख ...	७, २५, ४०, ४८, ५४	पावक ...	१३, २३, ३९
परीक्षामुखपञ्चिका ...	८	पाश्चात्य ...	२४
परीक्षामुखलघुवृत्ति ...	८, ४३, ५४	पिटक ...	३८
परीक्षामुखवृत्ति ...	५५	पिण्ड ...	४२
		पिशाच ...	३३

पिहित	...	...	२०	पौरुषेयत्व	...	...	५८, ५९, ५२
पीडा	...	...	२४	प्रकटीकृत	...	...	५४
पीत	...	...	५८	प्रकरण	...	...	८
पुढपाक	...	...	१९	प्रकरणसम	...	...	५१
पुत्र	...	...	८, २६, ५२	प्रकर्ष	...	...	६, १९
पुनः	८, ५०, ५४, ५५, ५८, ४९,	...	...	प्रकार	१३, ३१, ३२, ३९, ४३, ५४	...	...
	...	...	...	प्रकाश	...	...	१८, ४९
पुनरुक्तता	...	...	२९	प्रकाशक	...	...	१, १७
पुनर्वचन	...	...	२९	प्रकाशकत्व	...	...	५०
पुनर्वसु	...	...	५५	प्रकृत	६, १५, १६, १९, २६, २७,	...	...
पुमस्	...	...	४१		...	...	५५, ५४, ५५, ४५
पुरःसर	...	...	८, ५५	प्रकृति	...	...	४१
पुरःसरत्व	...	...	४५	प्रकृतिज्ञ	...	...	४८
पुरातन	...	...	२५, २८	प्रकृष्ट	...	...	९
पुरुष	५, ६, १२, १८, १९, २०, २१,	...	...	प्रकृष्यमाण	...	...	१९
	२३, २४, २५, २७, ३६, ३७, ३८,	...	...	प्रक्रिया	...	...	५५
	३९, ४१, ४९, ५७	...	...	प्रक्षय	...	...	२१
पुरुषत्व	...	...	१९	प्रक्षीण	...	...	१९
पुरुषार्थ	...	...	४१	प्रख्या	...	...	१९
पुरुषोत्तम	...	...	२५	प्रघट्टक	...	...	५२
पुष्या	...	...	७, ३३	प्रणीत	...	...	१८, १९, ५९
पूर्व	...	...	२, ३, ४	प्रणीतत्व	...	...	१२, ५५
पूर्ववत्	...	...	७	प्रतारण	...	...	५२
पूर्वार्थ	...	...	६, ५	प्रति	३५, ३८, ४३, ४७, ४९, ५१, ५२, ५५	...	...
पूर्वार्थत्व	...	...	१०	प्रतिक्षिपत्	...	...	१५
पूर्व	८, १३, १८, २७, ३२, ४२, ४४,	...	...	प्रतिक्षेप	...	...	१२
	४५, ४६, ४७, ५३	...	...	प्रतिज्ञा	३, ५, ८, ९, १२, १६, २९,	...	...
	...	...	...		...	...	५१, ५२, ५५
पूर्वचर	...	...	३२, ३३, ३४,	प्रतिज्ञात	...	...	५४
पूर्वचरश्चेत्	...	...	३३	प्रतिनियत	१, १८, ३६, ५७, ४५	...	...
पूर्वार्थ	...	...	४९	प्रतिनियतत्व	...	...	५५, ५७
पृथक्	...	...	२३	प्रतिनियम	१८, २५, ३५, ३८, ५५	...	...
पृथिवी	...	...	२२, ४१, ४७, ५०	प्रतिप्रक्ष	...	...	१९, ५१, ५५, ५४
पृथुस्तनी	...	...	२६	प्रतिपत्तव्य	...	...	११, १७, ५४
पृष्ठ	...	...	२८	प्रतिपत्ति	२, ४, ६, १५, १६, २७, २८,	...	...
पेठक	...	...	१२		३०, ३२, ३४, ३५, ३६, ३९, ४०, ४५,	...	...
पोत	...	...	८		...	...	४९, ५०, ५२
पौरस्त्य	...	...	२४		...	...	...

प्रतिपन्न	... १५, २६, ३६, ४४, ४५	प्रत्यक्षाभास	... ५०
प्रतिपन्नत्व	... २८, ३१, ३५, ४६	प्रत्यक्षाभासत्व	... २८
प्रतिपादक	... १३, ३१	प्रत्यक्षीकरण	... ३२, ३७
प्रतिपादन	... १६, २५, २७, ३६	प्रत्यक्षोद्देश	... १
प्रतिपादित	... १७, ३३, ४५, ५२	प्रत्यभिज्ञा	... ३५, ३६, ४७
प्रतिपादितत्व	... ३८	प्रत्यभिज्ञान	२, १४, १५, १६, २५, २६, ३५, ३६, ४४, ४७
प्रतिपाद्य	... ३१, ३३	प्रत्यभिज्ञानाभास	... ५, ५०
प्रतिपाद्यत्व	... ८	प्रत्यभिज्ञायमानत्व	... २०
प्रतिप्रमाण	... २३	प्रत्यय	४, १२, १८, १९, २८, ३५, ३७, ३९, ४०, ४६
प्रतिबद्ध	... ४	प्रत्यायन	... २, ३८
प्रतिबन्ध	... १, १८, १९, ३२	प्रत्यासन्न	... ५३
प्रतिबन्धक	... ३७	प्रत्युक्त	... १६, ४१, ४९
प्रतिभास	२३, २४, ४१, ४५, ४६, ५३	प्रत्युत	... १५, १९, ३०
प्रतिभासन	१, ७, १०, १६, १७, ३५, ४९, ५०	प्रत्येक	... ३२, ३६, ३९, ४२, ४६
प्रतिभासमानत्व	... २४	प्रत्येयत्व	... ४३
प्रतिभासिन्	... १	प्रथम.	... १३, २२, ४१, ४३, ५१, ५२, ५३
प्रतियोगिन्	... २, २०, ४८	प्रबोधकर	... ३५
प्रतिवादिन्	२, ७, २७, २८, २९, ३८, ५४	प्रभव	... १२
प्रतिविम्ब	... ३६, ५४	प्रभवत्व	... १२, ४१
प्रतिव्यक्ति	... ४०	प्रभा	... ८
प्रतिषेध	३, ४, १४, १५, १९, ३२, ३३, ४०, ४१, ४३, ४५, ४७	प्रभाकर	... १६
प्रतिषेध्य	... ३३	प्रभावती	... ५४
प्रतीति	१, ५, ९, ११, १२, १६, १७, १९, २६, ३६, ३७, ३९, ४०, ४५, ४६	प्रभुत्व	... २४
प्रतीतिक	... ४५	प्रभेद	... १८
प्रतीन्द्रिय	... १७	प्रभेदु	... ८
प्रतीयमान	... ३६, ३९, ४५	प्रमाण	१, २, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १८, १९, २०, २४, २५, २६, २८, २९, ३१, ३५, ३६, ३७, ३८, ४०, ४२, ४३, ४४, ४६, ४८, ५०, ५२, ५३, ५४
प्रत्यक्ष	१, २, ५, ६, ९, १०, ११, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३६, ३८, ४०, ४३, ४७, ४९, ५०, ५२, ५३	प्रमाणती	... ९, ३८
प्रत्यक्षता	... ४९	प्रमाणत्व	... ९, ४५
प्रत्यक्षत्व	... ४७, ४९	प्रमाणभूत	... ११, १४
प्रत्यक्षबाधित	... ५	प्रथित	... ५४

प्रदर्शक	...	...	...	प्रयोग	३, ४, ६, १०, २८, २९, ३०,
प्रदर्शन	...	...	२९, ३०, ३१	३१, ३४, ३५, ३६, ४२, ४३, ४४, ४६	
प्रदीप	१, ११, १७, ३२, ४८, ४९, ५०			प्रवेशभाक्	...
प्रवेश	...	...	११, २३, ३६	प्रसू	...
प्रधान	...	...	२७, ३१, ४०, ४१	प्रसक्ति	...
प्रधानभूत	...	...	...	प्रसङ्ग	११, १२, १४, १६, २१, २२,
प्रध्वंस	...	...	२१, ३५, ३७	२३, २४, २९, ३३, ३४, ३५, ३६,	
प्रपञ्च	...	...	१३, ३२, ४०	३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४,	
प्रपञ्चता	...	...	...	४६, ४७, ४८, ५०, ५३	
प्रपञ्चित	...	...	३१, ३५, ५०, ५२	प्रसज्य	...
प्रसुद्ध	...	...	२५, ३२	प्रसर	...
प्रबोध	...	...	...	प्रसवधर्मि	...
प्रयोगाभास	...	...	...	प्रसिद्ध	२, ५, २०, २४, २५, २८,
प्रयोजन	...	...	८, ९, ३१, ३२	२९, ३१, ४७, ४८, ५१, ५४	
प्ररूपण	...	...	१९, २९, ५४	प्रसिद्धत्व	...
प्ररोह	...	...	...	प्रसिद्धि	...
प्रलय	...	...	१९, २४	प्रांशु	...
प्रलापित्व	...	...	...	प्राक्	३, ४, २२, २९, ३१, ३३,
प्रवचन	...	...	...	३५, ३८, ३९, ४२, ४४, ४५, ५६	
प्रवण	...	...	...	प्राकट्य	...
प्रवर्तमान	...	...	१५, ३६, ४१	प्राकृत	...
प्रवाह	...	...	३५, ३७	प्राक्तन	...
प्रवेश	...	...	...	प्रागभाव	...
प्रवृत्तत्व	...	...	...	प्राचीन	...
प्रवृत्ति	८, १२, १५, १७, १९, २४,		३८, ३९, ४५	प्राण	...
प्रमाणसंख्या	...	...	...	प्राणिभू	...
प्रमाणाभास	...	...	५, ८, ५०, ५४	प्रादुर्भाव	...
प्रमातृ	...	...	...	प्राधान्य	...
प्रमिति	...	...	११, ३१, ४०, ४७, ४८	प्रापण	...
प्रमेय	...	...	८, १८, ४०, ४८	प्राप्त	...
प्रमेयत्व	...	...	...	प्राप्तकाल	...
प्रमेयरत्नमाला	...	...	...	प्राप्ति	४२, ४६, ५०, ५२
प्रयत्न	...	...	...	प्राभाकर	...
प्रयास	...	...	...	प्रामाणिकत्व	...
प्रयुक्त	...	...	...	प्रामाण्य	१, ९, १०, ११, १२, १३, १४,
प्रयुक्तत्व	...	...	...	१६, १८, ३६, ३७, ३८, ३९, ४४,	
				४५, ४९	

INDEX..

ग्रामाख्यस्वरूप	९	बुद्धि	३, ६, १६, २१, २४, २४,
ग्रामाख्यस्वरूपोद्देश	१३		२८, ३६, ३६, ४१, ४२, ४३, ४७,
ग्रामाख्यात्मिका	१३		५१, ५३
प्राय	३, ५४	बुद्धिमत्	२०, ३१, ३३, ३३
प्राख्य	५४	बोद्धव्य	४५
प्रासाद	२१, २६	बोध	३, १३, ४३, ५५
प्रिय	८	बोधन	४८
प्रेक्ष	१०	बन्धगस्तनंधय	३
प्रेक्षावत्	८	बल	९, १७, १९, २०, २७, २८,
प्रेत्य	५		३६, ४२, ४३, ४८
प्रेरित	२०	बहिः	२८
प्रोत	८	बहिरङ्ग	३६
मूक्त	३४	बहिर्भाव	२४
	३४	बहिर्भूत	२४
फ		बहु	३८
फल	५, ७, ९, ११, १६, २१,	बहुत्व	४२
	३१, ३२, ३८, ४८, ४९, ५३	बहुधा	४१
फलवत्	३५	बहुल	१३, २०, २३, ३४, ४४
फलाभास	७, ५३	बाध	१५
फल्यु	१३	बाधक	२, ९, १२, १३, १५, १६,
			२८, ३०, ४२, ४३
ब		बाधकत्व	१५
बहु	१०	बौद्ध	५
बन्ध	१५	ब्रह्मन्	२३, २४, २५, ४०, ४५
बन्धग	३, ५, ४१	ब्रह्मवाद	५४
बन्धगस्तुत	८, ४१		
बाधन	४२	भ	
बाधा	२३, ४६	भगवत्	९, ११, १७
बाधित	२, ५, ६, ११, २७, ४४,	भरणि	३, ४
	५०, ५१	भरणी	४, ३३
बाल	३, ६, ७, ११, २३, २५, ३०,	भर्ग	३३
	३१, ३४, ४३, ५२, ५४, ५५	भव	४७, ४८
बालक	२४, ४०	भवत्	३९, ४०, ४४
बाला	१२	भवदीय	२३
बाहु	२०	भवन	२२
बीज	२१	भीम	४, २१, २२, २३
बुद्ध	१९	भारत	३८

भाव	२, ३, १०, १३, १४, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२		
भावना	...	...	२०, २१, ४३
भावांश	...	...	१८
भावि	३, १५, ३२, ४२, ४६, ४९		
भावित्व	...	...	२, ९, २१, २२, ३३, ४८
भावा	...	...	२३
भाषित	...	...	१२, ३३, २४, २५, ३७
भासुराकार	...	...	११
भास्वरत्व	...	...	४८
भित्ति	...	...	४
भित्तमान	...	...	३२
भिन्न	५, ७, १२, १९, २१, २३, २५, २७, ३६, ४०, ४१, ४३, ४६, ४८, ४९		
भिन्नत्व	...	...	४४
भुवन	...	...	२०
भू	...	...	५६, ५५
भूत	...	...	६, ९, २३, ४१, ४७, ४८
भूतल	...	...	४
भूधर	...	...	१४
भूयः	...	...	१७
भूषण	...	...	७, ५४
भूत	...	...	८
भेद	३, ४, ५, ७, १०, १३, १५, १७, १९, २१, २२, २३, २४, २५, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ४० - ५४		
भेदक	...	...	४०, ५४
भेदकत्व	...	...	४२
भाजन	...	...	२७
धर	...	...	२६
जान्त	...	...	३६
जान्ति	...	...	३६

म

मकरन्द	...	...	२५
मणि	...	...	२१, ३२, ५७
मण्डित	...	...	५४
मत	९, ११, १८, २१, २२, २४, ३०, ३१, ३८, ३९, ४१, ४४, ४५, ४७, ४८, ५०, ५१, ५२		
मति	...	...	८, १८, २२
मद	...	...	८
मदच्छिद्र	...	...	८
मदन	...	...	१९, २४
मदिरा	...	...	१९, २४
मध्य	...	...	५०
मध्यदशा	...	...	४७
मनःपर्याय	...	...	१८
मनस्	...	...	९, १७, १९, ४७
मनु	...	...	१९, ५७
मनुसूत्र	...	...	५८
मनोनयन	...	...	१७
मन्त्र	...	...	५२
मन्दघी	...	...	५०
मन्दमति	...	...	५४
मन्यमान	...	...	५२
मरण	...	...	३, ३२, ५८
मराल	...	...	५६
मरीचिका	...	...	१२
मरु	...	...	१२
मल	...	...	१९
महत्	...	...	८, २५, ३६, ४१
महानस	...	...	६, २९
महापरिमाण	...	...	४७
महाभूत	...	...	२५
महामोह	...	...	१४
महिष	...	...	३, ५
महीधर	...	...	२२
महेश्वर	...	...	२३, ४९

INDEX.

मा	...	...	...	९०	सुग	...	...	...	४, ४४
माय	...	...	...	९	सुगारि	...	...	...	४, ४४
माणवक	...	...	...	६, ५४	सुग्य	...	...	१६, ४०, ४९	
माणि शनन्दि	...	...	...	७, ८, १४, ५५	सुत	...	...	४४, ४७	
मातुलिंगं	...	...	...	३	सुतपिण्ड	...	...	४६, ४७	
मातृ	...	...	...	५, ८	सुत्र	...	...	५, २४	
मात्र	...	...	...	१२	मेचक	...	...	२६, ४५	
मादृश	...	...	...	७	मेय	...	...	१८, ४८	
मादृश	...	...	...	८	मेयरुपता	...	...	१८	
मान	...	...	...	१३, २५, ५४	मेरु	...	...	४	
मानस	...	...	...	१७, २०, २८, ४७	मोक्ष	...	...	१५	
मार	...	...	...	८	मोक्षक	...	...	६	
मांसार	...	...	...	१७	मोह	...	...	६, १३, ४१	
मिथ्या	...	११, १९, २१, २५, ३४	...	...	य	...	...	...	
मिथ्यात्व	...	...	...	५७	यत्	...	...	४७	
मौमांसक	...	५, ९, २७, ३९, ५८, ४९	...	...	यत्	...	...	४७	
मुकुट	...	...	...	४१	यत्	...	...	४७	
मुक्त	...	...	...	२५, २६, ४१	यथा	५, २०, ३५, ३६, ३८, ४२, ५०, ५५	...	...	
मुक्ता	...	...	...	२१	यथाकथञ्चित्	...	...	४२	
मुक्ति	...	...	...	२१	यथाक्रम	...	...	४९	
मुख	...	१, १२, २०, २८, ४०, ३१, ३५	...	...	यथाशक्ति	...	...	१३, १९, ३७	
मुख्य	...	१७, १८, २०, २५, ३१	...	...	यथाशंख	...	...	१३	
मुख्यत्वं	...	...	...	१८	यथासंख्य	...	...	४६	
सुग्ध	...	६, २३, २४, २६, ५१	...	...	यथोक्त	...	...	४	
सुग्धबुद्धि	...	...	...	५१	यदि	१३, ४०, ४१, ४३, ४५	...	...	
मुनि	...	...	...	४८	यमलक	...	...	५	
मुण्ड	...	...	...	५	यान्नवल्का	...	...	५७	
मुद्गर	...	...	...	४२, ४३	यादृश	...	...	२१	
मुद्रा	...	...	...	२१	यान	...	...	२७	
मुहूर्त	...	...	...	४, ३३	यावत्	...	...	५, ८, १२, ४०	
मूक	...	...	...	२३	युक्त	९, १२, १३, १४, १६, २०, २१, २२, ३५, ३६, ३९, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८	...	...	
मूर्त्त	...	...	...	४६	युक्ति	...	१०, २९, ४०, ४४, ५४	...	
मूर्त्तत्व	...	...	...	६, ४७, ५२	युक्तिनी	...	...	१७	
मूर्त्तिमत्	...	...	...	२२	युगपत्	...	२४, ३६, ३७, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६	...	
मूर्त्तन्	...	...	...	१३	युवन्	...	...	४८	
मूल	...	१९, २०, ४१, ४५, ५४	...	...	...	...	...	...	

युवति	...	...	...	२६
यूथ	...	...	...	६
योग	...	...	२७, २५, ४६	
योगिन्	...	...	...	२१
योग्य	...	...	...	२८
योग्यता	...	१, ४, १८, ४६, ४०	...	
योसनीय	...	...	...	५५
योष्य	...	...	...	२९
योग	...	६, ९, ३०, ४४, ४८	...	
योग्यपदा	२५, ४२, ४३, ४४, ४६, ५१	...	...	

र

रक्तारक्त	...	...	...	४५
रक्तम्	...	...	४७, ४८	
रचना	...	...	८, २२, २८	
रचित	...	...	१३, ४०	
रजत	...	...	१२, २७	
रजस्	...	...	...	१९
रत्न	...	...	८, २६, ५५	
रत्ननन्दि	...	...	...	२५
रथ्या	...	...	...	१९
रथ्यापुस्तक	...	...	...	१९
रथ	३, ५, १३, २०, २४, २७, ३२, ५०	...	...	
रथस्य	...	...	...	४७
रहित	...	...	१७, ३८	
राग	...	...	६, १९, ३७	
राष्ट्रान्त	...	...	...	२८
राशि	...	...	...	६
रक्ष	...	...	...	४३
रक्षिर	...	...	८, १३	
रूप	३, ९, १०, १२, १५, १८, १९, २१, २३, २४, २४, २६, २७, २८, २९, ३२, ३४, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२	...	...	
रूपस्य	...	...	...	४२
रेवती	...	...	४, ३३, ५४	
रोमाञ्च	...	...	...	४७

लं

लक्षणा	१, ३, ४, ६, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १५, १६, १८, २०, २१, २२, २६, २७, ३०, ३१, ३२, ३५, ३६, ३७, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४६, ४७, ४८, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००	...	...	
लक्षणात्व	...	...	...	२६
लक्षित	...	...	...	२२, ३७
लक्ष्म	...	...	...	१, ८, ९
लक्ष्मी	...	...	...	९
लक्ष्मीयम्	...	...	...	१, ८
लघु	...	...	...	४५
लघुवृत्ति	...	...	२५, ४०, ४८	
लता	...	...	...	१५
लाघव	...	...	...	८
लाञ्छित	...	...	...	४८
लिङ्ग	११, १२, १३, १४, १५, १६, १८, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००	...	...	
लिङ्गत्व	...	...	...	१९
लिङ्गित	...	...	...	४५
लिङ्गिन्	...	...	...	१५
लैङ्गिक	...	...	१३, १५, ४०	
लोक	...	५, १२, २७, ५०, ५१	...	
लोकवाधित	...	...	५०, ५१	
लोचन	...	...	...	१९
लोम	...	...	...	४७
लोमकूप	...	...	...	४७
लोकायतिक	...	...	६, ५२, ५३	
लौकिक	...	...	११, ३७	

व

वंश	...	...	...	५४
वक्तव्य	...	२०, ४८, ५०, ५५	...	
वक्तृ	...	२, २८, ३५, ३९	...	

INDEX.

<p>वक्तृत्व ... ६, १९ वक्ष्यमाण ... १३, ४०, ५० वचन ... २, ३, ८, १२, १७, १९, २०, २१, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३५, ३७, ३८, ४१, ४३, ४६, ४७, ४८, ५१, ५२, ५४, ५५ वचस् ... .. वठ ... .. ४७ वदरीपाल ... .. ५४ वध ... .. २० वन ... .. ४२ वर ... .. ३, ३० वर्ष ... .. १७, ३५, ३६ वर्षान ... .. १२, ४१ वर्णित ... .. २६ वर्तमान १५, १८, ३६, ३९, ४१, ४३ वर्तिन् ... .. ३३ वर्मित ... .. ४८ वखात ... .. २२ वश ४, ३३, ३६, ३७, ३९, ४०, ४५, ४६, ५५ वशिता ... .. २१ वस्तु ... ४, ८, ९, १०, २०, २२, ३३, २४, २७, ३८, २९, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४८ वस्तुता ... .. ४० वस्तुत्व ... .. ४० वस्तुभूत ... .. १८, ३९, ४० वस्त्र ... .. १२, २० वह्नि ... .. ९ वह्निरश्मि ... .. ९ वह्नि ... .. ५, २३, ३७, ४१ वा ... ३, १२, २०, २९, ३०, ३१, ३३, ३४, ३५, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४६, ४९, ५३, ५४</p>	<p>वाक् ... .. ६, १९ वाक्य ४, ८, ९, ११, १३, २३, २८, ३७, ५२, ५४ वाङ्मन्त्र ... .. ४१ वाच् ... .. ४७ वाचक ... .. ८, ३९, ५४ वाचकत्व ... .. १८ वाचनिक ... .. ९ वाच्य ८, ३१, ३५, ३७, ३९, ४१, ४२, ४५, ४६ वाच्यत्व ... ८, ३६, ३८, ३९ वाद ... ३, ३१, ४१, ५१, ५४ वादिन् ... ७, ९, १३, १४, २७, २९, ३८, ४३, ४५, ४९, ५०, ५२, ५३, ५४ वायु ... .. २४, ३५ वार्त्त ... .. २२ वार्त्ता ... .. १४, ४३ वर्त्तिक ... .. १५ वाजिश ... .. १५, २७ वाष्प ... .. ६ वासना ... .. ४३, ५२ वास्तव ... ७, ३२, ३८, ४७ वाक्त्वत्व ... .. २८, ४४ वाद्य ... .. १७, ३९, ४३ विकल ... .. ४७ विकलता ... .. १२ विकलत्व ... .. २४ विकल्प २, १५, १६, २१, २४, २५, २८, ३०, ३९, ४०, ४२, ४३ विकार ... .. १५, ४१ विकृति ... .. ४१ विग्रह ... २५, ४०, ५१, ५२ विघटन ... .. १४ विघटयन् ... .. ३२ विघ्न ... .. ९ विचार १४, २१, २२, २३, २४, ४६, ५१</p>
--	---

विचारणा ...	...	...	३५	विमुक्त	...	...	...	३७
विचारणीय	...	...	५४	विफल	...	...	...	४२
विचार्यमाण	...	...	३८, ४०, ४२	विभावना	...	...	...	१५
विजातीय	...	...	३३, ५३	विभ्रुवित	...	...	...	५८
विजृम्भितत्व	...	...	२४	विभ्रु	...	...	...	१५
विज्ञान	२, ५, ९, १०, ११, १२,	...	...	विभ्रुति	...	...	...	९
	१५, १७, १८, २३, ३१, ३२, ३४,	...	...	विमति	...	...	२०, ४२	...
	३७, ३८, ४८	...	...	वियुक्त	...	...	...	५५
विज्ञानाद्देतवादिन्	...	...	९	विरस	...	...	...	३५
विक्रित	...	...	३७	विराग	...	...	...	२१
विद्यमान	...	...	३२, ५४	विरुद्ध	४, ४४, ५, ६, १९, २१, २५,	...	...	...
विद्यमानता	...	...	२२		२४, २६, २८, ३२, ३३, ३४, ३६,	...	...	...
विद्या	...	...	८, १५		४५, ४७, ५१, ५२	...	...	...
विद्युत्	...	...	६, २३	विरुद्धत्व	...	...	९, १०, १९, २६	...
विद्वस्	...	...	८, ३५	विरोध	...	१४, २२, २५, २६, २८,	...	...
विधातृ	...	...	२३		२९, ३६, ३९, ४२, ४३, ४४, ४५,	...	...	...
विधान	...	...	२४, ४५		४६, ४७, ४९	...	...	...
विधि	३, ४, ११, १२, १९, २३,	...	...	विरोधिन्	...	१०, १५, २५, ३३, ३४,	...	...
	२५, ३२, ३४, ३७, ४०, ४३	...	...		४१, ४९, ५१	...	...	...
विध्वस्त	...	...	१५, १८	विलक्षण	...	...	...	२, २१
विना	...	...	५४	विलक्षणत्व	...	...	...	१३, २७
विनाश	...	...	४२, ४३, ४४	विलय	...	...	...	४५
विनिवृत्ति	...	...	३८	विलसित	...	११, १२, १३, २३, २४,	...	...
विनेय	...	...	१, ८, ९, १७		...	२६, ४५	...	...
विपक्ष	२, ६, ९, १६, १९, २०, २१,	...	...	विवर्जित	...	...	...	३६, ५८
	२६, ३०, ३५, ३८, ४२, ४४, ५१	...	...	विवर्त	...	५, १५, २४, २५, ४६	...	...
विपरीत	६, १९, २६, २७, ३८, ४१,	...	...	विवर्तत्व	...	...	...	३४
	४९, ५०, ५२	...	...	विवाद	९, १०, १६, १९, २१, २२,	...	...	...
		...	...		२३, २४, २९, ३३	...	...	...
विपरीतव्यतिरेक	...	...	६	विवाह	...	...	...	८
विपरीतान्वय	...	...	६	विवृत	...	...	...	४८
विपर्यय	१, ८, ११, २७, २९, ४६, ४९, ५२	...	...	विवेक	...	...	...	४५
विपर्यस्त	...	...	२, २७	विग्रह	...	१, ९, १६, १७, १८,	...	...
विपर्याय	...	...	९, १०, ११		...	२०, ५५	...	...
विपश्चित्	...	...	२३	विशदत्व	...	...	१६, १८	...
विपाक	...	...	२१	विशिष्ट	२, ४, ११, १५, २०, २९,	...	...	...
विप्रतिपत्ति	२, ९, ४३, ४०, ३१, ३७,	...	...		३०, ३३, ३७, ४०	...	...	...
	४०, ४८, ५४	...	...			...	...	...

INDEX.

८७

विशिष्टता ...	२, २९	विषदृश ...	५, १०
विशिष्टत्व ...	२१, २३, ३१,	विस्तर ...	१७, ३३, ४१, ५४
विशीर्यमाणत्व ...	२१	विस्तार ...	...
विशुद्ध ...	२५	विस्फालन ...	...
विशेष ...	१, ४, ५, ७, ९, १२, १३,	विस्फुट ...	...
	१६, १७, १८, २०, २१, २२, २३, २४,	विस्मृत ...	...
	२७, ३४, ३७, ३८, ४०, ४१, ४२,	वीर ...	...
	४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५२	वीर्य ...	...
विशेषकाल ...	...	वृक्ष ...	२, ४, ५९, ६२
विशेषण ...	९, १०, २४, २७, २८, ४४,	वृक्षत्व ...	...
	४८, ४९, ४६, ४७	वृत्ति ...	६, १५, १६, १९, २१, २२,
विशेषणत्व ...	...		४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ५१, ५५
विशेषवत्ता ...	...	वृत्तित्व ...	...
विशेषित ...	१, १७	वृत्तिमत् ...	...
विशेष्य ...	२२, २८	वृत्तिमत्त्व ...	...
विश्रुत ...	१६, ३८, ४७	वेद ...	१९, २५, ३५, ३६, ३७,
विश्लेष ...	...		३८, ३९
विश्लेषित ...	...	वेदकार ...	...
विश्व ...	...	वेदन ...	...
विश्वजनीन ...	...	वेदिनव्य ...	...
विश्वतः ...	...	वेद्य ...	...
विश्वधर ...	...	वेद्यत्व ...	...
विश्वम ...	१५, १८	वेला ...	...
विश्वय ...	४, ५, ६, ७, ९, १०, ११,	वेकल्प ...	१२, ३३
	१२, १३, १४, १५, १६, १७, १८,	वेचित्र ...	...
	१९, २०, २१, २४, २५, २६, २७,	वेज्य ...	...
	२८, ३०, ३४, ३६, ३७, ३८, ४०,	वेदिक ...	...
	४१, ४८, ४९, ५२, ५३	वेधर्म ...	...
विश्वयता ...	...	वेपरीत्य ...	...
विश्वयत्व ...	...	वेयधिकरण्य ...	...
विश्वयभूत ...	...	वेयात्य ...	...
विश्वयाभास ...	...	वेराग्य ...	...
विश्वयिन् ...	११, ३७	वेह्य ...	...
विश्वयीकृत ...	...	वेलक्षण्य ...	...
विषाद ...	...	वेशद्य ...	१, ५, १६, १७, १८, १९, ३०
विषाण ...	२, २१, २२, २४, ३३, ४४	वेशेषिक ...	...
विसंवाद ...	६, १३, १४	वैषम्य ...	...

INDEX.

शकट	...	३, ४, ३३, ४१	शास्त्र	३, ८, १०, २०, २१, २३, २४
शकुनि	...	...	शास्त्रीकृत	...
शक्ति	१९, २०, २१, २५, ३४, ३९, ४५, ४८	...	शिशपा	...
शका	...	८, १०, ३६, ४७	शिशपस्त्व	...
शकाल	...	१३, ३७	शिक्षिन्	...
शकी	...	१३, १४	शिथिल	...
शकमुहूर्त्त	...	१४	शिरः	...
शक्य	...	१८	शिरोरत्न	...
शक्यत	...	६, ५१	शिवक	...
शक्यतद्वृत्ति	...	५१	शिशु	...
शक्य	१, २, ३, ५, ६, ८, ९, ११, १२, १३, २०, २६, २७, २९, ३०, ३३, ३४, ३६, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५४	...	शिष्य	...
शक्यन	...	३४	शीत	...
शक्यशास्त्र	...	३७	शील	...
शयन	...	२७	शुक्ति	...
शरभ	...	२६	शुक्तिज्ञा	...
शराव	...	४१	शुक्ल	...
शरीर	...	१०, २३	शुचि	...
शरीरिन्	...	४	शुचित्व	...
शरथ	...	४, ३३	शुद्ध	...
शवल	...	४६	शून्य	...
शश	...	३४	शून्यत्व	...
शशविषाण	...	३४	शुक्ल	...
शशिक	...	५४	शुक्लगर	...
शश्या	...	५०	शेष	१३, २०, २१, २३, २४, ३५, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४
शान्तिपेण	...	८	शोधयत्	...
शाल	...	५४	श्याम	...
शालिनी	...	१३	श्यामलित	...
शालिबीज	...	४३	श्रयण	...
शावलेय	...	३४, ३९, ४०	श्रवण	...
शासन	...	३३, ४५	श्रावण	...
			श्री	...
			श्रीमत्	...
			श्रुत	...
			श्रुति	२०, २३, २७, २८
			श्रुतमात्र	...

श्रेयस्	...	१८, ३९, ४४, ४९	संयुक्त	...	५, ५०
श्रेयसी	...	...	संयोग	...	४, २२, ३४, ३५, ४६
श्रोतृ	...	...	संयुक्ति	...	११, ३०
श्रोत्र	...	१५, २३, ३५, ३७	संविद्ध	...	७, ५६
श्लोक	...	...	संविदित	...	५, ४९
शुभ	...	...	संवृत्ति	...	...
शुभांश	...	...	संवेदन	...	९, १७, ५३
शुन्	...	...	संव्यवहार	...	१७, २५
श्रुत	...	...	संशब्दन	...	...
			संशय	...	५, ९, १०, ११, २७, २८, ३०, ३३, ३७, ४५, ४८, ४९
			संशीति	...	...
सट्	...	...	संसर्ग	...	...
सट्क	...	...	संसिद्धि	...	...
सट्पाद	...	...	संसृष्टत्व	...	...
सोदशक	...	...	संस्कार	...	२, १५, २२, २५, ३७
सोदा	...	...	संस्कार्य	...	...
			संस्कृत	...	...
			संस्तवन	...	...
सं	...	...	संस्थान	...	...
संकेत	...	...	संस्पर्श	...	...
संक्रान्ति	...	...	संस्पर्शिन	...	...
संक्षिप्त	...	...	संहति	...	...
संक्षेप	...	३२, ४१, ५४	सकल	...	१३, ३९, ४३, ४४
संख्या	...	९, १३, १४, १५, १६, १७, ३५, २७, ४०, ४९, ५२, ५३	सङ्कर	...	...
संख्याभाष	...	...	सङ्कलन	...	...
संपृहीत	...	...	सङ्कृत	...	४, २३, ३७, ३९, ४०
संग्रह	...	१३, २५, ५४	सङ्ग	...	...
संज्ञा	...	...	सङ्गति	...	...
संज्ञिक	...	...	सङ्गम	...	...
संदर्शन	...	...	सङ्घात	...	...
संदिग्ध	...	...	सचिव	...	...
संप्राप्ति	...	...	संज्ञातीय	...	११, २२, ४३, ५३
संवल्लु	...	...	सटा	...	...
संवल्लुत्व	...	...	सत्	...	...
संभव	...	४, १३, १८, ३४		...	...
संभावन	...	...	सत्कार्य	...	...

INDEX

<p>सत्ता २, १८, २०, २१, २२, २३, २४, २७, २८, ३३, ३८, ४४, ४५, ४६, ५१</p> <p>सत्त्व १६, २२, २६, २८, ३३, ३७, ४२, ४४, ४५</p> <p>सत्प्रतिपक्ष ... २७</p> <p>सत्प्रतिपक्षत्व ... १६</p> <p>सत्य ... ८, १२, २०, ४१</p> <p>सदवस्था ... १८</p> <p>सदृश २, ५, १९, २३, २५, ३६, ४६</p> <p>सद्भाव ११, १२, ३४, १८, २०, २२, २३, २६, २८, ३६, ३७, ४०, ४६, ४८, ४९</p> <p>सनातन ... ४८</p> <p>सन्तान ... ३७, ४४</p> <p>सन्दर्भ ... १३</p> <p>सन्दिग्ध ... २, २०, २७</p> <p>सन्दिग्धविपक्ष ... २०</p> <p>सन्देह ... २, ६, २९, ३०</p> <p>सन्दोह ... ४८</p> <p>सन्निकर्ष ... ९, १०, १६, ४९, ५०</p> <p>सन्निकर्षज ... ४७</p> <p>सन्निधान ... २२, ३६</p> <p>सन्निधि ... १८, ३६</p> <p>सन्निभ ... ८</p> <p>सन्निवेश ... २०, २१, २२, २३</p> <p>सन्निहित ... १५, २७</p> <p>सन्मात्र ... ४०</p> <p>सन्मात्रग्रहिन् ... ५३</p> <p>सपक्ष ... १६, २६, २७, ४४, ५१</p> <p>सप्तपर्ण ... २६</p> <p>सफल ... ४५</p> <p>सम ... १३, ३८</p> <p>समक्ष ... १०, २५</p> <p>समक्षत्व ... १७</p> <p>समग्रता ... १८</p> <p>समतुला ... ४</p>	<p>समाधिगम्य ...</p> <p>समनन्तर ...</p> <p>समभिबद्ध ...</p> <p>समय ... १३, २३, ३५</p> <p>समर्थ ... ७, २४, २५, ३७, ४०, ४२, ४३, ५३, ५४</p> <p>समर्थन ... ३, २९, ३०, ४६, ४८</p> <p>समर्थयमान ... २, २९</p> <p>समर्थित ... २१, ४६</p> <p>समवधान ... १५, ५३</p> <p>समवशरण ...</p> <p>समवाय ५, ७, २१, २२, ४१, ४६, ४५, ४६, ५०, ५३</p> <p>समवायि ... ४५, ४६</p> <p>समवायित्व ... ४६</p> <p>समवायिकारण ... ३५</p> <p>समवेत ... ३३</p> <p>समस्त ... १३, १७</p> <p>समाक्रान्त ... २२</p> <p>समागम ... ४८</p> <p>समृद्धि १२, २१, २९, ३२, ३५, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४६, ५३</p> <p>समानत्व ... २३, ४४</p> <p>समाप्त ... १३</p> <p>समारोप ... १, १०, ४९</p> <p>समास ... ३३</p> <p>समासादयत् ... ४१</p> <p>समीचीन ... १७</p> <p>समीप ... ३५</p> <p>समुत्पन्न ... २१</p> <p>समुदाय ... ८, १६, २८, ५०</p> <p>समुदित ... १७</p> <p>समुद्देश ... ४०, ४८, ५४</p> <p>तन्मात ... २२</p> <p>तन्माद्यत्व ... ४०</p> <p>तन्मादाय ... ३६, ३७</p>
---	---

सम्बन्ध	८, १३, १४, १८, २१, २२, ३०, ३१, ३२, ३३, ३६, ३७, ३८, ३९, ४१, ४२, ४३, ४४, ४६, ४७, ५०	सव्यपेक्षता	...	...	...	१३	
सम्बन्धनीय	...	सव्यपेक्षत्व	...	...	...	११	
सम्बन्धिता	...	सह	...	...	...	३५	
सम्बन्धिन्	१३, ३३, ४०, ४६	सहकारिन्	१५, २५, ४३, ४४, ४५, ४६	...	...	१५	
समाव	१, ९, १९, २०, २१, २३, २५, २६, ३२, ३३, ४१, ४२, ४४	सहकृत	...	...	...	१५	
समावत्	...	सहक्रम	...	...	...	५	
समाविन्	...	सहचर	...	...	...	३२, ३३, ३४	
समावन	...	सहचार	...	...	...	३, ४	
समावना	...	सहचारिन्	...	...	...	२, ३	
समावित	...	सहज	...	...	...	४, २१, ३९, ४०	
समाध्यमानत्व	...	सहभाव	...	...	...	३, २७	
समाप्त	...	सहभाधिन्	...	...	...	३५	
सम्यक्	...	सहोत्पाद	...	...	...	३, ३३	
सम्यक्ता	...	सांख्य	६, ९, १५, १६, २९, ४०, ४१, ५१, ५२	...	...	३६	
सम्बन्ध	...	सांख्यपञ्च	...	...	...	१३	
सरस्	...	सांख्यवहारिक	...	...	...	१९	
सराव	...	साकल्य	...	...	...	१२, १५, १७, ३०	
सरोज	...	साक्षात्	...	...	...	९, ३१, ४८	
सर्व	१२, १३, २१, ४१, ५२, ५३	साक्षात्कारि	...	...	...	१९	
सर्वगत	...	साक्षात्कारिज्ञ	...	...	...	१८, २०	
सर्वगतत्व	...	साङ्ख्य	...	...	...	३५, ४२, ४३, ४४	
सर्वज्ञ	२, ६, ९, १५, १८, १९, २०, २१, २३, २८, ३७, ३८	सांतिशय	...	...	...	२१	
सर्वज्ञत्व	...	सात्मक	...	...	...	१७	
सर्वथा	...	सादित्व	...	...	...	२३	
सर्वदर्शिन्	...	सादृश्य	...	...	...	१५, २५, ३६, ३७, ५०	
सर्ववित्त्व	...	साधक	...	...	...	२८, ३६, ३८, ५४	
सर्वविद्	...	साधकत्व	...	...	...	१५	
सर्ववेदित्व	...	साधन	२, ३, ४, ६, ७, ९, १०, १४, १५, १९, २०, २१, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४	...	...	...	३५
सर्वगत्तन्	...	साधनत्व	...	...	...	३५	
सर्वज्ञीय	...	साधनविकल्प	...	...	...	१७	
सविकल्पक	...	साधनाभाव	...	...	...	३४	
सविशेष	...	साधनस्य	...	...	...	३५	
सव्यपेक्ष	...	साधनविषय	...	...	...	१७	

INDEX

साधारण ... १२, २३, ४३	विह ... २६
साधारणी ... १३	विह्व १, ३, ५, ६, ७, १९, २०, २२, २३, २९, ३०, ३८, ४१, ४२, ४३, ४५, ४७, ४८, ४९, ५१
साधिका ... ३२	विह्वल ... २९, ४४, ४८
साधित ... ४६	विह्वसाधन ... १९
साधीयस् ... ५०	विद्वान्त ... २८
साधु ... २४, ४२, ५४	विद्वि २, १३, १२, १८, २१, २२, २३, २४, २६, २८, ३०, ३५, ३६, ३७, ३८, ४१, ४४, ५०
साधुत्व ... २७	सुख ४, ६, १०, १७, २०, २१, ३८, ३९, ४१, ४७, ५०, ५१, ५२
साध्य २, ३, ४, ६, ९, १०, १५, १६, १७, १९, २२, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३८, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५१, ५२	सुगम १७, २६, २८, ३९, ४०, ४२, ४७, ५०, ५१
साध्यता ... २०	सुत ... ४१
साध्यत्व ... २, २५	सुपरीक्षित ... ३९
साध्यसम ... ४७	सुप्त ... २३, २५
साध्निध ... ५३	सुप्तविह्व ... ४४
सापेक्ष ... ११, ५४	सुप्तविह्वल ... १२, २०, ३७
सापेक्षत्व ... १२	सुभाषित ... ४९
साफल्य ... २७, २८	सुलभत्व ... २३, ३५, ३६, ४६
सामग्री १, ३, ९, ११, १२, १३, १५, १७, १८, २०, २५, ३२, ४२	सुव्यवस्थित ... ९
सामर्थ्य ३, ४, २०, २९, ३२, ३४, ४५, ४६, ४८	सूक्त ... ३१, ५३
सामन्त्र ... १८, १९, ३६, ४९	सूक्ष्म ... १५
सामन्त्र्य ३, ४, ५, ७, ९, १४, १६, १९, २०, २२, २३, २४, ३०, ३२, ३६, ३८, ३९, ४०, ४१, ४४, ४५, ४६, ४७	सूचक ... ५४
साम्प्रतिक ... १५	सूचन ... ४, ३०, ३५
सारस्वत ... १५	सूची ... २०
साराण्य ... १८, ४०	सूत्र ... १, ७
सार्धं ... २०	सूरि ... २५, ३१, ५४
सावधारण ... ३१	सृष्टि ... २४, ४१
सावयवत्व ... २१, २२	सृष्टिक्रम ... ४१
सावरण ... १९	सोपकार ... ११, ३८
सावरणत्व ... १	सोच्छ्रय ... ११
सावलम्बनत्व ... १४	सौगत ६, ९, १०, १४, ३५, १६, २७, २८, २९, ३२, ३८, ४३, ४८, ४९, ५३
साक्षा ... ३९	सौगतीय ... १४
साहस ... ४०, ४५	सौरभ ... ३३
	सौरण्य ... ४१, ५४

सोऽयम्	...	...	...	४५	सम्	...	...	...	१५, २०
सम्	...	...	...	४५	सम्भाव	४, ९, १०, १२, १४, १६, १८,			१९, २४, २५, २६, २७, २८, २९,
सम्	...	...	...	४७, ४८					३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६,
सम्भय	...	...	...	४७	सम्भावसूत	...	...	...	४७
सम्भ	...	...	...	४८	सम्भावलिङ्ग	...	...	...	१८
स्यारु	...	...	...	५, २७, ४९	स्ययं	२१, २७, ३१, ४४, ४७, ४९, ५३			
स्यारित्	...	...	...	४३	स्यरुप	१, ४, ६, ९, १२, १३, १५, १६,			
स्यारिन्	...	...	...	४२		१७, २३, २४, २५, २८, ३१, ३४,			
स्यार	...	...	...	४, ५, ३४		३५, ४०, ४१, ४४, ४५, ५१, ५४			
स्यित	११, १२, १५, १६, १८, २७,				स्यरुपता	...	...	...	१४
	२८, ३६, ३७, ३९, ४०, ४८				स्यरुपसत्त्व	...	...	...	४४
स्यिति	...	४, १४, ४२, ४६, ५३			स्यरुपाभाष	...	...	...	४९
स्यिर	...	...	...	४३	स्यरुपासिद्ध	...	...	...	५१
स्यूल	...	...	...	४३	स्यर्ग	...	...	...	५७
स्यिग्ध	...	...	...	४३	स्यर्गकाम	...	...	...	५७
स्यर्ग	...	३, ५, ३३, ४५, ४९, ५०			स्यवचन	...	...	...	५, २७
स्यर्शन	...	...	...	३५, ५०	स्यवेतर	...	...	...	५३
स्यष्टता	...	...	...	६	स्यसंवेदन	...	...	...	९
स्यष्टीकृत	...	...	...	५५	स्यतन्त्र	...	...	...	५४
स्यटिका	...	...	...	५३	स्यार्पूर्वार्थ-	...	...	...	१
स्युट	...	...	...	१३	स्यार्थ	...	...	...	३, १६
स्यरण	२, ३, १४, १६, २०, २५,				स्यार्थानुमान	...	...	...	५१
	२६, ३०, ३८, ४७				स्यार्थय	...	...	...	४६
स्यरणाभाष	...	...	...	५, ५०					
स्यृति	६, ३, १४, १६, १७, १९,								
	२५, ३७, ४९, ४७, ४८								
स्यत्कार	...	...	...	४८	स्यं	...	...	...	५६
स्यद्वादि	...	...	...	४५	स्यत	...	...	...	५७
स्य	१, ५, ९, १२, १३, १४, १५, १६,				स्यन्त	...	...	...	५९
	१७, १८, १९, २०, २१, २२, २४, २५,				स्यर	...	...	...	६०
	२७, २८, २९, ३०, ३१, ३३, ३८,				स्यरि	...	...	...	६०
	३९, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७,				स्यर्ष	...	...	...	५५
	४८, ४९, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५				स्यस्तिन्	...	...	...	६०
स्यच्छ	...	...	...	५३	स्यान	...	...	...	५, ४८
स्यतः	...	१, ११, १२, १३			स्यानि	...	१२, १९, २४, ४२		
स्यतःसिद्ध	...	...	...	१२	स्यि	१०, १८, ३२, ३३, ३४, ३५,			
स्यतःत्रय	...	...	७, ४०, १३			३६, ३९, ४२, ४३, ४४, ४७, ४८			

INDEX.

१, २६, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८	२०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२	
३९, ४०	५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००	
१०	१०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००	
५२		वेत्तुभूता ... १७
५५		वेत्ताभास ... ५, २७, ५१
४, ५३		हेमन् ... १९
२, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००		
१५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००		
		वेद्य ... ७, ९, ५४

तः ।

१५, २०
४, ९, १०, १२, १४, १६, १७, १८, १९,
२४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०,
३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७,
३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६,
४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६,
५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६,
६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६,
७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६,
८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६,
९७, ९८, ९९, १००

Library of the
ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
Call No. 294.4/5965 P.M.
Accession No. 15969.....